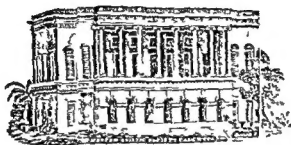

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1098

शतदूषणो ।
ŚATA DŪṢAṆO

BY

CRIMAN VIGAMĀNTA MAHĀ DEŚIKA,
WITH THE
COMMENTARY ENTITLED CANDAMĀYTA

BY

CRIMAN-MAHĀ-CĀRYA.

EDITED BY

THE HONOURABLE P. ANANDACHARIU VIDYĀVINOD, VIŚĪRĀDA,
RAI BAHADUR, CIE, &c
VOL I FASCICULUS II

215/12

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 67 PARK STREET

1904

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MR BERNARD QUARITCH,

15 PICCADILLY, LONDON W, AND MR OTTO

HAUBROWITZ BOOKSELLER: LEIPZIG GERMANY

Complete copies of these 100 books marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

Advaita Brahma Sādhā (Text Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	0
Advaitacharya Kaustubha Fasc 1-2	0	12	
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each	4	2	
Aitareya Brahmana. Vol I Fasc 1 and Vol II Fasc. 1 & Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1 & 6 @ /6/	7	8	
Ann Bhāṣyam (Text) Fasc 2 & 5 @ /6/ each	1	8	
Authorisms of Saṅkhyā English Fasc 1	0	12	
Aśtasāhas ka Prājñāparimita (Text Fasc 1 & @ /6/ each	2	4	
Āgama Vyākhyāna Text Fasc 1 & @ /6/ each	1	14	
Avadāna Kalpalata (Sanskrit and Telugu) Vol I Fasc 2 & Vol II Fasc 1 & 6 @ /6/ each	9	0	
Bāla Bhāṣā Vol I Fasc 1	0	6	
Bāṇḍhāyana Śrauta Sūtra Fasc 1 & 3 @ /6/ each	0	12	
*Bhāṣā (Text Fasc 4 & 5 @ /6/ each	1	14	
Bhāṣā Dīpikā Vol I Fasc 1 & 4	1	8	
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1 & @ /6/ each	1	4	
Bṛhadādharmā Purāṇa (Text) Fasc 1 & 6 @ /6/ each	2	4	
Bodhi Udayavata of Gaṇitika Fasc 1 & 2	0	12	
Catadrasa Fasc 1	0	6	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-4 @ /4/ each	8	0	
Chāṇḍogya Upaniṣad Vol I Fasc 1 & 7; Vol III Fasc 1-6	4	2	
Chāṇḍogya Upaniṣad (Text) Part I Fasc. 1 & 7 @ /6/ each	2	10	
*Chaturvarga Chintāmanī Text Vols II 1 & 3 III Part I Fasc 1 & 18 Part II Fasc 1 & 10 @ /6/ each; Vol IV Fasc 1	20	4	
Chakravartī Ka (English Fasc 1-4	3	0	
*Chāṇḍogya Upaniṣad (Text Fasc 4 & 17 @ /6/ each	5	4	
Dīpikā Chāṇḍogya (Text Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each Vol 4 Fasc 1	6	0	
Chāṇḍogya Upaniṣad (Text) Fasc 1 & 3 @ /6/ each	1	2	
Dān Kṛyā Kaumudī Fasc 1 & 2	0	12	
Gadadhara Paṇḍita Kāśikā Vol I Fasc 1-6	2	4	
Kāśikā Mādhyama (Text Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8	
Kāśikā Vīkṣa Fasc 1 & 6	2	4	
Kāśikā (Text) Fasc 1 & 6 @ /12/ each	4	8	
Kāśikā Sūtra Sāgara English Fasc 1 & 14 @ /12/ each	10	8	
Kāśikā Purāṇa Text Fasc 1 & 9 @ /6/ each	3	6	
Lalitā Vāstava (English) Fasc 1 & 3 @ /12/ each	8	4	
Mādhava Parīkṣā (Text Fasc 1-11 @ /6/ each	4	2	
Mādhava Bhāṣya prapādyā (Text) Fasc 1 & 9 & Vol II Fasc 1 & 11 @ /6/ each	7	8	
Manu ka Saṅgraha (Text) Fasc 1 & 3 @ /6/ each	1	2	
Markandeya Purāṇa (English) Fasc 1 & 8 @ /12/ each	6	0	
*Mādhava Darśana (Text Fasc 7 & 19 @ /6/ each	4	14	
(Text Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Vol III Fasc 1 & 6 Vol IV Fasc 1-8 @ /6/ each	5	4	
Idhātī Fasc 1 & 7 (Text) @ /6/	2	10	
Idhātī Fasc 1-4	1	8	
Nyāyabhaṣya (Text)	0	10	
Nyāyabhaṣya Sūtra Prakarāṇa (Text Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1 & 8 @ /6/ each	2	6	

हरिः ओम् ।

श्रीमते दण्डरश्मिपरावृत्तये नमः ।

श्रीमते भगवद्भामातुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ।

श्रीमाम्नेष्टनायायं कवितार्किकनेमरौ ।

वेदान्ताचार्यार्थेने सन्निधत्ता सदाहृदि ॥

समाधारस्यायां प्रतिपदमृष्टा धाम यजुषा

लयः प्रत्यूहानां सहरिविततिर्बोधजस्ये ।

५ कथादर्पतुङ्गत्कलि कथककोलाहलभव

हरत्स्नान्ध्याना हयशटन देया हलहन् ॥

पूद्वस्यममगावत्कुमतिजालकृमकया

मृपामतविपानलज्जलितजीवजीवातय ।

चरन्मृगतमचर धतिपुरन्दरस्योक्तय

१० विरान्तमरक्षतोनिशुरगन्धमैरत्रिकाः ॥

प्राचीमुपेत्यपदवीं यतिराजद्व (जु)ष्टां

तत्त्वविक्षेपमपि वा (यत्किञ्चिदन्यदपि वा) मतमाश्रयन्तः ।

प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत्पठन्तः

प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोयतध्वम् ॥

१५ वादाहवेपु निर्मेतुं वेदमार्गविदूषकान् ।

प्रयुज्यतां शरश्रेणी निगिताशतवूषणी ॥

तत्र तावच्छास्त्रारम्भे, विचारविषयत्वेन सूचकवद-
सूचयत् । परोक्षा ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरत्र निरस्यते ॥ निर्विशेष

ब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य कचिन्मुख्य(वृत्त)त्वमस्ति न वा,

२० नवेदसाधुत्वापत्तिः, साधुत्वस्य मिथ्यात्वमभुपगच्छताम-

साधुत्वमिष्टमिति चेत्, हन्ता तर्हि सर्वशब्दासाधुत्वम्,

साध्यसाधुविवेकाभावे च हतं साक्षोपाक्षेर्वदैः, मुख्यार्थ-

शून्यस्य तन्मूलवृत्त्यन्तरे लिङ्गत्वेनासम्भवति कथं कविदू-

बोधकत्वमपि, न च साक्षेति कोऽयमपभ्रंशो वा, येन

२५ वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात्, यस्यायमपभ्रंशश्चाङ्गोऽत

सोऽपि तथा वृत्तिविकल्पेन निर्धूयेत, ननु ब्रह्मशब्दस्यायं

महिमा, यन्मुख्यार्थविरहेऽपि नित्यं सत्त्वणया ब्रह्म बोधय-

तीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौचदर्शनम्, मुख्यार्थसंबन्धिन्यमुख्ये

वृत्ति र्हि सत्त्वणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भवानेष भायेत,

३० किञ्चैवमुक्त्यार्थग्रन्थासर्वे शब्दास्तं तमर्थं सत्त्वयन्तीति स्त्रीक्रि-

येत महामयीमांशकेन, कोऽहितदुःकन्यायवित्कुचापि शक्ति-

कृप्तिगौरवकृयेत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्म कच्छमिति वदता

- ५.५. वत्; अस्तु व्यावहारिकनैदिश्वर्यम्; कथन्तर्हि गृहेष्टतिः;
तदपि तद्वाराव(गाह्यत)गम्यत इति चेत्; तर्हितसमुप्यम,
उपहितमुप्यमिति पक्षस्तु श्रुतिसिद्धिस्वाभाविकमावृष्ट्या-
द्युपहित (येत) तविवक्षायां स्वमतविरोधादपास्तः, स्वाभि-
मताज्ञानादिदोषोपहितत्वन्वनाचमलैर्गमयैतमशार्तमसौ च-
- ६.०. चेति न्यापयिष्यते, तत्र च गृहे परे ब्रह्मणि निर्दोषमव्यगुण-
विशिष्टविषयभगवच्छब्दमुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, “परम्-
ब्रह्मपरन्त्यामपवित्रं परमं भवानि” ति श्रुत्यनुपपत्तिः,
पवित्रं परममित्यादिस्वमभिव्याहारवैषम्यं (घट्यं) च।
निर्विशेषलक्षणाधान्तु वृत्तिर्न कथञ्चिदपि सम्भवति;
- ६.५. गुणवच्छिन्न गुणाभिधानरूपत्वात्तस्या इति, पूर्वापरादि-
विमंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः, अपिचाविद्यानि-
वृत्त्यर्थमिहज्ञातव्यमुपहितनिरुपाधिकं वा; आद्ये तच्चा-
वेदकतटस्थ स्वरूपलक्षणादिभिरपि तद्व्यवसादविशिष्टब्रह्म-
णिवृत्त्यप्रसिद्धास्मदिष्टसिद्धिरस्यात्, आद्यातत्त्वज्ञानादेव मोक्ष-
- ७.०. सिद्धिः, तस्य मित्यालेनैव युक्ताभिरङ्गीकारात्; द्वितीये
तत्तद्गुणत्वेन तदु(क्तव्य)तत्तदयोग एव, तस्मिंश्चित्तन्तज्जिज्ञास्यते
लक्ष्यते शोध्यते चेति चेत्, तत एव निर्विशेषस्तत्तत्तद्व्यवसाद-
ज्ञातत्वलक्षितत्वशोधितत्वसिद्धाजिज्ञासाद्यनपेक्षास्यात्; न
च जिज्ञासादौविधिः, अहृष्टापत्ताभावात्; येन पिष्टपेषं
- ७.५. सहेम, निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिषेधनेन सर्वं
शार्पमिति चेत्; किम्मुप्यामन्यां वा, पूर्वचप्रस्तुतयाघातः,

- * सवस्योपहितमुख्यवृत्तिविषयबोधनोपचौणत्वात्, अनुपहि-
तेहि लक्षणासंबवदपि, अभिधानाङ्गीकारे वा किं सार्व-
ज्ञ्यादिविशिष्टपरब्रह्माभिधानप्रदेशेष; उत्तरत्र “अधीही”-
८०. त्यादि वैषम्यम्; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ-
लक्षणोपदेशस्य असङ्गतेः, लक्ष्यार्थमधीहीति तु निरुत्पन्नम्,
कारणाभावात्, मुख्यार्थबाधादिनिश्चयपूर्वकत्वादमुख्य-
(लक्ष्यार्थ)वृत्तिविशेषेः, तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्राग्विद्धेः,
तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्वा वा;
८५. मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थविशेषस्य न विदितः अस्मि-
न्नावसरे प्रश्नाद्यस्त, माभूत्, किं प्रत्यक्षेण बाधः, किंवातुमा-
नेन, अथ तर्कैः, अथवा तादृशेनागमेन; नाद्यः, अतौन्द्रिये
प्रत्यक्षबाधायोगात्, न द्वितीय इतीत्यै; अनुमानस्य तर्क-
मात्रस्य च नित्यागमैःसर्धितुमशक्तेः; न चतुर्थः; न वृंशति न
८०. वृंशतीति च वाक्यान्तराभावात्, निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धि-
रिति चेत्; तथापि निर्मूलः प्रश्नः, तैरेवबुभुक्षित बोधात्;
न च तैरपि (ततोऽपि) तत्सिद्धिर्न्याय्या, अविरुद्धविषयसिद्ध्या
तेषामप्यान्यपर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आपातविदितार्थश्रुति-
विप्रतिपत्त्यासन्दिहानः कीदृग्भूतं ब्रह्मशब्दविवक्षितमिति
८५. पृच्छतीति चेत्, नैवम्; तदव्यस्यस्वरूपसंज्ञाभ्यामपि
कारणत्ववैलक्षण्यविषयाभ्यां सन्देहस्यैवत्यापनप्रसङ्गात्; न च
निर्विशेषं सविशेषं वेति विमृशतोऽजगत्कारणत्वोत्पत्तिविशेष-
त्वनिश्चयसिद्धये, अपि तु सर्वकारणत्वादिनं सर्वशर्व-

विदादिशब्दकण्ठोक्तञ्च सर्वज्ञत्वादिकं बृहत्त्वमेव निर्धार्यते ;

१०० नन्वविदितमुख्यलक्ष(लाक्षणि)कविभागः शिष्योऽमुमुक्षुभि-
र्जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सामान्यत उपश्रुत्य तल्लक्षणं पृच्छति,
आचार्यंस्तु कृत्स्नविद्ब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुप-
दिश(तु)ति, तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं निर्विशेषमि-
त्यस्यैव निर्मूलत्वात् ; प्रत्युत “तमेवं विद्वा” नित्यादिभि-

१०५ विभ्रतिगुणविषयव्यापार विशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवाम्ब-
तत्वप्राप्त्युपायलक्षणव्यापारः ; अतो यथाश्रुत एव
ब्रह्मशब्दार्थः ; निर्वक्ति च यास्कः “ब्रह्म परिदृढं सर्वत”
इति. इदं सर्वमभिप्रेत्याभास्यत “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो
निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्कोचकल्याणगुणगणः

११० पुरुषोत्तमोऽभिधीयते” इति, अभिधीयते—मुख्यथावृत्त्या
बोध्यते, अनेवखामकमनेवंविधञ्च किमपि ब्रह्मेति वदतां
सर्वेषामप्य(मेवा)वनिरासो भावः, विशेषणद्वयेन च
ब्रह्मपुरुषोत्तमशब्दयोर्निश्क्तिरपि व्यज्यते ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्तन्त्रस्य
श्रीमद्देह्यनाधस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां
ब्रह्मशब्दलक्षणमुपपत्ति वादः प्रथमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य दुय्यतः ।

विशुद्धस्यापि जिज्ञासा परेष्टा प्रतिषिध्यते ॥

यदाहुः । ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यम् अनुदितामस्तु-
तस्वरूपैकप्रकाशमशेषविशेषशून्यमनाद्यविद्यान्धकारितसित्यशु-

५. दूष्येति, तत्र विचित्रो व्याघातः, यद्विनवित्तिकर्म कथन्तत्र
जिज्ञासा; सामान्यतोविदितेविशेषतश्च वेदितव्ये तत्प्रवृत्तेः;

अन्यथाहेतुप्रयोजनविरहे तदयोगात्, न च मद्भाषि
तथाविधवेदनद्वयविषयत्वं परैरिष्यते, जिज्ञासापूर्वकं परी-
क्षणमत्रप्रक्रम्यते, तच्च तत्र प्रमाणोपपत्तेरेण, प्रमाणञ्च निर्वि-

१०. षयञ्च निष्पद्यम्, सविषयत्वे तु तद्विषयत्वात् दृग्बलमिष्यात्व-
जडतादिस्त्रोक्तानिष्टापत्तिः, स्वरूपप्रकाश एव हेतुः फलञ्च
जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण-
नियमदृष्टेः, स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारताभावात्, अनादेः
प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः, सापेक्षत्वे

१५. यथादर्शनं सविषयवेदनापेक्षणात्, प्राक्सिद्धस्य तु चत्त-
कार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात्, प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगात्,
फलत्वे चानादित्वभङ्गात्, उपहितरूपेण वेदनद्वयविषय-
त्वाज्जिज्ञासा स्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमे-
ऽपि फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्, भ्रान्तेरामप्याद्यत्वाद्य

- २० तदर्थं (र्यं) प्रेक्षावतां प्रारम्भ, भ्रान्तिमेव प्रमितिस्त्वयमानैस्त्वा
 सपाद्येति चेत्, परीचकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रान्तिप्रमात्वव-
 सायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात्, स्वरूपव्यतिरिक्तं कृत्स्न
 मित्येति प्रयोजकगिचणविरोधाच्च, नित्यभूतेऽपि समाधिवत्
 स्वमात्र साक्षित वैशद्यमात्रं वा साध्यमिति चेन्न; तयोरपि
- २५ तत्स्वरूपत्वे सिद्धत्वात्, धर्मत्वे सत्यत्वमित्यालविकल्पलोभात्,
 अतिरिक्ताकारप्रकाश एव (च वै) चेद्वैशद्यन्तस्मिन्नप्याकारे
 स एव विकल्प, नित्यस्वसाक्षिणि निरङ्गोनिर्विशेषे च क
 इदानीं प्रकाश आकार, कथञ्च जिज्ञासा, इदं किमिति
 वा कथमिति वा साध्यात्, सर्वत्र यथायथ विदिताविदि-
- ३० ताकारभेदो दुस्त्यज, कृत्स्नावगत्यनवगत्योर्नैष्कल्यमिदं-
 तुक्त्वाभ्यान्तदयोगात्, किं कथमित्यत्र का गतिरिति
 चेत्, न, तत्रापि सामान्यत प्रतीतमनुदायान्तर्गतविशेष-
 निर्धारणार्थत्वात्किमादि, एतेषु किञ्चमित्येव हि तत्रा
 काक्षा यः पुनश्चाताशानाशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेव
- ३५ खण्डयेत्, स ब्रह्मजिज्ञासामपि जिघासती(खण्डयेदि)ति काः
 प्रतीतियोग, इष्टा च सा यथाश्लोकमिहापि, अन्यथा-
 ऽनारम्भेण शास्त्रोच्छिन्ने, अभिव्यक्तिरपि सामान्यत स्वरूपज्ञप्ति
 अथासविरोधिहूपेण विशेषतश्च जिज्ञासा, नैव, निर्विशेषे
 सामान्यासिद्धे, निष्कामान्ये च विशेषायोगात्, कल्पनया
- ४० तदुपपत्तिरिति चेत्, सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपो
 च्छिन्ने, विशेषासम्भवाच्च नान्यकिञ्चिद्भूतोविशेषत कश्चित्

स्यात्, न खलु खरशृङ्गे कुण्डलादिः, न च “अस्ति ब्रह्मेति
चेदेद, मन्तमेनन्ततोविदु”रिति आवयन्ती श्रुतिः ब्रह्मण-
स्त्वामान्यधीमाधंसहेतुः; अतएवावकल्पिता)स्तिवरूपसामा-

४५ न्याकारभमादिशेष बुभुक्षेति प्रत्युक्तम्, अपसिद्धान्ताद्यः;
विशेषस्तु कल्पितत्वे तज्जिज्ञासावैफल्यं, न हि ब्रह्मण्यसद-
पूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थं वा शरीर-
कमित्यवेदबाह्यः कश्चिदपि ज्ञमते, कल्पिताकारमिथ्यात्व-
बोधनार्थमिति तु स्यात्, न तर्हि ब्रह्मजिज्ञास्यम्, अपि

५० त्वयमाकारस्तत्त्वोन्मिथ्यावेति, ततः किमिति चेत्, श्रुति-
सूत्र खरसार्पभङ्ग(त्याग) स्थावत्, ब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रवेद्यमिति
ज्ञमतयाहतिश्च, कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्वीरिति
चेत्, न, माध्यमिकमतेऽपि तद्भावेन तद्विद्वैक्यलाभे तद्वि-
वादविलयापातात्; यच्च मन्यसे, कल्पिताकार मिथ्यात्व-

५५ बुद्ध्यापि ब्रह्मणस्तच्छून्यत्वमवसेयमिति तज्जिज्ञासागुपपत्ति-
रिति, तदपि यदि सामान्यबुद्धिकोऽङ्गीकृततन्तदा न
जिज्ञास्यम्; बहिष्कृत्यतु सत्यत्वे सद्वितीयता, मिथ्यात्वे
प्रतियोगिषाहित्यसत्यता, साहित्यराहित्ययोस्तद्वज्र सङ्घर्षात्,
परस्परविरोधे (च) प्रकारान्तरस्थित्ययोगात्; यदि राशि-

६० त्वमपि कल्पितं, कथन्तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः;
यत्किञ्चिद्विद्वत्तिमाचन्तु प्रागपि सुलभमिति कृतं (किं)
तदर्पविचारव्यपनेन, अतस्त्वीकुरुवायतन्मयाकार(इष्ट)वैमिश्रं
परिहर वा तज्जिज्ञासामिति. किञ्च यद्यगद्वं ब्रह्मजिज्ञासो-

- वेदितव्यमिति दुस्त्यजैष्यन्त्यम्, तथा प्रकाशस्य संसारभेषज-
 ६५ नामभुपगमात्, अन्यथा प्रागेव भुक्तिमिद्वौ किमर्था-
 जिज्ञासा, कथञ्चाशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वावेदकत्वम्,
 कथन्तरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिविलयः ; नतु भुरन्ध्रभ्रमेण
 दामदर्वीकरभ्रमनिवृत्तिवत्स्यात् ; न स्यात्, तददेव भ्रान्त्य-
 नारक्षितावात्यनिकलानिद्वेः ; तद्विलापकतत्त्वज्ञानादेवत-
 ७० क्तनेषाभासभवात् ; अहेतुकविनाशादेव निरन्वित्यमाण-
 त्वात् । शुद्धमिति जिज्ञास्यमपि न ते स्यात् ; ज्ञेयतत्त्व-
 रूपस्पर्शानभुपगमात्, शास्त्रावगन्त्यापेन स्वरूपस्पर्श इवेति
 मतमिति चेत् ; कथन्तदधीनबोधविषयतामन्तरेण दृष्टान्त-
 दाष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम्, तद्विषयत्वे च कथन्तद्व्युक्त-
 ७५ दोषातिक्रमः, सोऽपि बोधस्त्ववेद्यत(ता)या भ्रान्तिरसत्यचे-
 त्यदोष इति चेत्, विलीनान्तत्त्वावेदकवाक्यैः ; वेद्यमिष्यात्व-
 मन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात्, उपलक्षणपरावलम्बनैष्यत्याह ;
 शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्थोजिज्ञासा,
 अन्ततस्तस्यास्तादर्थ्यात्, शुद्धताव्यवसायायै वा स्यात् न तु
 ८० शुद्ध्यर्थमिति चेत्, तदध्यवसायेनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्यम्,
 अन्यथा नैष्यत्स्यात्, आरोपिताशुद्धिभिरसत्तात् वाक्य-
 निति चेत्, आरोप्यमन्ते, त्विदंशुद्धयोपपात्तः, उपरन्तेऽपि
 स्पष्टिकेशुभ्रत्ववत् (तत्) संभव इति चेत्, भावानभिज्ञानात्,
 न हि वयमारोप्य(व)दोषत्वेनाशुद्धिं प्रवक्ष्यामः, ब्रह्म-
 ८५ एव कुट्टष्टिक(र्तृक)स्त्वितविविध(विपर्यय)दोषदृष्टेरभुपगमात्,

- किन्तु भ्रमाद्याधारतया, न तथा स्फटिकरस्य स्व-
निरागमव्यस्यति, न च तत्कर्दकोऽन्यकर्दको वा रजामाया-
सक्तश्चेतिमायाशब्दिविरोधी; इह तु खदोवेण ब्रह्मणि
स्वयमेव बंधमयमाणे कथं भ्राम्यादिप्रत्यनौकतामयी शब्द-
८० निंत्वा; भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादि(राग)वत्तत्त्वतो नास्तीति
निराग इति चेत्, स्थितन्तर्धि विचारनैष्कल्यम्, असत्येव
भ्रान्तिस्ततोव भातीति तन्निवर्तनम् फलमिति चेत्, न,
तत्तत्त्वभ्रमसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पे (सति) सद्वितीयत्वानवस्थ-
योरन्यतरापातात्; स्वरूपेण ब्रह्मभ्रान्त्यति किन्तु जीवे-
८५ यरूपाभ्यामिति चेत्; इन्न एका व्याप्तिम् परिहर्तुम-
नेकानुपादत्ते; कथमभ्रान्तस्तस्य तद्भावः, कथं सर्वत्रोऽपि
भ्राम्यतीति विवक्षापुत्तिष्ठेत्; कथञ्च एक आत्मापुण्यसर्व-
त्रमग्राह्यात्मानमनुसन्दधीत; प्रपञ्चयिष्यते चेत्तत्. उत्तरं
तु नित्यशब्दलभ्युत्पादिविरोधः, किञ्चोभयावधिमत्तयातद-
१०० नित्यत्वम् उत्तरैकावधिमत्तया पूर्वैकावधिमत्तया वा; नाद्या,
चिक्वापवर्गयोरेकराश्वप्रसङ्गात्, वैराग्योपदेमादिवैयर्थ्यात्;
अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिविरोधाच्च; अत एव ■ द्वितीयः,
बन्धमोक्षयोर्मुक्तमताप्रसङ्गात्, शब्देरसाध्यत्वेन विचारादि-
नैष्कल्याच्च; द्वितीयस्तु न शब्देर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात्; निरव-
१०५ धिकत्वसावधिकत्वयोर्नित्यवैरात्, अतिरेके च य एव
सत्यासत्यविकल्पावतार इति. यद्यप्यस्यते नित्यशब्द
द्विरः साध्यशब्दः चेन्नञ्च जिज्ञासेते, तथापि न प्रति-

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणाम्

रेकशास्त्रसमर्थनवादस्तृतीयः ।

घट्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दे समधिश्रिताः ।

मुक्तिं यद्भजनादाहुस्तमनन्तमुपास्यते ॥

- स्थितन्तावदध्ययनविधिनाऽध्यापनविधिनावाप्रयुक्तमध्ययनं
शाङ्ख्यगिरस्क (हस्त) स्थापयविषयमिति . रागतौ
५ विधितोवाप्रयुक्तसदर्थविचारोपि हस्तगोचरः; तयोस्त-
द्वोषकाभावात्, ननु विधिप्रयुक्तौ माभ्युदयोः, रागप्रयुक्तौ
तु स्यात्, यावद्भागम् प्रवृत्त्युपपत्तेः, नैवम् विकल्पासहत्वात्;
किं ब्रह्मणि विचारसद्वोचः किं वाकर्मणि; नाद्यः, पुरुषस्य
चतुर्ध्वेपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसंभवे विरो-
१० धभावाच्च . सन्ति शुभयभावनास्त्वविधाः . यस्य तु का-
चित्कोरागः तस्यैकदेशविचारे का विचिकित्सेति चेन्न; यस्य
लोकायतोपप्लुतमतेर्द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ध्वेय-
मास्या, यस्य चाशक्तिरापदा, तस्य केतिप्रसङ्गात् . अस्त्वनर्हस्या-
नधिकारः स्वाहं प्रति प्रवृत्तामीमांसेति चेत् तुल्यं त्रिका-
१५ ण्ड्यामपि . तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, हस्तप्रवचनादिरागादपि
हस्तविचारस्तमस्ति; तेन न ब्रह्ममात्रेविचारसद्वोचः . कर्म-
मात्रे च विचारं सद्वोचयन् कबन्धमीमांसकस्तु राहुमी-

बन्दी, ईश्वरशब्देरसाध्यत्वात्, जीवशब्देस्साध्याया अपि
स्वरूपान्यत्वात् सत्यत्वाच्च, उदारगुणसागर परमपुरुष

११०. स्माराधनात्मकशास्त्रार्थसम्प्रीतस्त्रिवर्गमपवर्गञ्च ग्रथच्छतीति
हि प्राचीनर्थाद्वा, स यदि स्वयमेव धाम्येत् स्नायितवा-
चौपयिकगुणहीनो वा न तर्हि जिज्ञास्य, “स्वरचण्डोऽप्य-
शक्तश्चे”ति न्यायात्, कल्पितपार्वत्यादि योगात् तद्-
भावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनम् स्यादिति चेन्न,

११५. कल्पितस्य पार्वत्यादेर्जिनादिष्वपि सिद्धेस्तदुपपत्तिप्रसङ्गात्,
सर्वेष्वपि न तत्कृतिरिति चेन्न अविशेषात् महा-
जनपरिग्रहादिप्रपे इति चेन्न सर्वेषां सर्वगच्छकूटल-
मिच्छतां कचिदपि प्रामाणिकत्वादित्यवयवमहत्त्वस्यासिद्धे,
प्राचुर्यस्य विगानादप्रयोजकत्वाच्च यत्तु तीर्थादिवदिति,

१२०. तत्तदावद्येत, यदि तत्सर्वमेव तदुपपत्त्या(तदुपास्या)प्रसा-
द्योऽन्य, न हि क्रियातच्छब्दपूर्वाण्येव फलन्तीति नैगमः
पन्था, उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेऽपि जिज्ञासा-
नुपपत्तिर्द्रष्टव्या तदेतदखिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेय-
मुभयलिङ्ग सर्वेश्वर प्रस्तुत्य तस्यैश्वर्यसूत्रे विवक्षितत्वमाह

१२५. “तावद्वयातुरैरस्यतत्वाय स एव जिज्ञास्य” इति ।

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रसूत्रेण्यस्य

श्रीमदेकदण्ठनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यम्

जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अतदूषणम्

ऐकशाख्यसमर्थनवादस्तृतीयः ।

अय्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिगताः ।

शुक्तिं यद्वज्रनादाञ्जलमगन्तुपाप्महे ॥

- स्थितन्तावदध्ययनविधिनाऽध्यापनविधिसावाप्रयुक्तमध्ययनं
षाड्गसंशिरस्क (कृत्स्न) स्थाप्यावविषयमिति . रागतो
५ विधितोवाप्रयुक्तस्तदर्थविचारोपि कृत्स्नगोचरः ; तद्योस्त-
क्षोषकाभावात्, ननु विधिप्रयुक्तौ माभ्युत्पद्यते, रागप्रयुक्तौ
तु स्यात्, चावद्रागम् प्रवृत्त्युपपत्तेः, मैवम् विकल्पासङ्गतात् ;
किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोचः किं वाकर्मणि ; नाद्यः, पुरुषस्य
चतुर्थ्यपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसंभवे विरो-
१० धाभावाच्च . यन्मि ह्युभयभावनास्तथाविधाः . यस्य तु का-
चित्कोरागः तस्यैकदेशविचारे का विशिकित्सेति चेत् ; यस्य
कोकायतोपपन्नतमतेर्द्विवर्गमाचनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्थ्य-
नास्या, यस्य चाग्निरापदा, तस्य केतिप्रसङ्गात् . अस्तनर्हस्या-
नधिकारः स्वार्थे प्रति प्रवृत्तामीमांसेति चेत् तुल्यं चिका-
१५ ण्यामपि . तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, कृत्स्नप्रवचनादिरागादपि
कृत्स्नविचारस्यमपि ; तेन न ब्रह्ममात्रेविचारसङ्कोचः, कर्म-
मात्रे च विचारं सङ्कोचयन् कवन्धमीमांसकस्तु राहुमी-

मांसकैरपि प्रतिवक्तव्यः, सिद्धेऽपि न्युत्पत्तिर्भवान्, अप्राप्ते
स्वतः पुनर्ये च विषये प्रवृत्त्यनङ्गलेपि श्रवणादियोगात्, अर्थ-

१० ज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषत्वेऽपि तदुपयोगि
मिह्यार्थबाधायोगाच्चेति . कर्मशेषभूतस्यात्मनः शास्त्रान्तरा-
दिचार इति वदतापि शारीरकं शास्त्रैकदेश इति स्वीकर्तव्यम्,
अन्यतस्तदयोगात्, तेनैव दन्तिभुक्तकपित्यन्यायेन मिह्यार
एव वेदान्त इति नास्तिकानां वचनमवधूयते, अस्तु तर्हि

२५ मल्लैकविषयतया विचारमङ्गोचः, अतिप्रयितपुरुषार्थप्रतीतौ
"स्थितेरविन्द" इत्यादि न्यायावतारादिति चेन्न; कर्म-
विचारस्य कैचिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात्; अस्त्विति चेन्न; मत्प-
क्षविरोधात् . अतिप्रयितपुरुषार्थप्रतीत्यभावात् कस्यचित्तदु-
पपत्तिरिति चेन्न; तदभावस्तस्य च व्यक्तभागतन्वय्यनादा

२० तत्सिद्धकारिविरहाद्वा; नाहः, विधेः कृत्स्नविषयत्वस्याप-
भात् . न द्वितीयः, साङ्गाध्ययनादेव तच्चापि तत्सिद्धेः .
न हि साङ्गाध्ययनविधेस्तच्चैव सर्वमारः, अन्यथापि तत्प्रस-
ङ्गात्, तथात्वे वाक्यशास्त्राग्नः . तत्सिद्धान्त्यनादिदुर्वासा-
(वशा)दाद्यादप्ये प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न, त्वयापि

२५ विविदिषा साधनाधिकारे कर्मणां मत्पक्षत्वस्वीकारात् .
तथापि तद्विचारशारीरकशेष इति चेत्सिद्धं शास्त्रैक्यम्,
कर्मस्वरूपादिविचारमन्तरेण विविदिषार्थविनिधोगाधोगात्;
वेदनायंविचारपक्षेऽपि किं पुनः . भयान्तरौघपृष्ठतविशेष-
; गदितकषायस्य कस्यचिदप्येन विविदिषोत्पत्तौ किं तदर्थं

- ४० (द्वि) कर्मविचारेणेति चेन्न, तथैव कस्यचिदत्यन्तमृदित-
कषायस्य जातिस्मरणदिवत् (रादेः) सिद्धज्ञानतया शारी-
रकेऽप्यनारम्भात्. तदर्हस्य तदारम्भ इति चेत् एवमुभया-
र्हस्य उभयारम्भ इति तुल्यम्, न ह्यनधिकारिणं विधि-
रधिष्ठहते; रामोऽपि तथा, न ह्यशक्नोत्यमर्थं वेदोऽपि
- ४५ विदधातीति न्यायात्; यदा च पावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञान-
मपवर्गोपाय इति चेत्यति, तदा तदुपपत्त्यर्थं तदर्पविविदि-
षातुष्ट्यर्थं वा सत्कर्मणान्नित्यानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यम्भावी,
न च जन्मान्तरकर्मवशादावज्जीवं विविदिषाद्यादिति मि-
श्रेतुं शक्यम्, प्राप्तनैरघतनैर्वा प्रयत्नेर्विरोधिकर्मभिः तत्रति-
- ५० बन्धशङ्कयापि नित्यं सत्कर्मणं शङ्काह्वानात्, अन्यथा प्राप्तनै-
रेव कर्मभिर्दृष्टिस्त्वादिति कारीयादिकन्नानुष्ठेयेत. न च
नित्यनैमित्तिकविधिर्विविदिषोत्पत्त्यानिवर्तते, वर्णाश्रमादि-
निबन्धनत्वात्तस्य, वर्णाश्रमाद्यभिमाननिष्ठत्वा तच्चिद्वृत्ति-
रिति चेत्, केयमभिमाननिष्ठतिः, किन्तुद्रुमस्य निष्ठतिः
- ५५ उत स्वयमेतत्त्वभ्रमस्य निष्ठतिः, किं वा देशात्मतादात्म्य-
भ्रमस्य निष्ठतिः, अथवा वर्णाश्रमाद्याग्रय पिण्डसम्बन्ध-
भ्रान्तिनिष्ठतिः, अथवा पिण्डस्यैव निष्ठतिः, नाद्यः,
असिद्धेः, न द्वितीयः, कर्ममीमांसकानामपि पारसौकि-
कात्मविदां वर्णादेस्त्वयमेतत्त्व धर्माभावेन कर्मणामधिकार्य-
- ६० भावप्रसङ्गात्, नहि देशात्मधमवन्त्यतिधर्मोपदेशः. न
द्वितीयः, भ्रमनिष्ठतिर्हि देशातिरिक्तात्वविस्मयोपयिक्ततया

- पारलौकिककर्मानुष्ठानयोग्यतामेवावहेदिति कथन्त्या सा निवर्तते. न चतुर्थः, तत्सम्बन्धस्य सत्यत्वेन भ्रमतामिद्वेः. न पञ्चमः, ब्रह्मविचारस्याप्यनारम्भप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिविरोधाच्च,
- ६५ वास्तवमिदृतिमात्रविवक्षायां विरोध इति चेन्न, तस्य कर्माधिकारदशायामपि भवता स्वीकारात्, किञ्च यावता कर्माधिकारो निवर्तत इति मनुष्ये तावता वेदान्त्यवशाच्च अधिकारोऽपि निवर्तत इति ब्रह्ममीमांसैव न स्यात्, न चाप-
मिष्टप्रसङ्गः, तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वन्तदनभुपगमात्. ननु कर्म
- ७० मीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वाच्च तथा सहास्रैक-
शास्त्र्यमिति चेन्न, अनुपयोगाभिद्वेः, कोऽबावुपयोग इति चेत् न्यायोपजीवमन्तावत्, तथाहि, वाङ्मान्तरनिमि-
त्ताप्रामाण्यगिराकरणेन प्रमाणलक्षणन्तावत्कृतस्त्रोपयुक्तम्, भेदलक्षणोपजीवी च गुणोपसहार पादः, तार्तियाच्च
- ७५ श्रुतिलिङ्गादयस्त्वार्वचिकाः, प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां विद्याप्रयुक्तलाभप्रयुक्तत्वादिविमर्शं निविशते, गतिचिन्ता-
याच्च पाञ्चमिकः क्रमः, कर्ता विद्याधिकारचिन्तने विज्ञे-
यते, अतिदेशादयश्च “तदेवरूपं यदशुद्धरूपम्” इत्या-
दिषु, अतः कर्ममीमांसानिर्दिष्टस्वरूपैस्तत्तत्त्रायेरेव हि
- ८० वेदान्तार्थो विचार्यते, अपूर्वास्तत्र कतिपयेत्याद्याः, विद्या-
ङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपशिवणश्च ; अन्यथा “यज्ञेने”त्यादिवाक्या-
र्थानवबोधप्रसङ्गात्, न ह्यविदितपदार्थविशेषो वाक्यार्थान-
वसायी स्यात्, यज्ञादिकल्पनश्च तत्र तत्र क्रियते, तदपि यज्ञा-

- दिस्वरूपनिरूपण भाषेचम् . यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्या
- ८५ तदर्थी वेदान्तभाग एव प्रवर्ततामिति, तत्रेयमतीति किमापातसम्भावा उत निर्णयात्मिका, न प्रथम, “अपाम सोमममृता अभूम, अक्षय्य इवै चातुर्मास्ययाग्निस्तुल्यत- भवती”ति कर्मभागेऽप्यक्षयफलापातोपलब्धात्, ब्रह्मभागेऽपि “न प्रेत्य सञ्जाप्ती”त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलब्धात्, ननु
- ८० पूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमाधपरत्वम्, अथ तु वाक्यस्य तस्मादेव परमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्य- मस्तीति चेत्, किन्तेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमग्र- त्यनुपकारकत्वात् न द्वितीय, मौमासयाविनातदभिहे, तत्त्वविदुपदेशात् तत्सिद्धिस्तुभवतीति चेत्, तर्हि ब्रह्म-
- ८५ मौमासाया अप्यनारम्भास्यात्, तदुपदेशत एव ब्रह्मस्वरूप- चिहे, तत एव धमनिवृत्तेः, अत एकस्यैव पुरुषस्य वेदोदितसर्वपुरुषार्थो(गि)ग्यतामाश्रित्य एकव्याख्येय श्र- द्धानात्मना विश्रुतिलक्षणमेकशास्त्रमिति, एतेनार्थप्रयो- जनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेद इति निरस्तम्, सामान्यतो
- ९०० वेदार्थपुरुषार्थतदर्थित्वरूपेण तेषाम्भेदाभिहे, अयान्तरार्थ- भेदादेश्चस्त्वैक्येऽप्यविरोधात्, अन्यथा षड्भाष्याद्यादिभेदेऽपि भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात्, न चैवं वेदार्थानुबन्धित्वाविशेषा- दिद्याख्यानभेदविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपकारभेदेन तन्नेद व्यवस्थापनात्, अतएव हीतिहासपुराण्योरदूर-
- १०५ विप्रकर्षादेकविद्याख्यानत्वनियम, न च धर्मशास्त्रेऽपि

- महर्षिभिः पृथक्परिमंख्यानम्, तथापि भिन्नकर्तृकधीः
 कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न, एकेनापि कर्त्ताऽनेककार्यारम्भ-
 दर्शनात्, अनेकैरर्थैकरयगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च,
 निबन्धनेष्वयं विशेष इति चेन्न, तथाप्येकेन विदुषाऽनेक-
- ११० प्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्ति कादम्बरौप्रभृतिषु
 चानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्व सप्रतिपत्तेश्च, तच्च कर्तृभेदे
 किञ्चमाणमिति चेत्, कर्मप्रधानौमांशयोरपि वा किम्,
 उपदेशपरत्वमिति चेत्तुल्यम्; अस्तु तर्ह्यर्थविरोधात् भेद
 इति चेत्, कोऽसौ विरोधः, इत्यादौतशेषरत्वमिति चेन्न,
- ११५ तद्योरेकनिष्ठत्वादिहे, न हि कर्मकाण्डनिर्दिष्टफलकर-
 णेति कर्तव्यतादीनामेकस्मृद्धैक्यादिविषयेषु वेदान्तेष्वभि-
 धीयते, तस्यैवत्वमिच्छात्वप्रतिपादनादिरोध इति चेन्न,
 वेदान्तभागस्य प्रपञ्चमिच्छात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य
 तस्यैवत्वप्रतिपादयतात्पर्यादिहेः, सत्यत्वाभावेऽपि हि तदु-
- १२० ऋष्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकश्चिरूपधितुं श-
 क्यते, अन्यथा वेदान्तविचारस्यापि प्रमाण तर्कादिभेद-
 सापेक्षत्वेन स्वव्याघातप्रसङ्गः, संगुणमधोपासन तत्फलादि-
 चिन्तनमपि शास्त्रान्तरमार्थं स्यात्, यदा त्वसदुक्तं न्यायेन
 सकलकर्मसमाराध्यमलनागुणविभक्तिकस्मृद्धा वेदान्तवेद्यतादा
- १२५ तु न विरोधगन्धोऽपि, निरीयरत्न शेषरत्नाभ्यां विरोध
 इति चेन्न, जैमिनिधूवेध्वीश्वरप्रतिषेपादर्शनात्, अर्वाचीन
 व्याख्यायकप्रक्षितानान्तु अनादरणीयत्वान्, अतएव शेषर-

मीमांसायवोऽपि नातीव विच्छिन्नः, परैरनुद्यते च, देव-
ताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतम्,

१३० “तदुक्तं शङ्करं” इति तत्रत्यसूत्राणि बोद्धाहरन्ति. तस्य च
काण्डश्लोपसंहारे “अन्तेहरौतद्दर्शनात्” इति देवताका-
ण्डाख्ये “स विष्णुराह ऋ” इति सर्वदेवताराधनाभक्त-
त्पर्यवधानाय तस्य सर्वांतरात्म्येन व्याप्तिप्रतिपाद्य-“तस्मै-
ह्येत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते” इति तस्यैव वेदान्त

१३५ वेद्यपरब्रह्मलोपशेषेणोपसंहारात्, धामान्यतो विशेषत-
श्चेश्वरः प्रकृत इति तत्त्वविदां समुदायः. अतएव कर्म-
काण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमाश्रितम्, किमस्मिन्-
निकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन, यथाश्रुतकर्मण एव
फलप्रदलक्ष्णिरित्येतावन्तैवोक्तेन परप्रतिज्ञेयात्, अश्रुत

१४० वेदान्तानाम्मरौच्यमिदं, सहसा च (गूढा) गुह्यार्था-
नामवचनीयत्वात्. एवं सति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्य
सिद्धिहेतुः, द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यवलीयस्त्ववर्णनमपि न देवता-
विग्रहाद्यपारमार्थलक्षणम्, प्रतीति यत्किमर्थविप्रकर्षाभावेन
प्रावक्ष्यदीर्घसिद्धेः. यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्वशरोचम्,

१४५ अद्यापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोक्त्येव, एवं सर्वजा-
विरोधकेश्वरमीमांसायामनुसन्धातव्यः. तथापि “सध्वा-
दिष्वश्रवादनधिकारश्चैमिनिः, धर्मश्चैमिनिरत एव,
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येवेति जैमिनिः, परामर्श-
श्चैमिनिरचोदनाद्यापवदति हि, परश्चैमिनिर्मुच्यते,

- १५० ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, भावजैमिनिर्विकल्पा-
समनात्," इति सूत्रेषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षेनोपपाद-
नात् विरोधश्चिह्न इति चेन्न, अत्यल्पतराप्रधानार्थविवा-
दस्य प्रधानभेदकत्वाभावात्, अतएव हि शास्त्रेषु
वार्तिकावतारः, किन्तु पूर्वोक्तप्रामादखण्डे विषयान्नाप-
१५५ नयनेन प्रेषनिर्माणे तदैक्यवाप्ति, अतः प्रतिषंस्कारे-
णात्रापि सम्बन्धमम्. यदा वैभवोक्तेषु तत्त्वधर्मोन्मन्धि-
धाम्नाभूदिति तदनुवादप्रतिषेधौ, "तदुक्तान्तदुक्त"मिति
जैमिनिपरिग्रह एव वक्तव्यो दृश्यते, विरोधतश्च, "साक्षा-
द्व्यविरोधजैमिनिः, सम्यक्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
१६० यति, अन्यार्थान्तु जैमिनिः प्रत्यक्षाख्यानाभ्यामपि चैव-
मेके, तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपा-
भावेभ्यः," इति सूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्वाभिमतार्थ-
स्थापनाय जैमिनिस्त्वनाद्यैवोपात्तः, स च भगवान् जैमिनिः
"अतृप्तिकृत्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशो-
१६५ व्यतिरेकस्यार्थेऽनुपपत्त्ये तत्प्रमाणम्बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"
इति श्लोकार्थं सम(प्रति)पत्तये स्वाचार्यम्बादरायणमेव
पुरस्करोति, जैमिनेर्बादरायणग्रिथ्यत्वञ्च महाभारतादिषु
प्रसिद्धम्, "सुमन्तुजैमिनिस्त्वैत्वं वैशम्पायनमेव च" इत्या-
दिनाः नन्वत्र व्यासस्य ग्रिथ्यो जैमिनिरित्युक्तम्, सत्यम्,
१७० व्यास एवात्र बादरायणः, "क्षीपे बदरिकामिश्रे बादरा-
यणमभ्युतम् । पराशरात्पुत्रवतीपुत्रं लेभे परन्तपम्" ॥ इति

हि स्मर्यते व्यासव्यतिरिक्तेषु वादरायणसञ्ज्ञा प्रयुक्तेति चेत्तथापि, “तपो विशिष्टादपि वै वशिष्ठान्मुनिमत्तमात् । मन्ये(श्रे)ज्येष्ठतमन्वाद्यरहस्य ज्ञानवेदन” इति रहस्यतमार्थ-

१७५ ज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः सम्प्रदायादस्य व्यास एव स्वीक्रियते, अतएव हि युग्यभूमिकामाश्रिता वाचस्पति-प्रभृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रज्ञतमाचखुः, येषु ॥ सूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तम् शरीरके, तेष्वपि देवता-सङ्गावः परब्रह्मसङ्गावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विघ्ना-

१८० दिवङ्गावश्च प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्मकाण्डदेवता-धिकरणादेरन्यपरत्वं स्मिरीकरोति, न ह्यर्वाचीनवज्जै-मिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्योवादरायणः, अतः परस्पर-सम्यक्तया कार्यान्तरेष्विवाचापि यथाशकरणमपि युक्तम्, तदेतदखिलमभिप्रत्योक्तभगवता बोधायनेन, “सहितमेत-

१८५ शरीरकञ्जैमिनीयेन षोडशलवणेनेति प्रत्येकत्वसिद्धिः” इति, तदेतदुपादायव्यमृणीत च भाष्यकारः नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये प्रवन्धेको वा किम्प्रमाणमुप-न्यस्तमिति चेत्, किंवा कर्मकाण्डद्वादशाध्याय्यादौ शरीरकचतुरध्याय्याश्च प्रत्येकमैकशास्त्र्ये त्वया निर्णीतम्,

१८८ क्रमविशेषनियामकसङ्घटितविशेषविशिष्टाविद्वद्भाष्यान्तरार्थ-शास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणोपकारार्थं सप्रकारैकप्रधा-नार्थत्वमिति चेत्, इदन्तु किम्प्रमाणमिति निपुणोभूत्वा तमेव निरूपय, तज्ज वा सर्ववैक्यम्, तस्मात् “अथातो

धर्मजिज्ञासा” इत्यारभ्य “अनाद्यन्तिशब्दादनाद्यन्तिश-
 १८५ द्धात्” इत्येषमन्तङ्गमन्देवतापरदेवतागोचरतया विभक्त-
 काण्डवयं विंशतिलक्षणमेकं ग्रास्यमिति . तदिदम् “मौ-
 मासाग्रास्यम्” इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु अतदूषणां
 ऐक्यास्थसमर्पणवादसूतीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतद्रूपण्याम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थः ।

विधिचत्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथै-
र्विधत्ते दुःखाभ्येर्विलयमविधेयामतिरिति ।

तदुद्धूयोपायमगवदुपसन्तिअप्ययते

नमस्यामस्याभो यतिपरिष्टदाय प्रतिकलम् ॥

५. यदेतद्भान्तजनजन्तम्, समूलस्य संसारस्य संविन्मात्रे
परस्मिन् ब्रह्मस्थारोपितत्वादसौकल्यधौतादेरिवाधिष्ठा-
नयायाव्याध्यवसायादेवविलयः, न पुनः कर्मणोपासनेन
वा विहितेनादृष्टद्वारा, आहुतश्च “मणिमन्त्रौपधादिभ्यो
दृष्टघातादिनापि वा । क्रियते नैव केनापि माया-
१०. कुण्डलिखण्डनम्” इति, यत्पुनरुन्मत्तान्) ब्रम्भन्त्यमाणान्
प्रतिभिवज्यते, तदपि तवानारोपितत्वाभिमतदोषविशेष
मोक्षणायैव, न पुनस्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्ध मिथ्यापदार्थं
निवर्तनाय, दोषे तु श्रममुपेयुषि स्वरसबाहितस्वज्ञानादेव
तन्निवृत्तिः, अत्रायाहुः “भ्रान्तभेषजनिर्माणभ्रान्तिरुप-
१५. श्रान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपश्रान्तये” इति,
नचात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेक्षानुपवेशः, दोषस्याप्यत्र

दृढमात्राधीनमिद्वितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेतुयैव
तत्त्वज्ञानेन निवार्यत्वात्, ततश्च,

- वियमिथ्यात्वविज्ञान(कदा)कुचिन्निक्षेपमभित । नापे-
१० षते पुनर्दोष कर्मायत्तात्मवाध(न)कम् ॥ लौकिकस्य ॥
दोषस्य व्यावहारिकस्यवस्त्रा(न)नातिक्रमाद्भेदजायवक्ताश,
पद्यप्यविद्यायामपि साममाना, तथापि तथाविधत्व-
प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावन्तैवतश्चिद्व्युपपत्ति, न च
ज्ञान स्वरूपेण विधातु शक्यम्, अत एव द्रष्टव्य इत्यपि
१५ फलानुवाद इति मिरणैषु, तदर्थतया च न श्रवणादि-
विधिनैरर्थकम्, तादर्थ्यं प्रतिबन्धकभेदवामनामिरमन-
दारेण, तस्याय प्रतिबन्धकत्वमसम्भावनाविपरीतमभावना-
व्यतिक्तविशेषहेतुत्वान्, “द्रष्टव्येद” इत्यादौ च ज्ञान-
मात्रस्यैव मोक्षहेतुत्व श्रूयते, नचास्य वाक्यत मिद्व्यस्यैव
२० ज्ञानस्य विधेयत्वमश्वय, अप्राप्ते शास्त्रमर्पयदिति हि न्या-
यविद . यत्तुनाय मर्प इति बुद्धिस्तेत्यादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थं
ज्ञानविधिवद्गृह्यते, तथापि नाय मर्प इत्येतावन्तैव मिद्व
ज्ञान, विस्तम्भमभिपन्नाय विधेयवदभूयते, यदि च नाय
मर्प इत्येतावन्ता भ्रमो न निवर्तत, तदा जानीहीति
२५ परस्परतविधानेऽपि कथमसिद्धिः . अत, “तत्त्वमधि”
इत्याद्युपदेशात्सोऽहमित्यादिरूपेण विवर्तमानयाधिधेय
विशुद्धाधिष्ठानविष्ठया समुल्लभेद भ्रमोन्शूनमिति
अपह्नम, मिद्वेतियच्छमिथ्यात्वे धीमाशान्तश्चिरंमम् ।

तदेव न घटेतेति यथावदभिधास्यते ॥ यत्तु लौकिकदोष-

४०. स्यादविद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यावहारिकव्यवस्थया वैषम्यमुक्तम् तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचा(कामला)-
दिदोषाणां ज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टे सत्यविद्यायामपि तदवि-
रोधात्. अस्त्वविरोधः, तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञाना-
देव तत्त्वित्युपपत्तेः हेतुन्तरपरिग्रहे कल्पना गौरवमिति
४५. चेन्न, श्रुते तदभावात्, तत्परिग्रह एव तत्प्रसङ्गाच्च,
न हि श्रुतहानम्याप्यम्. ये च ब्रह्मव्यतिरिक्त सर्व-
स्मियेति प्रयोजकज्ञानवन्तः, तेऽपि चक्षुरादिगततिमिरा-
दिदोषनाशाय प्रतिभटभङ्गाच्च च भेषजग्रस्तादीन् प्रयुञ्जाना
दृश्यन्ते, न पुनर्मिथ्यात्वाध्यवसायमहाभेषजन्नमाणयन्तो
५०. जोषमासते .

आहुश्च, “भायावादिमतस्याश्च मक्षारोगेण (दूषि)
पीडिताः । मक्षेग्रयानादृश्यन्ते किञ्च भेषजकाङ्क्षिणः ॥”

इति, तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजको-
पदेशवशात्तिद्धावपि दोषान्तरवदेव ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वा-

५५. विरोधान्तर्दर्थ कर्माङ्गोपासनविधान नानुपपन्नम्, उक्तञ्च
वरदराजाचार्यैः, “यथा हरौतकौखादः क्रियते दोषशान्तये ।
तद्वदुरित शान्त्यर्थेऽङ्घ्रियतां हरिकौर्तनम् ॥” इति. यत्तूक्तम्
न ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यमिति, तत्किं ज्ञानस्याभावा-
रूपतया, उताभावार्थतया, यदा साक्षात्प्रत्यक्षविषयत्वा-
६०. भावान्, अथवा साक्षात्पुरुषस्यापारत्वाभावात्, उत मांशभाव-

नानुप्रवेशविरहात्, अन्यस्मादा कुतश्चिदिति ; न प्रथमः,
भवत्पक्षे यन्निरूपस्य परपक्षे स्वात्मविशेषग्रहणस्य अभ्युत्पत्ते तु
तदवस्थाविशेषरूपस्य करणाधीनतया भाष्यत्वमिहेः .

आहुय “कादाचित्कस्यभावस्य भाष्यत्वद्वेन वार्यते ।

- ११ तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतवर्षणम् ॥” इति ; न द्वितीयः,
“शा अवबोधन” इति भाष्यार्थतयैव पाणिनीय स्मरणात्,
आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसङ्गाभावात् ; न तृतीयः,
प्रथमस्याविधेयत्वप्रसङ्गात्, लोके हि स्वाभिमतकार्यार्थव्य-
पतेतेति प्रथमविषयविधानदर्शनात् ; न चतुर्थः, भाष्यार्था-
१० न्तराणामप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् ; न पञ्चमः, यद्व्य इत्यादौ
थागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनस्यापि तदनुप्रवेशे विरो-
धाभावात् ; नापि षष्ठः ; ज्ञानविधि विरोधिनः कस्यचि-
दन्यस्यापि कुतश्चिन्निवृत्तिभावात् ; किञ्च यदि ज्ञानस्य
विधेयकथनार्हि थागादिविधिरपि न भज्येत, थागोऽपि हि
१५ देवतोद्देशेन ब्रह्मत्यागात्मा बुद्धिविशेष एव, एवञ्च द्वादशांशे
अविवाक्ये दशमेऽहनिबुद्धिविशेषरूपस्य मानमप्यहादेः कथं
विधेयतेष्यते, कथं वा मनश्चित्तचम्रीनान्दृष्टिरूपाणामन्त-
विषयाणाञ्चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथञ्च दर्शनार्थत-
यापि अरण्यमनगनिदिध्यासनानि विधेयानीच्छन्ति, तान्यपि
२० ज्ञानविशेषरूपाण्येव ; ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपि
तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत् तन्न, तदर्थत्वे सत्यपि तेषा-
मपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात्, अरण्यं हि नाम तत्त्वदर्शनं

आचार्याभ्यायमुक्तार्थं प्रहणम्, मननमपि तथा एवमेवैत-
दिति युक्तित्वात् प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, ध्यानमपि
८५ अनवरतभावनात्मकस्मृतिमननं, तदेवमेवा ज्ञानभूता-
नामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथद्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनस्य
विधेयत्वमिष्यते,

तथाच, विष्णुर्यष्टस्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् ।
पर्वत्र स्याच्च तद्बाधो दर्शने वा न बाधनम् ॥ अथच
८० ध्यानकलातया दर्शनमनूयत इति मन्त्रे, तदा मननं
ध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद इति किञ्च कल्प-
यन्ति, अस्त्विवमिति चेन्न, “फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादि-
चयविधि”रिति युष्माभिः प्रतिपादनात्, तथाचैकैव
विधेयत्वमनुवाद्यन्त्येति विरोधः, न हि विदुः चिक-
८५ द्वापन्निरनुमन्यते तान्त्रिकैः ।

उक्तं हि “उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितम् ।
उपादानं विधानं वा शुण्क्तत्वेन दृश्यते” ॥ इति, “उपस्थिते-
ऽतस्तद्वचनात्” इति सूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सासारिक-
फलोत्तीर्णं प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिशयानन्द-
१०० ब्रह्मानुभवाख्ये फले सति द्रष्टव्य इत्यत्र निष्कारणविधि-
भङ्गप्रयासेन दर्शनस्य फलत्वद्विमर्शद्वत्पत्तेः, नियोगसाध्यत्वे
मोक्षस्थानित्यालप्रसङ्गादिति चेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वंस-
विवक्षाया साध्यत्वेऽपि नित्यलोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्य-
पापध्वंसवच्च, न च दुःखप्रध्वंसो मोक्षः, किन्तु दुःख-

- १०४ हेतुप्रवृत्तकर्मध्वस, दृश्य चणिकत्वेन स्वयमेव विना-
गात्, पुनर्दृष्टानुत्पत्तिविवक्षायास्तस्याग्राध्यताभावेन प्रम-
त्तकाभाव, प्रह्लादरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तर-
ताम्, न स्यादतिमिदुस्सुहोपायमाजमित्यनुमत्तो प्रतीति,
स्वरूपाविभाव विवक्षायामपि नियोगविशेषादत्यन्तमिदृशे
- ११० प्रतिपत्ते स्वरूपमावाधीनस्य स्वरूपाविभावंस्य स्वरूपव-
शित्यत्वात् पुनः प्रतिद्वन्धाभावाच्चानिवर्त्यत्वमुपपद्यते, ननु
यद्युपासनविधे कलतया मोक्ष स्वीक्यते तर्हि श्रवण-
मननदर्शनविधीनां किम्यत्नमिति चेन्न, श्रोतव्यो मन्त्रस्य
इत्यनयोर्विधिस्माभावात्, द्रष्टव्य इत्यस्य तु इष्टमिधित्वा-
- ११५ भागात्, निदिध्यासमापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपतन्मि-
त्याक्षे विधेयम् तथा हि, श्रवणन्तावत् साङ्ग मग्नि-
रंस्व स्वाध्यासाध्ययनश्रुतिपातगतीनिविद्धिपुरुषार्थतत्त्वा-
धननिर्णयार्थेन मुख्यस्य रागत एव मिदुमिति न तत्र
विध्यपेक्षा, श्रवणप्रतिष्ठार्थतात्मनस्य तदपि तत एव मिदु-
- १२० मिति न तच्चापि, श्रुती यथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य
ध्यानीयकारकत्वात् तज्जनकयोःश्रवणमननयोरिहानुवाद
एव, ध्यानस्वप्नाश्रयत्वादिधेयमेव, यद्यपि चात्र विषयस्यानु-
कूलतास्तच्चिन्तनेऽपि रागस्मृग्मनसि, तथापि तत्तद्गुण-
विशेषविशिष्टस्याहरहरनुवर्तनीयस्य साङ्गस्य तस्य फल-
- १०५ साधनत्वधियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागशस्त्र-
त्वञ्च सम्भवति, सा च धीश्रोदनयैव, तन्मूलस्य रागो धागादि-

अपि ममानो विधेरपेक्षितयेति न दोषः . ननु यदि ध्यानोपकारकतया अवर्णमननयोरनुवादस्तर्हि द्रष्टव्य इत्येव विधिरस्तु, ध्यानन्तु तदुपकारकत्वेन भिद्वत्वाच्छ्रवणादिव-

११० दनूद्यत इति कल्प्यमिति चेन्न, ध्यानस्य दर्शनोपकारक-
त्वद्विमदृष्टद्वारा उत दृष्टद्वारा, न पूर्वः, तस्य चोदना-
मन्तरेणानिद्वेः, उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किञ्चालुषं ज्ञानं
विवक्षितम्, उत प्रत्यक्षमात्रम्, यदा प्रत्यक्षसमानाकार-
मिति, आद्ये “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु

१२४ विगृह्यते” इत्यादिश्रुतिविरोधः, द्वितीयेऽपि किं लौकि-
कप्रत्यक्षम्, उत योगि प्रत्यक्षम्, पूर्वञ्च ध्यानस्य लौकिक-
प्रत्यक्षजनकतायामन्वयस्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तत्सि-
द्धौ तत्रापि शिवापशुफलत्वादाविव विध्यमेचैव, भावना-
बलजन्तु प्रत्यक्षबोधपगच्छामः, तस्य च “वृत्ते वृत्ते च

१४० पश्यामी”त्यादिवत् भ्रान्तौ सति वैशद्यमात्रे वा पर्यव-
धानात्, न भ्रान्तिरनङ्गीकारात्, नापि सति वैशद्यमस-
त्पक्षाङ्गीकारप्रसङ्गात्, इत(उत्तर)त्र तु योगिप्रत्यक्षस्य
प्रकटादृष्टजन्यत्वात् तन्मूलविध्यमेधाद्यासिद्धिर्ध्यामित्य
धमेवात्र विधिरङ्गीकार्य, तृतीये तु द्रष्टव्य इत्यनेन

१४५ ध्यानस्यैव वैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो
निदिध्यासितव्य इत्युच्यत इति वैशद्यविशिष्टध्यानसिद्धौ
ध्यानदर्शनयोस्साध्यसाधनभावाभावात् कथन्दर्शनार्थतया
ध्यानानुवादः ; नन्वेवमस्तु ध्यानस्य विधेयता, दर्शनन्तु

- योगिप्रत्यक्षात्मकम्पृथग्विधेयमिति किञ्चाङ्गीक्रियते, पृथक्-
 १५० फलनिर्देशाभावादिति न वक्तव्यं, मोक्षार्थतया विधेयस्य
 दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापि विधाने
 पृथक्फलनैरपेक्ष्यात्, प्रधानवाक्यार्थैक्योपपत्तेश्च ; अन्यथा
 दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभङ्गश्चेति चेत्, नैवम्, “धृवा सतिः,
 स्रुतिलभे सर्वयन्त्रिणां विप्रमोक्षः” इति कश्चिदुवाटु
 १५५ स्रुतेः साक्षात्सर्वयन्त्रिमोक्षहेतुत्वं श्रूयते स्रुतिलभ इति
 यत्तस्या, कश्चित्, “भिद्यते हृदयपन्थिः द्दिद्यन्ते सर्व-
 यन्त्रयाः । लीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥”
 इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते, अनयोर्न ताव-
 दैकफलसाधनयोर्विकल्पः, शुद्धधुविकल्पायोगात्, अधि-
 १६० कारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरवम्, विक-
 ल्पकल्पना तद्व्यवस्थाकल्पना चेति, किञ्च विकल्पस्य प्रयोग-
 चयेण प्रामाण्यायागप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकार-
 स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागादृष्टिरूपादृष्टोपदृष्टत्वादित्याल-
 नेव, नापि समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात्, क्रमे-
 १६५ ऽप्युपकार्योपकारकयोश्चकार्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेन
 सहसमुच्चयायोगात्, न च क्रमिकयोरपि दर्शपूर्णमा-
 सयोरिव ध्रुवानुस्रति दर्शनयोरेकहरणत्वम्, तदुपस्थापक
 श्रुत्याद्यभावात्, न चाङ्गीभृतायान्ध्रुवानुस्रतावङ्गिमो दर्श-
 नस्यैव फलद्वौर्त्यं इति न विरोध इति वाच्यम्,
 १७० अङ्गाङ्गीभावस्याद्यानिश्चितत्वात्, दृष्टदारस्याभिद्वेः, अदृष्ट-

- द्वारकल्पने गौरवात्, स्वतः प्रतीयमानार्थभङ्गे च श्रुत-
हानिदोषात्, न चात्र प्रजापतिवाक्यनयः, भूयसाद्याय-
विरोधात्, “द्वैधे बहूनां वचनम्” इति तान्तिकाः,
भूषांसि हि वाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैः भुवानुसृति-
१७५ मेव मोक्षसाधनमभिदधति, न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतौति-
हासपुराणसर्वाक्षरतन्त्रयोगसाङ्ख्यशास्त्राण्यपि, दर्शनतत्त्ववा-
क्यावहितम्, एवमीश्वरोपासनश्चैव भूयोभिवाङ्मोक्षसाधन-
त्वावसायात् तदन्यनिषेध श्रुतिमामर्थ्यात् काचित्क जीवोपा-
सनानाम्नोक्षसाधनतया श्रुतानां यथा लिङ्गस्त्रीवविशिष्ट-
१८० परमात्मविषयतया अङ्गनया वा निर्वाहः, अत्र तु न
तथेति विशेषः, अतः परिशेषात् भुवानुसृतिदर्शनयो-
रैक्य एव पर्यवसानम्, विस्तृतवैतङ्गाय्य एव, क्वागपशून्यायेन
वेदनधानादिशब्दानामुत्तरोत्तरं विश्रान्ति प्रतिपादनात् ;
एवं स्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकार्थसम्भवे कस्य चिदौ-
१८५ पचारिकत्वमवस्थाअवधीयमिति चावधारिते स्मृतिशब्देन
प्रत्यक्षज्ञानस्योपचारेऽतिशयासिद्धेः दर्शनशब्देन तु स्मृते-
रुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यातिशय (लक्षणविशेष)
सिद्धेय दर्शनशब्देन विशदतमाभुवानुसृति(रेववि) विवक्षि-
तेत्यङ्गीक्रियते, अतोऽत्रापि निदिष्टासितव्य इति भुवानु-
१८० स्मृतिविधानात् द्रष्टव्य इत्येतदपि तदिशेषमपकर्षकमिति .
तेन “स्मृतिलक्षणे सर्वग्रन्थीनां विप्रभोचः”, “तस्मिन्दृष्टे
परावरे” इत्यत्रक्वागपशून्यायनिर्णीतोऽर्थः एकस्मिन्नपि

- वाक्ये निदिध्यामितव्यो द्रष्टव्य इत्यनयोरप्याश्रीयत इति न विरोधः; न च तस्यप्रत्ययद्वयविरोधः, “अग्नये षधि-
 १८५ कृते” इत्यादिषु एक(विषय)विधेयत्वे चतुर्थी द्वयवद-
 विरोधात्. एवं स्थिते यदि वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपायनादिविधिनैर्यव्यनुष्परिहरम्, शब्दजन्यमाद्य-
 च्छादस्तु परिहरिष्यते. यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रति-
 बन्धकभेदवामना निरामद्वारेण अवणमममनिदिध्यामना-
 २०० नानुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हान्यम्, वाक्यव्याकाङ्क्षायोग्य-
 तासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात्, मत्यान्तु
 सामग्र्या (वाक्यार्थ)ज्ञानानुपपत्त्यनुपपत्तेः, न च प्रति-
 बन्धकमपि सामग्रीवैकल्यपर्यवसितम्, (अतस्तन्निवृत्त्यैव
 सामग्रीपूर्तिरिति वाच्यम्.) यथाङ्ग, “प्रतियन्धोऽपि(वि)
 २०५ सामग्री तद्धेतुः) प्रतिबन्धकः।” इति, विपरीतवामनायाः
 प्रतिबन्धकत्वस्यैवाभिद्धेः, मत्यामपि विपरीतसर्पादिवासना-
 यामाप्नोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पादिवाधकान्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते,
 अतएवामन्नावनाविपरीतवामनाख्यचित्तविवेपद्वारा भेद-
 वामनायाः प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपि निरक्षम्, यदि
 २१० च भेदवामनानिरामद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते,
 तदा न कदाचिदपि तदुत्पत्तिस्मिष्यति,

उक्तं हि, “यावच्छरीरपानं हि किञ्च वर्मेत वामना ।
 तन्निवृत्तौ कथ्यन्मामुन्मौलन निमौलने॥” इति. किञ्चा-
 नादिकाणोपचितानां पटुतरप्रव्ययाभ्यामादरेर्दृढतरनिध-

२१५. दानामपरिमितानाम्भेदवासनानाद्वृत्तिपयकास्तथाविशद-
प्रत्ययादिमूलान्पीयसमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात् ,
किञ्च तत्त्वज्ञाने सति तदिष्यभावनया तदिपरीतवासना
निरासः, तन्निरासे च तत्त्वज्ञानमिति मिथ्याश्रयस्स्यात्,

तदप्याहुः “उत्पत्ते सति विज्ञाने वासना तु निर-

२२०. स्यते । निरसज्ञानमस्यैव विज्ञानमिति दुर्भणम् ॥” इति,
अनुत्पन्न एव तत्त्वज्ञाने श्रवणमनननिदिध्यासनैः क्रमा-
त्तन्निरास इति चेत्, किन्तानि तत्त्वगोचराणि, उता
तत्त्वगोचराणि, पूर्वच विपरीतवासनायां सत्यान्नेषामप्यनु-
त्पत्तिरेव, उत्तरभातत्ववासनया कथ्यन्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-

२२५. प्रतिबन्धकवासनानिरासः, तथाच “सागरङ्गन्तुकामस्य
हिमवद्गमनोपमम् ।” इति न्यायः, किञ्चाभेदज्ञाने सिद्धे
भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा, तदसिद्धौ तु तत्प्रति-
पक्षवासनानिरासाभिलाषानुत्थानम्, न चाभेदज्ञानप्रतीति-
रभेदप्रतीतिमन्तरेण स्यात्, न च प्रतीतौ तु वैशद्यावैश-

२२०. द्यादिवैधर्म्यत्वया वक्तुं शक्यम्, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपाय-
माणस्य सर्वदेकरूपत्वात्, विशेषणहे च भेदप्रतीतित्व-
प्रसङ्गात्, न च व्यावहारिकभेदोऽवासीति वाच्यम्, भेद-
वासनानिरासद्वारेणाभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात्, अतो न
भेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादिष्वप्यस्य दर्शनोपकारकत्व-

२२५. मिति . यत्पुनरुक्तम्, “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादौ
ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, न हि प्रतिपक्षेऽर्थे

नास्तिकत्वस्यायम्, अतएवोच्यते “नैषातर्कणमतिरपनेया” इति, तद्व्यसत्, सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य पञ्चधिकरणादिन्यायसिद्धत्वात्, न्यायानपेक्ष तत्त्वनिर्णये किं

- ९४ • शारीरकशास्त्रेणापि, ध्यानोपामनशब्दयोश्च ज्ञानविशेष-
विषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानामन्तस्मिन्विशेष-
शब्दार्थ एव पर्यवसान युक्तम्, विकल्पमनुसङ्गफलान्नार्य-
लाघस्यभावस्योक्तत्वात्,

तदुक्तम् “अष्टदोषाविकल्पेष्टुर्गौरवञ्च व्यवस्थितौ । समु-

- ९४ ५. चयेऽनपेक्षा स्यादङ्गाङ्गित्वं न भीषते ॥” इति, तथा विद्यु-
पास्योर्ध्वतिकरेणोपक्रमोपमहारदर्शनाच्च तथोरैकार्थ्यं सिद्धम्,
“मनोब्रह्मेत्युपासीत” इति विहितमेव छुपामनम् “भाति
च तपति च कीर्त्या यमसा ब्रह्मवर्षेण च एवं वेद”
इति फलविधानार्थमनूयते, न ह्यफल विधायान्यत्सफल-

- ९४ ०. अनुवदितुं युक्तम्, एवम् “यस्तवेद यत्सवेद” इति वेदन-
शब्दमात्रावावो जानश्रुतिः तदर्थं “यान्देवतामुपास्ते” इत्यु-
पासिनानुवदति, एवमन्यत्रापि, तथा “तमेवं विद्वानमृत
इह भवति । नान्यं पन्था अयनायविद्यते ।” “नाहं वेदेन
तपसा” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यामोपोपायम-

- ९४ ५. मिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिषेधानुप-
पत्तेः वेदनशब्देनापि तैलधारावद्विच्छिन्नभक्तिक्रयज्ञान
विशेष एव विवक्षित इति स्वीकर्तव्यम्, एवन्ध्यानोपासन
भक्तिशब्दप्रमाणार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे

निश्चिते सति सामान्यमात्राश्रयणे न्यायानभिज्ञतानि-

२६० न्वनम्,

आहुय, “पशोश्चागलनिर्णीतो निपुणन्यायपूर्वकम् ।

गर्दभादिषु तुल्यत्वद्वर्दभप्रायकस्मितम् ॥” इति . यत्पुन-

वाक्यतस्मिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वञ्च सम्भवतीति, तद-

स्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात्, प्रत्यक्ष-

२६५ विरुद्धस्यायमविधेयज्ञानाधीनमोक्षवादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रे-
णाविद्यामिदृश्यदर्शनात्,

आहुय, “तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य अतश्चाश्रयणेऽपि हि ।

दृश्यते त्वमहम्पूर्वो विषादो ब्रह्मवादिनाम् ॥” इति, नतु

येषां वाक्यार्थज्ञानज्ञातन्तेषान्तस्मिदित्तिरस्येव, येषाम्नु सा

२७० नास्ति तेषान्तदपि न जातमित्यविरोध इति चेत् तत्र,

तज्ज्ञानाभावे तदवचनाद्यसम्भवात्, तदसम्भवे च शिष्याणां

अवगणदेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, एवमाचार्यस्यापि, अथ

वाक्यार्थज्ञानेन मिदृक्ताविद्या एवाविद्यावतां आवका इति

चेन्न, तेषां आवकत्वादित्यापारस्य तत्त्वात्करणशरीरेन्द्रि-

२७५ यादेस्तत्प्रयोजनस्य च ख्यातिलाभपूजापरानुपहादेस्तत्प्र-

तिभासस्य चाविद्यामन्तरेणासम्भवात् ; अविद्यामिदृक्तावपि

बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः प्रवचना-

द्युपपत्तिरिति चेत्तत्र, भवत्यप्येव बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य

वक्ष्यमाणत्वात्, तथाप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रात् अविद्या

२८० विशेषवशादेव वा प्रवचनाद्युपपत्तिरिति चेन्न, विशदप्र-

तीति परामर्शरूपप्रत्यक्षचिद्भान्तयोर्विरोधात्, विशदा-
ध्यक्षितममस्तत्तत्पार्थाश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदि-
शन्तीति हि स्वीकृतं युष्माभिः ; न चाद्वैतविद्वान्त्याव-
कास्मात्प्रमाणान्नभिज्ञतामनुमन्यन्ते, तथा सत्यविवादश्च .

१८५ किञ्च प्रतिवादिनो वा प्रवक्षाविद्याः कथम्भवत्प्रवृत्ति-
विपत्तिः, न तावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात्,
विदित्वा चेत्कथन्तर्हि प्रतिवादिनाविदिते भवत्प्रवृत्तिं भवतीं
ज्ञानानुत्पत्तिः, न हि स्वीकृत्यरे जानन्ति वयम् न विद्म
इति सस्मैरभिधेयम्, यत्तदविद्यानिवर्तकं विशदमद्वैत

१८० ज्ञानमुदेयति, यच्छेदानीं यवणादविशदमुत्पन्नम्, तदुभय-
भिन्नविषयमेकविषयं वा, भिन्नविषयत्वे तस्यान्यचिद्भान्त
ज्ञानवत् तदनुपकारकत्वम् ; एकविषयत्वेऽप्यन्यमानतिरिक्त
विषयं वा प्रकारविशेषविशेषितविषयं वा, आद्ये पश्चा-
त्तनस्याप्यनिवर्तकत्वम् ब्रूदानीन्तनस्यैव वा निवर्तकत्वं

१८५ स्यात्, अविशेषात् ; द्वितीये ब्रह्मणस्सविशेषत्वं स्यात्,
अविशेषमिदानीद्ब्रूहीतम्, पश्चात्तु निर्विशेषक्यकाग्रिष्यत
इति वैषम्यमिति चेत्, कथमिदं त्वयावगतम्, श्रुते-
रिति चेत्, तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जात-
मिति कः पश्चात्तनस्यविशेषः, ज्ञानमिदानीच्चातं, यव-

१०० साधस्तु पश्चाद्ब्रूविष्यतीति विशेष इति चेत्, वेदप्रामाण्य
नियमे तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदभिधेये तु पश्चा-
दपि तदचिद्धिः, प्रमाणात्त्वाभ्युपगमेवातदर्थविशेषे सन्देह

इति चेत्, तर्हि विशदप्रवचनप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्याय
पूर्वन्दिस्त्रिंशत्तशो वा श्रोतव्यं न पुनश्च वणदशाधामेव

४०५ सन्दिहानेन भवता पश्चादनवरतथ्यानेनापि ज्ञातुं शक्यम्,
मननवदाहार्यसन्देह निराकरणाय पश्चात्तर्कं ज्ञानमिति
चेन्न, मननेनैव सञ्चालितनिष्क्रम्यत्वे पुनरन्यामवकाशात्,
अन्यथातिप्रसङ्गात्, अस्तु तर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणं
वैषम्यमिति चेत्, विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तद-

४१० सिद्धेः, सिद्धावपि बाधकत्वाबाधकत्वव्यतिरिक्तत्वात्,
परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्यज्ञानेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युप-
गमात्, प्रत्यक्षेणापि देशात्मभ्रमादिना शास्त्रबाधानभ्युपग-
माच्च; एवम् उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते,
भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्या भवति,

४१५ तदनुवृत्तौ तु बाधकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव,
चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेऽप्यङ्गुलवृष्ट्यादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत्, वाक्य
जन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वलोकविरुद्धम्, पृथक्चैत-
त्प्रपञ्चयिष्यामः. तदेतदखिलशुखान्तरेण प्रपञ्चितभाष्ये
“न तावदाकाशार्थज्ञानम्” इत्यादिना विस्तरेण.

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमदे-

कूटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गस्यतुर्थः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते मिगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषण्याम्

बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

नामुर्वर्त्तत सप्तारो यंत्रसादैकबाधितः ।

प्रसौदतु म मे देवः प्रथमाञ्जलि किङ्करः ॥

- यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तत्त्वज्ञाने जातेऽपि ब्रह्मविदा-
म्बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभाषादेराग्ररीरमनुवृत्तिः, तदनु-
५ वृत्तावपि द्विसमूहतया दग्धपटादिवद्वन्धकलमेति, तच्च
दृष्ट्वा, बाधितत्वे कथमनुवृत्तिर्भवता वक्तव्या, तस्यां वा
तत्त्वयम्, प्रमाणबलान्निश्चयात्वाध्यवसायेऽपि दिक्छादिविव
दोषमहिषा प्रतिभाषानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्,
समस्तदैतकुञ्जिभरिणाद्यदैतविज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः,
१० अदिद्येवेति चेत्, कथन्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिः, न हि तच्चित्ता-
वपर्यवमितः कश्चिद्बाधो नाम, तच्चित्तावपि तन्मूलवास-
नाक्षीति चेत्, सा किमुद्भवस्त्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत
निश्चालेऽपि तदविषयत्वात्, न प्रथमः, द्वैतापसिद्धान्तादि
दोषप्रसङ्गात्, न च सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिणी, भेदप्रतिभाषा-
१५ नुवृत्तेरनिर्माद्यप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्यस्मात्त्वादि(दोष)प्रसङ्गाच्च, न
चामत्याविद्योपात्ता वाचना सत्येति सम्पद्यते, न चोपादान-

- ध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तोऽप्यनुमन्यते . नापि द्वितीयः, वाम-
नाया अपि श्रवणसमयममधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणैकोपाधि
श्लोकीकारात्, अन्यथा त्वविद्याया अपि बाधकज्ञानविषयल-
२० प्रसङ्गात्, “नेह नानास्ति” इत्यादेरविशेषात् तद्विषयत्वमिति
चेत् तुल्यम्, यदि च वाक्यार्थज्ञानादासना न निवर्तते, कुत-
स्तर्हि तच्चिरुत्तिः, न तद्वददृष्टादेः, तथा सति ज्ञानबाध्य-
त्वाभावेन सत्यत्वप्रसङ्गात्, अतएव न स्तनः, व्याघाताच्च, न
हि वध्यघातकयोक्तादाव्यगृह्यम्, न च सहकार्यन्तरमन्त-
२५ रेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसहेतुता, अहेतुकविनाशवादे तु
सौगत चार्वाकादिसौहार्दोद्धारप्रसङ्गः, अविद्यायाश्च तद-
देवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्स्यात्, न च दावदहनान्यग्रह
परमसंस्कारादिवदिति बाध्यम्, तथापि तत्तदवस्थान्तर
कालविशेषादिषामपीषहितपरमेश्वरसङ्कल्पस्य कारण-
३० द्याप्ताभिरभ्युपगमात्, द्विचन्द्रादौ तु अनुव्यवष्टम्भतिमि-
रादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानविषयत्वात्, तदुभयविषयैकज्ञा-
नोदयेऽपि पार्श्वस्थतारकाप्रकाशस्यैव दोषप्रकाशाग्रस्य चन्द्रैक-
त्वप्रकाशेन विरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य
लौकिकानामनुदयात्, यौक्तिक(तन्नि)मिथ्यात्वज्ञानस्यैव
३५ भ्रान्तित्वेन तत्सत्यत्वाच्चाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्ति-
र्घटते, तद्विवयान्वयत्वावसायेन भवविस्मयादिकार्वन्निवृ-
त्तिश्च, तव तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूत
श्लोकादिवच मध्यगतवासनाभेदज्ञानधोरण्येकहेतुस्यैव निवर्ध-

त्वात्, अनुवृत्तावपि बाधबाधकयोराविधत्वेन बाधवप्रामा-
 ४० न्याभावात् विशेषेण बाधकनसासम्भवाच्चेति ; तदेतत्सर्व-
 मभिप्रेत्य “अप्यपि वाक्यार्थज्ञाने” इत्यादि “भयादिकार्यन्तु
 निवर्तते” इत्यन्तर्भाषितम् ।

इति श्रीकवितार्किकशिंहस्य सर्वतन्त्रसतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य छतिषु शतदूषणम्
 बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूशणां

विविदिषासाधनत्वभङ्गवादः पष्ठः ।

दृष्टानुश्रविकार्यजातविमुखाग्न्युमोऽधिष्ठत्यश्रुतौ
यज्ञादिर्यदुपास्तिमाधनतया साक्षाद्विधिमाप्नुते ।
स्त्रीलाभोगविभूतियुग्मभरितस्वात्मप्रदामोन्मुखः
श्रीमानसु समे समस्तदुरितोत्ताराय मारायणः ॥

५. यदुच्यते “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेन” इत्यत्र यज्ञादिक विवि-
दिषासाधनत्वेन विधीयते न तु वेदनसाधनत्वेन, वस्तु-
विरोधात् श्रुत्यन्तरपक्षांशोचनाच्च, विविदिषन्तीति हि
श्रूयते न पुनर्विदन्तीति, तच्च ब्रूमः, कोऽप्यौ वस्तुविरोध-
१० स्तावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिः साधयितुमशक्यत्वम्,
उत तेषां ज्ञानाद्भूतश्रमादिप्रत्यनीकात्मकत्वम्, यदा
तत्त्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीकचित्रगर्भाधकत्वम्, यदा आश्र-
माङ्गन्तथा विहितानां विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः,
अन्यो वा कश्चिदिति ; न प्रथमः, स हि यज्ञादिकमन्तरेण
१५ उत्पत्तिदर्शनादा, यज्ञादिष्वधिधावनुत्पत्तिदर्शनादा, आद्ये
त्वमिद्धिः प्राचीनेष्वर्वाचौनेषु वाऽधिकारिष्वननुष्ठित (शङ्क)-

शक्य(शुक्ल)धर्मेषु विद्योत्पत्तेरद्विद्वत्वात्, द्वितीये त्वप्रयो-
जकता, सामर्थ्येव हि कार्योत्पत्तिः, न पुनर्हेतुमात्रात्,
सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैयर्थ्यम्, अन्यथा

१ • चिदापशुफलत्वादावपि कस्ते समाश्वासः, तस्यासाधनत्वं
विदधाति श्रुतिरिति चेत्, अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति,
तदा तददेव समाश्वासिहि, अन्यथा विविदिषामाधनत्वेऽपि
त्वया न समाश्वासितव्यम्, तथापि साध्यसाधनभावस्तुत्ये-
कावचेयत्वात्, 'कुर्वद्वायमकुर्वदे'त्यादि शार्वाककुर्वद्वाय-

२ • तथाप्यस्मत्तन्त्रत्वात्, व्यभिचारस्य च समत्वात्, एतेन वाक्य-
जन्यप्रमितिरूपस्य संस्कारजन्यश्रुतिमन्तरिरूपस्य वा वेदनस्य
किङ्कर्मापेक्षयेति निरस्तम्, इच्छाया अप्यनुकूलता-
बोधाधीनोत्पत्तेः किङ्कर्मापेक्षयेति समत्वात्, अन्तःकरण-
नैर्मन्त्रद्वारेणेति चेत्, तुल्यम्, यद्योगयोग्यमो दोष इत्यभि-

३ • युक्तपक्षं किमर्थमित्यं विस्तरमि, "कथाये कर्मभिः पक्षे
ततो ज्ञानमवर्तते" इत्यादिवाचनिकार्थातिशयजन्यत्वाधि-
कम्, नापि द्वितीयः, शमादेरविद्वित्ताप्रतिषिद्धनिषिद्ध-
(काम्य)विषयत्वेन विद्याद्वयतया विहितेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरिक्त-
विषयत्वात्, विहितस्य च "धर्मेण पापमपनुदति" "कथाय-

४ • पक्तिः कर्माणि ज्ञानज्जु परमा गतिः" इत्यादिभिर्विद्योप-
कारकत्वस्यैव श्रुतत्वात्, न च तृतीयः, फलाभिमन्त्रिविरहा-
देव चिदर्थोत्पत्त्यात्, अनेकफलसाधनत्वादि ज्योतिष्टोमा-
देरभिधन्त्रिविशेषेण फलमतिनिवृत्त्यर्थं सर्वैरभ्युपगम्यत्वात्.

- अत एव न चतुर्थ, त (अ)चापि विनियोगपक्षेन नित्या-
- ४० नित्यसयोगविरोधाभावात्, तदेतत्सर्वं सूचकारैरेव विस्पष्ट-
मुक्तम् “सर्वापेक्षा च यथादिश्रुतेरश्वत्” “अमदमाधु-
पेतरस्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यव्यावृत्तेष-
त्वात्” “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” “सहकारित्वेन च”
“अग्निहोत्रादि तु तत्कार्याप्येव तद्दर्शनात्” इत्यादिभिः .
- ४५ या च ते श्रुत्युत्तरपर्यालोचना योऽपि हस्तसमालोच,
“सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः,” “तदि(दाववि)नि-
ज्ञासितव्यम्”, “श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिधासितव्यः”
इत्यादिश्रुतिश्रीलापरामर्शात्, न हि तेषु सप्रत्ययार्थ-
विधिपरत्वमवतापि स्वीकृतम्, विधिबलावसितप्रसवार्थ-
- ५० साधनत्वार्थसिद्धेच्छानुवादरूपत्वात् प्रत्ययस्य ध्यायीते-
त्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात्, तच्च शाब्दमप्रत्ययार्थप्राधान्य
(मुपेक्ष्य)मनादृतेच्छाया इव्यमाणप्रधानत्वादार्थमङ्गत्वार्थप्रा-
धान्यं स्वीक्रियत इति चेत्, तर्हि “क्रियावानेष ब्रह्म-
विदा वरिष्ठः, कर्मणैव हि संसिद्धिम्, कषाये कर्मभिः”
५५ पक्षे ततो ज्ञानमवर्तते,” इत्यादिप्रमाणमहसैकार्थ्यादजापि
वेदनपरत्वमङ्गीकुर्वन् लोके चाग्निना जिघांसति अग्नेन
जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थं करणान्वयो बङ्गलमुपलभ्यते
अत्रासेरश्वस्य वा हननं गमनेच्छासाधनत्वायोगात् इत्या-
दिसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधन-
- ६० त्वाश्रयणम्, इह तु न तथा अन्तःकरणैर्मङ्गदारेण सत्त्व-

- वि(गुड्याद्यु)दृष्टोपकारकत्वस्य ज्ञान तदिच्छयोरविशिष्टादिति चेन्न, अन्यपरमस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चावाप्य-विशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिष्वधि-करोति, स किन्तदानीं वेदनमिच्छति उत न, अघे
- ६५ विविदिषा मिद्वेवेति न तस्या यज्ञादिष्वधत्तम्, तथा च चक्रकम्, वेदनेच्छायाच्चातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याच्चातायाङ्गमांनुष्ठानम्, ततो विविदिषेति, अत्रैकैको-भयत्वं सद्बोधेनात्माश्रयान्योऽन्याश्रयावयन्तभावात्, द्वितीयेऽपि वेदनस्यामिष्टत्वे विविदिषाप्यमिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
- ७० तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तथाप्यर्गादिक-मिति मत्तैव हि तस्यामभिलाषमभवः, ननु वेदनौघुण्य-लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थमवृत्तिपर्यन्ता तु साध-तयामिमतेति चेन्न, तादृशतीनेच्छाया एव वृत्त्यनुत्पत्ति-विकल्पे प्रागुक्तदोषानतिक्रान्तात्, न हि वेदने तीनेच्छाया-
- ७५ नमभक्त्याम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपाय वर्गांनु-ष्ठानक्षेत्रं वा गृहेत्; ननु दृष्टमेतत् यद्वुभुक्षापिपासादि-कामनया भेषजमुपदिश्यते, तथापि भोजमादेरिष्टलानिष्टल-विकल्पेन प्रागुक्त(दोष)प्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र यः परिहारस्तो मनोऽत्रापि भविष्यतीति चेत्, तत्र, भोजमादेस्तुमान्यतो-
- ८० ऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टमिद्वेः, तथापि दोषवशात्तदातन-मनारोग्यात्मकस्यातिकूलमपनेतव्यमिति तावन्मावार्थभोषजो-पदिष्टः, पुनरिच्छास्वरूपनि(र्ह)त्पत्तये, अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादालिकतत्प्राति-
 कूल्यापादकरजस्तमो निवर्द्धणेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मणां
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुतिः परि-
 त्यक्तैव. अद्यान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्तुर्वस्थापि यज्ञा-
 दिकमावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः. एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्माविदां वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञान-
 ९० म्भवर्तते ।” “पुण्यश्रद्धां वर्धयति क्रियमाणमुनःपुनः।”
 इत्यादिभिरैकार्थ्यञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव,
 ननु विविदिषासाधनत्वे यद्योद्यम् यज्ञादेस्तद्व्यक्रिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किम्वगवतिभक्तिमान् भक्तिद्वामयते,
 उत तद्विधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्तवत्त्वाभेदात् निर्वाहेऽपि प्राग्वदेव दोष इति, तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिय तारतम्यवती,
 विषयस्वभावविशेषाभिमानाभ्यासभेदजादिभिः प्रेमसृष्टिः
 कामशास्त्रादिष्वपि यस्याता, पुद्गलस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेत्येतावदेव चिन्तनीयम्, तच्च यदि सञ्ज्ञातमाचा-
 दतिश्रयितस्य प्रेम्णः फलान्तरव्यमाणतस्मिन्नेत, तदा
 तथाविधन्तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्यातिशयस्यापि निष्पन्नप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते,

- वि(गृह्याणु)वृक्षोपकारकत्वस्य ज्ञानं तदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न, अन्यपरलक्ष्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चावाप्यविशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो घञादिस्मधिकरोति, स किन्तादानीं वेदनमिच्छति खत न, आद्ये
६५. विविदिषा मिद्वेति न तस्या घञादिषात्थत्वं, तथा च शक्यम्, वेदनेच्छायाञ्जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याञ्जातायाऽङ्गान्तुष्टानम्, ततो विविदिषेति. अथैकैकोभयवर्त्मङ्कोचेनात्मायद्यान्योऽन्याश्रयावयन्तर्भाव्यौ, द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
७०. तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तद्यापवर्गादिकमिति नैव हि तस्यामभिलाषसम्भवः, ननु वेदनौघुल्लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्ता तु साधनतयाभिमतेति चेन्न, तादृशतीत्रेच्छाया एव उत्पत्त्यनुपनिविकल्पे प्रागुक्तदोषानतिक्रान्तात्, न हि वेदने तीत्रेच्छाया-
७५. ममश्ववक्ष्याम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठानक्षेत्रं वा सहेतुः; ननु दृष्टमेतत् यद्वबुधापिपासादिकामनया भेषजमुपदिशते, तथापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्वविकल्पेन प्रागुक्त(दोष)प्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र च. परिहारस्ते मनोऽत्रापि भविष्यतीति चेत्, तत्र. भोजनादेस्तुभामन्यतो-
८०. ऽनुकूलज्ञानादेवेष्टलमिद्वे, तथापि दोषवशात्तदात्मनारोग्यात्मकस्यातिकूलमपनेतव्यमिति तावन्माचार्यभेषजोपदेशः, न पुनरिच्छास्वरूपनिर्दिष्टपक्षे. अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादान्तिकतत्प्राति-
 कृत्यापादकरञ्जस्तमो निवर्हणेन अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकर्मणा
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुति परि-
 त्यक्तैव अवान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्तत्तत्सापि यज्ञा-
 दिकर्मावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः . एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्मविदा वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान-
 ९० म्भवर्तते ।” “पुण्यमज्ञाः वर्धयति क्रियमाणमुन पुन ।”
 इत्यादिभिरैकार्थ्यञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव,
 नतु विविदिषासाधनत्वे यद्योद्यम् यज्ञादेस्तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किमगवतिभक्तिमान् भक्तिद्वामयते,
 उत तद्विधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्त्यवस्थाभेदात् निर्वर्हेऽपि प्राग्बदेव दोष इति, तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिश्च तारतम्यवती,
 विषयसम्भावविशेषाभिमानाभ्यासमेयजादिभिः प्रेसदृष्टि
 कामशास्त्रादिष्वपि सम्प्रता, पुरुषस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेत्येतावदेव विन्तनीयम्, तत्र यदि सञ्ज्ञातमात्रा-
 दतिशयितस्य प्रेम्ण फलान्तरमप्यमाणतस्मिन्नेत्, तदा
 तथाविधन्तश्चातिशयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्यातिशयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विज्ञेयतो ज्ञानाथ व्याप्रियते,

१०५. अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र न स्यात्. नन्वेवं विदिषायाम-
 ण्येवमस्त्विति चेन्न, विशेषेच्छाया एव प्रागेवोदयात्,
 न हि पूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषत इति
 सम्भवति, न च विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छा-
 नातिविशेषः कश्चित्सम्भवति, भक्तौ ॥ भोग्याकारावि-

११०. भावतारतम्यवशात् तारतम्यमुक्तम्, इहापि तत एव
 तारतम्यमिति चेत्, अथ तत्, तथापि काम्यत्वमुर्वचम्,
 तथाविधविषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्यत्वमन्तरेण
 तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्च सिद्धौ सिद्धौ तथाविध-
 वेदनेच्छेति कथं सा काम्या, अतस्सिद्धं यज्ञादिकर्म

११५. न विविदिषासाधनत्वेन विहितमिति ; तदेतत्सर्वमभिमन्या-
 याश्च, “एवं रूपाया भुषातुल्यतेस्साधनानि यज्ञादीनि
 कर्माणीति “यज्ञादिश्रुतेरश्वदि”त्यभिधास्यते इति.”

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रखतमन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां विविदिषा-

१२०. साधनत्वमङ्गवादः पठः ॥

श्रीमते निगमान्तमहार्देष्टिकाय नमः ।

शतदूषणां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ।

विभूत्यंशे यस्य स्वस्वनि जगतामसमखिखं
श्रुतिर्जात्यभ्यानामुपदिशति य रूपमिव नः ।
निजाध्यजावेचाचुलकितसमस्तस्वयमसौ
इतिकेनो दिव्यन्दिशतु मम चतुस्त्रविषयम् ॥

५. यद्वचिरे यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्य(क्षार्थ)श्रवणममयसम्भ-
वमपरोक्षं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिर्नि-
रस्तमस्तभेदवासनामूलासम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्य चित्त-
विवेकलक्षणप्रतिबन्धस्य तदेव वाक्यमविद्यानिवर्तकमपरोक्षं
ज्ञानमनयति, न च शब्दस्य कथमपरोक्षधीरेतुल्यमिति
१० वाक्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमिति प्रमङ्गात्, दर्शनादिति चेत्
तुल्यम्, अतर्ह्यनमिति चेत् “सवित्स्वप्रकाशा दग्मस्त्वमसौ”-
त्यादिषु, नक्षत्रं सविद्विषयः स्वविषयो वा प्रकाशो नास्ति,
सन्नपि वा परोक्षः, स्वधीविरोधात्, प्रत्यक्षे च विषये परोक्ष-
प्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्तिलप्रकाशेऽपि रजतावसाया-
१५ विरोधप्रसङ्गात्, नचायमप्रकाश इन्द्रियजन्यः, वाक्यस्य तदा-
नीमबोधकत्वप्रसङ्गात्, वाक्यमन्तरेणापि तमप्रसङ्गाच्च, न च रत्न-

- तत्ताधिगमवच्छब्दमभिनेन्द्रियजन्य'. अन्यतरेण तदुत्पत्त्यु-
पपत्तौ कल्पनागौरवात्, अन्यव्यतिरेकाविशेषे सतीन्द्रियमह-
त्तमशब्दजन्य इति विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च. किन्नामेन्द्रियन्तश्च-
२०. हकारिष्ठादिति चेत्, मनसस्यैवज्ञानकरण(स्य)साधारणसह-
कारित्वद्विज्ज्ञानाभि, तथापि विनिगमनायादौ हेतुरिति
चेन्न, अन्यस्यान्यतमसि स्थितस्य वा वाक्यव्यवसाहृशमोक्षीति
प्रत्यक्षप्रत्ययात्, न चापरोक्षत्वमारोपितम्, बाधका-
भावात्, न च सम्प्रत्यये भेदापेक्षानुवहारः, कदाचिदपि
२५. तत्र धौर्भेदानुपलम्भात्, अतो वाक्यजातीयस्य कश्चित्प्रत्यक्ष-
ज्ञानजनकत्वमिदौ क्षा विरोधावकाशः, अन्यदपि वाक्यं किञ्च
जनयतीति चेन्न, गोजातीयत्वे शास्तरः किञ्च दुग्धे दुग्धमिति-
वदपेक्षान्तात्, अस्ति तत्रान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्य-
चापि कश्चित्, न च तदज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिप्रतियन्धि,
३०. तज्ज्ञानस्य तत्कारणत्वानुपपत्त्यात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, यथाज्ञः
“न कारणपरिज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिकारणम्। न हि वीजाद्य-
विज्ञानमङ्कुरोत्पत्तिवारणम् ॥” इति, न चास्यात्यन्ता-
ज्ञातता, स्वतोपरोक्षार्थगोचरत्वोपाधेरवधारणात्, न च
तत्त्वमथादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किञ्चमात्रमिति
३५. वाच्यम्, निवर्त्यमिथ्यात्वान्वाशुपपत्त्येवमस्ति, स्यतश्चुद्धे-
ऽपि विशयाचिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमौ-
ल्यसुमरागोपरागवदवभासमात्रमिदिरियमशुद्धिः, ना च
ज्ञानमात्रनिवर्त्येति “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि

श्रुतिप्रतयिद्धम्, मिथ्याभूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्तत्वं

४० युक्तम्, न च परोक्षज्ञाननिवर्तकन्दृश्यते, अतः परिशेषादप-
रोक्षमेव ज्ञाननिवर्तकमिति स्थिते न तावत्तत्करणमिन्द्रियं,
बाह्येन्द्रियाणामप्यपराङ्मुखत्वात्. मनसोऽपि सोऽहमस्मी-
त्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेः, शब्दस्कारादिपुरस्कारे तु
तस्यैव का(क)रणत्वोपपत्तेः, मनसश्च मिथ्यागुडबुद्धमुक्त-

४५ रूभावप्रज्ञागोचरसाक्षात्कारकरणत्वस्यादृष्टपरत्वेन शब्दस्य
तत्सहकारित्वकल्पनायोगात्, तथात्वे च श्रवणादिनैष्कल्यात्,
“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन,
मनसैवेदमाश्रय”मिथ्यादिश्रुतीनाञ्च चित्तैकाग्र्यस्थान्तरङ्गत्व-
बोधने तात्पर्यात्, अत एव “अप्राप्यमनसासहे”त्यादेर-

५० नधिकृतमनो विषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः. न च मान-
सप्रत्यक्षमस्ति, आत्मनस्त्वयस्यकाशत्वात्, शुद्धादेस्तु साचि-
वेद्यत्वात्, भावनामहृतमनो जन्यसाक्षात्कारस्यापि पथिक-
परिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवद्भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपमासा-
त्कारस्यापि साचिरूपत्वेनैव मानमत्वाभावात् अनुमानादे-

५५ स्वापरोक्ष्यविदेशशूलत्वात्, अतो वाक्यपरिशेषे तथापि
भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैत-
वाक्यान्वेवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानञ्जनयन्तीति, किञ्च
प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षाद्वैदिकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवो
युक्तः, न्यूनत्वात्समत्वाच्च शास्त्रमूर्च्छन्तु प्रत्यक्ष साक्षात्कारा-

६० विशेषेऽपि निर्दिष्टहेतुकत्वात्तद्वाधवमम्, तच्चोक्तम् = न्यूनत्वाच्च

- ममत्वाच्च परोक्षज्ञाद्यं चमम् । निर्दिष्टहेतुजन्यत्वात्तत्त्वं
 शास्त्रज्ञं चमम् ॥” इति, प्रत्यक्षभेदध्वमनिवर्तन इति शेषः,
 साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वम्, तस्य च शब्दका(क)-
 रणत्वं शब्दादेव सिध्यति “निश्चाय्य तं मृत्युमुखात्
 ६५ प्रमुच्यते, क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्मृष्टे परावर”
 इत्यादे(दिभि)रपरोक्षज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकत्वसिद्धेः. “तस्मै
 मृदितकपायाय तमसः परन्दर्शयति भगवानघनकुमारः,
 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चिन्तायाः, स्वाध्याययुक्तुत एकमस्य
 योगो द्वितीयमभिवीक्षणाय । अथयनमननयनोऽस्य द्रष्टा
 ७० न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम् ॥ पिष्टदेवमनुष्याणां वेदयक्षु-
 स्तुनात्म”मित्यादिभिस्तस्य शब्दका(क)रणकत्वसिद्धिः. प्रयो-
 गश्च, विगीतं ज्ञानं साक्षात्कारि, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
 ज्ञानत्वात्, तत्त्वहृत्पगोचरश्चावगणज्ञानवत्, न च तत्तद्जन्यम्,
 प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारणत्वस्वीकारात्, तच्चैव प्रतिज्ञाया-
 ७५ मपरोक्षविषयत्वात् सुखादिज्ञानवदिति वा प्रयोगः, तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यं वा स्वप्रतिपाद्यगोचरमासात्कारजनकं, स्वप्र-
 काशार्थपदैश्वर्यत्वात्, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, सवित्स्व-
 प्रकाशेत्यादिवाक्यवत्, अपरोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 वृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्वव-
 ८० दिति, न चात्र परोक्षत्वम् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति,
 परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति
 (सत्प्रतिपक्ष) सप्रतिसाधनता सिद्धसाधनान्, तेषामेव

हि वाक्यानामसम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धचेतसि पुरुषे
परोक्षज्ञानजनकत्वमिच्छते, पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया काला-

८५. त्वयापदेशाच्च, न च वाच्यमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानेष्व-
प्येवम्योक्तं, शक्यमित्याभास समानयोगक्षेमतेति, तत्र विपक्षे
बाधविरहात्, न हि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः, अनुमानादि-
वदुपपत्तेः, नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि तदुपपत्तेः,
नापि फलस्य, तत एव तत्सिद्धे, नापि फलकामनायाः

८०. फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्या व्युपपत्तेः, अत एव पुरुष-
प्रवृत्तिरपि सङ्गच्छते, इह तु प्राप्ताकार्यापत्तिरेव विपक्षे
बाधिका स्यात्, अतो नाभासतुल्यतेति, एवमूर्वेष्ट्यपि प्रयो-
गेत्याभासतुल्यतोद्धारो द्रष्टव्यः, अतो विपक्षबाध(क)स्यैव
प्रतिबन्धरहस्यत्वादुक्तार्थे महाविद्यादिजातयस्य यथावगाह-

८५. अयोक्तव्या, स्वपरपक्षसाधारण्य हि महाविद्यानां
स्वभावः, तत्रानुकूलतर्कसदसद्भावाभासमेककार्यमिद्धिरितर-
चार्यामिद्धिरिति निर्णयः. ननु तर्कपराहता इमे हेतवः,
शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्न, अप्रसङ्गात्,
योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेऽपि बाह्यप्रत्यक्ष-

१००. बहिर्भाववदुपपत्तेः, अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं योगि-
मनोऽन्यत्वे सति बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकारणत्वं वा
बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमिच्छेत, इहापि तर्हि स्वतो
परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकारणत्व-
मप्रत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमिति समस्यमाधि, किञ्च प्रत्य-

- १०५ छान्तर्भाव इति इन्द्रियान्तर्भावो वा साक्षात्कारजनक-
वर्णान्तर्भावो वा विशचितरस्यात्, पूर्वव तु मनसोऽपि
साक्षान्तर्भाव इतिवदुपलम्भविरोधादशक्यं (क्यः) वक्तुम्,
उत्तरव निष्ठप्रसङ्गता, ऐकराश्रेऽसिद्धे मत्त्वान्तर-
भेदाश्रयणाविरोधात्, तदेव तु कथमिति चेन्न, दश-
११० मस्त्वममीत्यादौ तद्दर्शनस्य समर्पितत्वात्, वाक्यस्यैवा-
परोक्षधीजनकत्वे भगवन्निदिध्यामनविधानार्थकं श्रुत-
घटान्तानां मयारानुदृष्टिदर्शनविरोधयेति चेन्न, प्रागुक्त-
प्रतिबन्धनिरामद्वारेण तयोश्चयवशमिति फलोपकार्यङ्गतया
विधानोपपत्तेः, संमारितोपपत्तेः, सन्धेश प्रतिबन्धकवत्पु-
११५ द्यविषयत्वात्, अतो बाधकापेतमानुगाहकश्रुत्यादि-
भिर्द्वन्तात्मन्यप्यदेः साक्षात्कारजनकत्वमिति .

अथ ब्रूम, यत्तावदुक्तहेतुषु चिदाक्षेधपरोक्षधीहेतुल-
भृशत इति तन्मरविषाणाङ्कुरप्रसाधने खरविषाणाङ्कुर-
निदर्शनमिति मन्यामहे, तथा हि, सवित्स्वप्रकाशेत्यत्र

- ११० तावत् सामान्यतस्त्वपरममेतच्चैकालिकभवंसवित्स्वप्रकाशत्वं
वाक्यार्थः, तादात्मिकी तु तस्मिन्वा संविदेका तदानीं
स्वप्रकाशा, तत्र न भवंसविटां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षम्,
यतो वाक्यस्य तदापरोक्षहेतुता स्यात्, न च भवंसविदेकम्,
तस्य दूषयिष्यमाणत्वात्, तदैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण
११५ परोक्षापरोक्षविभागस्य दुरपहवत्त्वात्, वाक्यजन्यसंवित्स्व-
रूपापरोक्षे तावद्वाक्यमेव कारणम्, निषयप्रकाशाप्रकारण-

त्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्तरानुपलभादिति चेत्,
तर्हि सिद्धमनुमानादेवाक्यान्तराणामप्यपरोक्षधीजनकत्वम्,
तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेऽपि तत्तत्करणकत्वात्,

११० सत्यम्, तथापि संवित्सुप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रका-
शांशः स्वप्रकाशांशस्यैव एवेति विशेष इति चेन्न,
सामान्यविशेषविषयतया तद्वेदस्य दर्शितत्वात्. एवमद्वयम-
स्त्वमसीत्यत्रापि यदि दशमत्वं स्वात्मनः पश्यत एषेदं
वाक्यस्य युक्तम्, तदा घटस्यगतोऽयं घट इति वसिष्ठानु-

११५ वादपरमिदं वाक्यं स्यात्, तथा च प्रत्यक्षानुवादितामात्रेण
प्रत्यक्षताभ्रमः, परोक्षविषय इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि
तच्छब्देऽदवस्थत्वात्, यदा पुनरविदितस्वात्मदशमत्वमत्यु-
च्येत, तदा दशमत्वांशे परोक्षत्वं स्पष्टम्, उद्देशां(ग्यां)शस्य
तु प्रागेव दृष्टत्वाद्विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः प्रतिपत्ति-

११८ आदित्यात्, न च तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्य प्रत्यक्षता,
अयम्यवतोऽग्निमानित्यनुमानेऽपि तत्प्रसङ्गात्, गुह्यादेर-
तौन्द्रियत्वमङ्गप्रसङ्गाच्च, एवं च विषयस्त्वमसीत्यादिव्यपि
विकल्पानुसन्धेयम्, यत्तु प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाश-
व्याघात इति तदप्यसत्, आपरोक्ष्यादेर्ज्ञानधर्मत्वे ज्ञान-

११५ अङ्गिभेदेन विषयेकोऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधा-
भावात्, विषयधर्मत्वेऽपीन्द्रियेण तथाविध ज्ञानआयता,
सिद्धशब्दादिना सन्यथाभूतमिति पुरुषभेद इवैकस्मिन्
पुरुषेऽपि (का)करणभेदेन कालभेदेन चैकस्यैव वस्तुनः

प्रत्यक्षतापरोक्षता च प्रागेव दर्शिता, विपरीतवाचना-

१५० भूयस्त्वेऽपि करणशक्त्या तत्त्वज्ञानोदयस्योपपादनात्, यदि प्रत्यक्षविषये परोक्षप्रकाशस्यास्तदा शुक्तिव्यप्रकाशेऽपि रजतवसायाविरोधप्रसङ्ग इति चेत्, किंशुक्तौ चतु-
र्थापारान्वयव्यतिरेकात्तुविधायी रजतभ्रमः परोक्षः, येनैव-
शुक्तौचि, अथ पुनर्भान्तिरेव प्रसञ्जनीया, तदा शुक्ति-

१५५ त्वादिलक्षणविशेषग्रहण भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया वा विशेषाग्रहास्त्वसदकारिविरहेण सामयौवैकल्यादा शुक्तौ रजतभ्रमात्तदयः, इहत्वमतिबन्धपरोक्षज्ञानसामयौमिद्वौ कथन्तदुत्पत्तिः, तथाविधा च तत्सामयौप्रागेव दर्शिता, अद्वौकियते च भवतापि श्रवणदशायाम्, अत एवैव-

१६० विधप्रसङ्गस्य निर्मूलता, किञ्च स्वानिष्टं प्रसञ्जकत्वरानिष्ट-
प्रसञ्जनीयमिति तु तर्कतत्त्वव्याख्या, उक्तञ्च श्रीगुणरी-
काचार्यैः,

“प्रसञ्जकन्तु स्वानिष्टत्वरानिष्टप्रसज्यते ।

विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥

१६५ प्रसञ्जके तु स्वाभीष्टे स्वानिष्टे पर्यवस्यति ।

स्वाभीष्टस्य तसिद्धिभ्यात् परेष्टस्य प्रसञ्जने” ॥ इति,

उभयमप्यत्र विपरीतम्, स्वतः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि श्रवणदशयां वाक्यतः परोक्षज्ञानस्य भवदभिमतनात्, मिथ्यैतदिति चेत् यथात्तन्नप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति

१७० को विशेषः, शुक्तौ रजतलयेवाविरोधापादकञ्च निष्कान-

मिह स्मर्तुमर्हसि, “सत्यं विरोधाच्छुक्रित्वमाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतञ्च रजतमाधकत्वेनाभिधीयते ॥” तेन मिथ्येतदिति वचनन्तवाविरोधापादकश्च भवति, प्रसञ्ज-
नीयञ्च कचिदस्मादिष्टमाप्तोपदेशादिभिः शुक्रित्वप्रकाशेऽपि

१७५ दुष्टेन्द्रियादिना कस्यचिद्विद्रुजतावभासानुवृत्तेः, अन्यथा भवताम्बाधितानुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसङ्गात्, तथा प्रत्यक्ष-
मिद्वेऽपि शुक्लेस्तत्त्वे भ्रान्तविमलम्भकवाक्यादेऽदिभिः)रपि रजतधौरुदेत्येव, सा च परोक्षैव, जीवन्तु बाध्यमानतया केषाञ्चित्तत्र तदनुत्पत्तिधमः . किञ्च यदि प्रत्यक्षे विषये

१८० परोक्षप्रकाशो व्याहतः, तदा पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु विशेषतोऽदृष्टानुमानेषु तथा विद्यार्थगोचरवाक्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात्, योग्यतामाचन्तु तत्र न तु तदा-
नीश्वत्यक्षतेति चेन्न, यस्य कस्यचिदारण्यकयोगीश्वरादेस्त-
दर्शनात्, तथापि नानुमातुमयेति चेत्तर्ह्यपि दशम-

१८५ तादेर्वाक्यवशात्पूर्वमदर्शनाच्च वाक्यतः साक्षात्कारसम्भवः, यत्पुनः स्वस्यैव द्रष्टुं योग्यतया अनन्तरदर्शनाद्वा तत्र तत्सम्भव इत्येत, तर्हि बिद्धमनुमानादावपि तदुभयसम्भ-
वात्तथात्वम्, यदा चायद्वट इति मन्यमानमप्येव कस्यिदयद्वट इति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविष-

१८८ यत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसङ्गः, इत्यत एवेदमिति चेन्न, स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणमप्यु-
द्धानस्य तदनिष्टेः, इत्यर्ता वा, तथापि ज्योतिष्टोमादि-

- वाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनाम्यत्यचलस्याऽनयोरविगीत-
 त्वात्तान्प्रतिकेनचिद्विदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततस्मा-
 १८५ चात्कारमश्ववस्थात्, तथा च सर्वमपि वाक्यद्वयचित्वा-
 चात्कारकरणमिति स्थितौ, वेद्याच्चिदेवेति व्यवस्थाभङ्गः,
 अस्त्वेवमपि किञ्चिद्व्यभिचयमिति चेन्न, अनुमानादिष्वपि
 तत्प्रसङ्गस्योक्तत्वात्, तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्ये परिशेषा-
 मिहेः, ततश्चापशूद्रादिनयविरोधप्रसङ्गात्, किञ्च विषय-
 १०० स्यापि ज्ञाततया अज्ञाततया वा साधिवेद्यत्वस्य भवदभि-
 मतत्वात्सर्वैः प्रमाणैस्साचात्कारमश्ववः सुखम एव, यदि
 चात्र स्वतोपरोक्षार्थविषयमेव वाक्यं तज्जनकमिति
 व्यवस्थाप्येत, तदा दशमस्त्वमश्वीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिः,
 यद्यपि त्वमश्वश्च स्वतोपरोक्षता, तथापि मध्यादि-
 १०५ विशिष्टाकारेण स्वतोपरोक्षत्वाभावात्, अन्यथा वाक्य-
 श्रवणात्पूर्वमेव तदैश्वर्यप्रकाशप्रसङ्गात्, अतोऽनुमानस्येव
 वाक्यज्ञातीयस्य कचिदपि साचात्कारहेतुत्वदर्शनस्याचिहेः
 अनुयाहकतर्कभावाच्च स्वाभिमतस्य कस्यचिदवाक्यस्य
 तद्धेतुत्वकल्पनं विवक्ष्यते, अत एव स्वतोपरोक्षार्थ-
 २१० गोचरतोपाधिरपि निरुक्तः. यत्तु निवर्त्यमित्यात्मान्य-
 थानुपपत्त्या पारम्यर्थेणपरोक्षतज्जनकविशेषयोः परि-
 शेष इति तदप्यन्यथासिद्धमिद्विभ्यामाकम्बते, सत्य-
 मेव हि मयारम्भाद्यनप्रीणितेश्वरमङ्गलविशिष्टनिवर्त्यं
 साधयिष्यामः, यत्तु "तरतिशोकमात्मवि"दित्यादिभि-

२१५. ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादि-
शब्दानामुपासनास्यविशेषपर्यवसानस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्चिर-
स्तम्, यथाहुः “वेदनं ध्यानविश्रान्तन्ध्यानं शान्तं भ्रुवस्तृतीयं ।
सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥” इति, मिथ्या-
भूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया

२२०. भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेय भेषज-
ग्रस्तादिनिवर्त्यलोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तरम्, अस्तु च
मिथ्यात्वे धीबाधत्वयुक्तिः, न चात्र मिथ्यात्वम्, “दृग्ज्ञत्वाद्यदि
मिथ्यात्वमप्यस्यैवाभिधीयते । प्रज्ञाणोऽपि च मिथ्यात्वान्तत
एवामिधास्यते ॥ ब्रह्मणो यदि दृग्गत्वं व्यावहारिक-

२२५. मुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृग्गत्वान्ताल्लिङ्गित्वयेष्यते” ॥ अपि
च संसारमिथ्यात्वेऽपि किञ्चित्प्रतिशब्देन प्रतिभासमान-
मिथ्यार्थप्रध्वसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगवेषणमुत तदि-
यज्ञानप्रध्वसमाक्षोक्षितत्कारणोच्छेदं वा अथ तथाविध-
ज्ञानान्तरानुत्पादमुत तदिपरौतविषयावगाहनरूपविषया-

२३०. पहारं यदा तद्विषयसत्यताव्यवसायशैथिल्यमयान्यदेव
किञ्चिदसाव्यवहारिकमिति, नाद्यः, कश्चिदपि मिथ्यार्थस्य
प्रध्वंसाभावात्, “प्रध्वंसोहि स्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते ।
स्वरूपसत्यताभावे कस्य प्रच्युतिरुच्यते” ॥ सत्यपि तस्मिं-
स्तेन तदुच्छेदायोगात्, अन्यथा बाधकज्ञानात् पूर्वं सुप्ते

२३५. द्रष्टरि पुरुषे शक्तिरजताद्यवस्थितिप्रसङ्गात्, संविदधीन-
सत्ताकस्य तस्य तच्चिद्वृत्तिरेव हि निवृत्तिः, आहुः,

- “आरोपस्य निवृत्तिस्थादारोपस्यापि सङ्गः । तस्य स्वरूपशून्यस्य का निवृत्तिर्हि कथ्यते” ॥ न द्वितीयः, तस्य बाधकज्ञानाभावेऽपि बाधकज्ञानवदेव स्वरसवाहिविनाश-
- १४० हेतुवलादेवाऽऽतरविनाशित्वात्, अन्यथाऽनुदितबाधक-
ज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्ताद्यभावप्रसङ्गात्, तदप्याहुः, “न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानान्निधनेन विनश्यति । न स्याद्विभ्रान्त-
चित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिमङ्गलः” ॥ इति, यद्यप्युत्तरज्ञान-
मात्रमपि संस्कारादिवत् पूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते, तथापि
- १४५ यत्किञ्चिदविरुद्धविषयात्परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्यु-
पपत्तौविरुद्धविषयप्रत्यक्षज्ञानाभ्येकनिष्फलम्, न द्वितीयः,
भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथाऽवस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात्,
न ह्यनुद्यवद्व्यतिरिक्तादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु चन्द्रेकव-
साक्षात्कारसम्भवः, सम्भवेवा किन्तदुच्छेदेन, प्रत्यक्षानु-
- १५० वृत्त्यर्थान्तदुच्छेद इति चेन्न, तत्सामग्र्यनुवृत्तिमन्तरेण
तदुच्छेदेऽपि तदवच्छेदः, तस्याच्चातुर्वर्तमानायान्तदवस्थानेऽपि
विरोधाभावात्, स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेद-
नमिति चेत्, किमत्र स्वाभाविकत्वम्, किं सामग्र्या सत्यां
स्वरसवाहिलमुत नित्यस्वाभाविकत्वम्, आद्ये प्रागपि
- १५५ कथन्तदवस्थाने प्रत्यक्षोदयः, न द्वितीयः, अन्योऽन्यायय-
णात्, नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किञ्चाम प्रतिबन्धकत्वम्,
अयमत्र सङ्गः, “भ्रान्तिकारणसङ्गावे प्रत्यक्षस्य द्वयसम्भवः ।
सम्भवे निष्कलेव स्यात् तदुच्छेदस्य वक्ष्यता ॥ नानुवृत्त्यर्थ-

मुच्छेदः सामर्थ्यवानुवर्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमुच्छेदे

१६० प्रथमद्वयम् ॥ प्रत्यक्षं कारणोच्छेदे तदुच्छेदस्ततोपि
चेत् । अन्योन्याश्रयणन्तु स्यात् प्रतिबन्धो नचात्मनी"ति ॥

नापि चतुर्थः, प्रागभावस्यासाध्यत्वात्, तदनुवर्तनस्याप्यन्त-
मस्तत्प्रतियोगिकारणोच्छेदकोटिनिषेपान्, तस्य च निरस्त-
त्वात्, न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षज्ञानादपि तत्सिद्धेः, प्रत्यक्षमपि

१६५ हि हि चन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानमपि परोक्षेण चन्द्रैकत्वानु-
मानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रदित्वाध्यवसायशैथिल्य-
आयते, अन्यथा देहात्मभ्रमवतामनुमानेनागमेनवा देहाति-
रिक्तात्मविस्मभो न स्यात्, परोक्षबाधेपि भ्रमोऽनुवर्तत इति
चेत् न, तुल्यमेतदित्युक्तत्वात्, "सञ्जातेऽप्यरीक्षेपि बाधे

१७० कारणसम्भवात् । अहुस्त्याद्यैर्भवेद्भ्रान्तिरुपपन्नमहेतुभिः" ॥
नापि सप्तमः, तस्यासाध्यवहारिकत्वेनैतदर्थोपायोपदेशा-
योगात्, अन्वयव्यतिरेकागोचरत्वेनापरोक्षपक्षपातविरहाच्च,
एवं सामान्येनापरोक्षज्ञानानुपेक्षायादुत्पत्तत्कारणविशेष-
चिन्तित्यनुत्यागमेव शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्य-

१७५ कारैरिह न संरम्भः कृतः, "सत्यां सामर्थ्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनु-
पपत्ते"रित्यादिना "द्रष्टव्य" इत्यादेर्दर्शनसमानाकारविधि-
परत्वोक्तेः शेषमपि दूषितममं(मत)स्त, समन्वयाधिकरण पूर्व-
पक्षे तु परोक्षैव दूषयिष्यति "न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञान-
अनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वा"दित्यादिना,

१८० अस्तु वा कथञ्चिदापरोक्ष्यपरिशेषः, तथापि प्रत्यक्षपरा-

- उसुखत्वादिलक्षणविरुद्ध्याग्ने)स्येन्द्रियादिपरित्यागे वाक्य-
 स्थापि तुल्यन्यायतया परित्यागप्रसङ्गः, दर्शनादर्शनाभ्यां
 विशेष इति चेन्न, तदभिद्धेः, तत्सन्देहेपि न विरुद्ध-
 व्याप्तिरिति चेन्न, इन्द्रियादिव्यपि प्रसङ्गात्, अथ सत्यामेव
 १८५ विरुद्धव्याप्तौ गत्यन्तराभावात्तदनादरेण वाक्यस्यापरोक्षधी-
 हेतुत्वङ्कष्येत, इत्त तर्हि इन्द्रियादिव्येव भक्तिरियम-
 युज्यताम्, तथा च मिद्धे गत्यन्तरे किं वा वाक्येन, अथानु-
 निर्णयः, “विरुद्धव्याप्तिमद्भावे वाक्यस्यापि तथा भवेत् ।
 अमङ्गावो यदि भवेत् धम एव द्वयोरपि ॥ दशमस्त्वमसौ-
 १८० त्यादौ भवेदाक्यात्परोक्षधीः । सामग्र्युत्थापनात् पद्या-
 त्प्रत्यक्षादपरोक्षधीः” ॥ न च प्रत्यक्षादेरदैतमोक्षरत्नविरोधः,
 तेषामपि त्वदभिमतकृष्टयुक्तिभिस्तत्त्वमस्यादेरिवादैत-
 मोक्षरत्नस्यापनश्य शक्यत्वात्, यच्च प्रत्यक्षस्य न परोक्षात्परि-
 भव इति तदपि ज्वालैक्यबाधकभेदानुमानादिनिर्दर्शनेन
 १८१ निरस्तमेव, यदप्येन्द्रियकप्रत्यक्षाच्छास्त्रजन्यप्रत्यक्षस्य प्रावक्ष्य-
 मुक्तम्, तदप्यमत्, एकदोष प्रसूतत्वादिर्दर्शयिष्यमाणत्वात्,
 “प्रत्यक्षं ब्रह्म गच्छति यदि चेत् ब्रह्मादृशता । अत्रह्या-
 लम्बनत्वे तु कथन्नु वक्ष्यन्तरम्” ॥ यत्पुनरपरोक्षज्ञानस्य
 मोक्षहेतुत्वं युतिभिर्दुमिति, तावन्मात्रस्याभ्युपगमेपि न नः
 ३०० काचित् क्षति, यत्तु शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वन्दर्शितं,
 तदपि हान्यम्, अन्वपरत्वस्याऽकुमार प्रभिद्धेः, साक्षात्कार-
 हेतोर्गमनः महायतया वा दृढव्यवसायहेतुतामापेक्ष वा

तदुपपत्तेः, यथाश्रुतग्रहणे च चतुर्धादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्,
“श्रुतिसृती तु विप्राणामयने दे” इति हि श्रूयते, “वेदान्त-

१०५ विज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इत्यादिषु परोक्षव्यवसायमाधमे-
वोच्यते, यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्ध्या
निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं
सिद्धमिति, तदप्यत्यन्तपरिहास्यम्, अकम्पनीयव्यवसायविव-
क्षया सुशब्दप्रयोगात्, यः पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-

११० त्वादिति प्रयोगः, स तज्जन्य आवण्ज्ञानेनैवानैकान्तिकः,
अतिप्रसङ्गश्च, वाक्यान्तरेष्वपि प्रयोगं शक्यत्वात्, परिहारस्य
च समत्वात्, विषयजन्येषु च व्याप्तेस्तद्वोचात्, न वाक्य-
जन्यता हेतुः, प्रत्यक्षत्वे तु किमुनरर्थजन्यत्वमेव स्यात्, तत-
स्तोपाधिकस्त्वयम्, वाक्यविषयप्रत्यक्षेऽपि वाक्यस्यैवार्थत्वात्

११५ अर्थजन्यतोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः, यस्य स्वप्रकाशा-
र्थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वादेति, सोऽपि पूर्वव-
देवानेकान्तः, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वान्दर्शितमेवेति .
प्रतिप्रयोगश्च, विगीतं वाक्यञ्च स्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजन-
कम्, वाक्यत्वात्, व्योतिष्ठोमादिवाक्यवत्, तथा विगीता

१२० धोर्न स्वविषये प्रत्यक्षा, वाक्यजन्यत्वे मति वाक्येतरविषय-
त्वात्, स्वर्गवागादिसम्बन्धबुद्धिवत्, नचात्र श्रुतिविरुद्धतया
कालात्ययापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात्, न च दशम-
स्त्वमसौत्यादिवाक्येन तज्जन्यज्ञानेन चानैकान्तिकता, तत्र
साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात्, न च पूर्वैरेव हेतुभि-

२२१ स्मृतिप्रतिपादनता, उपलब्धानुरोधेनानतिप्रसन्नकथामि-
मूलकतया प्रवृत्तत्वात्, समत्वेऽपि प्रकरणसमत्वापादनदशा-
यामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च, न च विपक्षे
बाध(क)विरहादप्रयोजकता, अविशेषात् शब्दान्तराणा-
मपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वप्रसङ्गस्य सत्त्वात्, नचाप्रत्यक्षार्थ-

२२० विषयतया तेषान्तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यम्, तथाऽप्ययद्वटः
दशमोऽयमित्यादिवाक्यानान्तत्वाप्रसङ्गात्, नचेह भवताऽपि
शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमिष्यते, इत्यतां वा, तथापि
ज्योतिष्टोमादिवाक्यानान्तत्वाप्रसङ्गोद्वारः, तच्चापि मनस्यह-
स्तशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानश्चायत इति साक्ष्यस्य सुशक्तत्वात्,

२२५ तावन्नैव च तेषामप्रत्यक्षविषयत्वस्यापि सिद्धेरवान्तरविशेषा-
निर्धारणमिति, अस्तु वा विपक्षे बाधकाभावः, स तु
पूर्वेषामपि समान इति, तथापि प्रतिरोधमात्रं सिद्धम्,
नन्वस्ति पूर्वेषां विपक्षे बाधकमात्रविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व-
श्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तिः, तथा हि, श्रुत्युपपत्तिर्भावावयवार्थ-

२४० ज्ञानादेव मिथ्याभूतमभारनिवृत्तिरिति स्थिते प्रत्यक्षस्य
भ्रमस्य परोक्षबाधत्वायोगेन प्रत्यक्षपरिगेषे ब्रह्मणि च
सकलकरणागोचरेऽनुमानादिषु च साक्षात्कारवैदेशिकेषु
यदि वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानस्य स्यादपवर्गापि न म्यादेवेति,
इदमपि दण्डघातसूदितदर्शिकरनर्तनम्, अग्राः परिपाटि-

२४५ कायाः आरम्भ एव निरस्तत्वादिति, यः पुनरभावपूहः
अपरोक्षत्वान्तत्वं मयादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञान-

- निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति, अत्र ताव-
दाक्यस्वरूपजन्यतद्विषयश्रावणसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनता,
प्रत्यक्षज्ञानहेताविश्विद्यार्थमभिकर्षेऽयंस्तेन्द्रियस्य च तुल्यकक्ष्य-
१५० त्वात्, अथ पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृ-
त्तीति साध्य विग्रेथ्येत, तथापि परोक्षतद्वाक्यार्थानुभव-
संस्कारसहकृतश्रावणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यस्वरूप-
साक्षात्कारेण सिद्धसाधनतैव, स हि प्रत्यभिज्ञात्मा विग्रे-
थणतयाऽयं विग्रेथ्यतया वाक्यं च विषयौकरोति, अथ
१५५ तदेकविषयज्ञानवृत्तीति विग्रेथयसि, तथापि ब्रह्मेतर-
विषयत्वेन धर्मेण हेतोरनैकान्तिकता, तत् खलु सम्पत्ति-
पक्षेऽपरोक्षेषु सर्वेष्वपि वर्तते, न पुनस्तत्त्वमस्यादिविपर्ययत्व
चाक्षुषत्वादिवत् कुतश्चिदयरोक्षाशिवर्तते, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्यज्ञाने तु नैव वर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्त-
१६० जन्योपि ब्रह्मसाक्षात्कारोक्षीति चेत्, इत्त तर्हि वाक्यैक-
परिशेषप्रयास विमृशतवानसि, तथा च सति वाक्यजन्य-
साक्षात्कारकल्पनावैयर्थ्यञ्च, तत एव तत्कार्यसिद्धेः,
यत्तु परोक्षतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रत्यनुमाने
सिद्धसाधनत्वमुक्तम्, तत्र यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाना-
१६५ भिव्यापीति प्रयुञ्जीत, तदा किमब्रूया, श्रुतिविरोधात्का-
क्षात्ययापदेशमेव धूम इति यदि, हन्ताद्यापि त्वथा
श्रुतितपस्विनी कूटसाक्षिणी कल्प्येत, सा तु यथार्थवादिनी
न किञ्चित्तदभिमतम् ब्रवीति, यत्त्वपरोक्षत्व व्योतिष्ठो-

मादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रतिबन्धनुमाने विपक्ष

२०० बाधकाभावाद्वैषम्यमुक्तम्, तदत्रापि समानमेव, अर्थापत्तेः
कल्पकासिद्ध्यादिनिरस्तत्वात्, परोवादिपि ज्ञानात्म्यसो-
पमदादिः प्रागेव प्रमाधितत्वात्, प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्व-
मस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्येनापि प्रत्यक्षेण बाधोपपत्ताव-
न्यथाभिद्वेः, अस्ति च योगिप्रत्यक्षमदृष्टविशेष सङ्कृतान्तः-

२०१ करणजन्यभागमसमधिगम्यमात्मिकानाम्, श्रूयते हि
श्रीरामायणे, “रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तन्तस्य धीमतः ।
तत्सर्वेभ्यर्मवीर्येण यथावत्प्रपश्यति ॥” इति, यत्तु भाष्ये
दर्शनसमानाकारत्वमुच्यते तन्मोक्षसाधनभूताया भुवानु-
सृतिरेव, न पुनर्धर्मवीर्यफलभूतयोगिप्रत्यक्षत्रिविधते,

२०२ तस्यापि श्रुतत्वात्, त्वदभिमतस्य तु श्रुतत्वमतिक्षिप्तमिति
तन्मैत्रासम्भवः, यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्वरूपमात्रमित्यसम्मतम्,
तथापि तदधीनायाः परिशेषाभिद्वेः अन्यथाभिद्वेस्तु उपन्यासो
नानुपपन्नः “कृत्तकस्यविरोधे तु युक्तं कृत्तपरिग्रहः ।”
इति न्यायात्, अदि च यत्किञ्चिदिपक्षे बाधकमित्यभि-
मानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोपि, तदा ज्योतिष्टोमादि-

२०३ वाक्येपि भवादृशः कोपि तथा तदभिमतत्वाऽनुमिनुयादेव,
एवं सिद्धसाधनत्वानैकान्तिकत्वातिप्रसञ्जत्वाऽभाससमान-
योग्यमत्वान्यथासिद्धत्वादिदोषदूषितत्वादनुमानविशेषोप-
क्षणेमेव निपुणधियां सिषाधयितस्याप्राप्त्याणि कत्वानु-
मितिमन्तर्गतां सूचयति, अत एवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयो-

हरिः श्रोम् ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्यानम्

चण्डमाहृतः ।

ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणं नामप्रथमस्कन्धः ।

विश्वमिभ्रतिवोचंछण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितचिमुवने सर्वं स्ततो द्रष्टरि ।
अस्तु श्रीनृचरौ स्वभीतिविहितस्त्राज्ञानिजाकान्ते
श्रीमत्याश्रितमृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥

- ५ प्रायश्चादयितुं विनम्रजनतानानापराधघ्नतां
वासुदेवकवग्रवेदेन कुहनानिद्रां दधदर्शना ।
धान्ता सद्गुरुतान्तरालपुलिनं रङ्गेग्रयद्वाग्रयत्
लङ्कीभूमिनिषेव्यमायचरयं तत्त्वं परममहं ॥
पद्मावीरदुपाग्रयस्तवकितसुगुणभूषणास्त्रामरेः
१० भास्वत्पाण्डधराद्विपक्षवधरो दोष्कन्धविभाजितः ।
भक्तानां फलितोऽर्घितैर्मरकतश्यामलिषा पवलो
भद्रायास्तु मुकुन्दकल्पविटपी शेषाद्रिसङ्गी स नः ॥

तापघ्नाय तटित्वते कमलयानित्यानपायर्द्धये
भक्तानामभिलाषपूर्वमखिलान्शत्रुर्षुकायार्थितान् ।

१५ वेतण्डाचलशृङ्गसङ्घिवपुषे भव्याय हृष्टात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वरफलोभृताय तस्मै नमः ॥

चरणयुगलमेव धन्य लब्धा
धनमनपायि सुनिर्वृता महान्तः ।

हृणमिव विजङ्गः पुरान्यदर्शान्

२० अथतु स माढटिकाधराधरेन्द्रः ॥

मौदन्तीनां श्रुतिपरिषदां साधुतत्त्वावबोधे
पौडां लुप्यन्कुमतिकलितां भाय्यपौयूयनर्वैः ।
विश्वकाणे हरिमभिमुखं मत्प्रकामं वितन्वन्
पाथादस्मान्प्रतिपरिहृष्टग्रेयसामेकसूतिः ॥

२५ तुरगवदनतेजो वृद्धिताश्चर्यमग्निः
कविकचकम्पगेन्द्रस्तुवैतन्त्रस्तनन्त्रः ।
जयति गुरुराधां वेदचूडार्यमंजाम्
अनितरजनलब्धां लम्बितो रत्नभर्ता ॥

अय्याजयौघदमग्रेयजनेषु साक्षान्
३० नारायणो नरवपुर्गुरित्युषीणाम् ।
वार्च समर्पयितुमच्युतमेव जातं
श्रीश्रीनिवासगुरुवेषमहं भजामि ॥

वेदान्ताद्यौक्तिभावं भवदुदितचरं हृत्तुगोनेश्वरोऽहं
वक्तुं बोद्धुं च भेको न हि जलधिगतोऽप्यस्य पारं क्रमेत ।

२४. आज्ञानद्व्याक्रियायान्नदपि शिरसि मे विभ्रतोऽथास्त्रमेधा
सूक्ष्मार्थैश्चादधानस्त्रममुपकरणैः श्रीनिवासार्थं चेतः ॥

क वेदान्ताचार्यः क च पुनरहं कास्य धिषणा

परिच्छेदातीता क मम मतिरेपान्तविषया ।

क गभीरा तद्गीः क मम पृथुकानामिव वचः

४०. परन्तद्भक्तिर्मां त्वरयति गिरान्तस्य विवृतौ ॥

चिकीर्षितस्य धन्यस्य कुट्टुष्टिजनोद्भाविताचित्तान्धतमसविध्वं-
सनार्थत्वात्तस्य च तत्त्वज्ञानद्वारकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च भगवत्प्र-
सादाधीनतया तेन विना स्वपन्थेनाप्युत्पादयितुमशक्यत्वाच्चा-
त्तान्तुजिष्टतया तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुट्टुष्टिजनसन्मुचि-

४५. तान्धतमसविध्वसन भगवन्त प्रार्थयते समाहार इति,
जगदुज्जीवनाय भगवता स्वयमेव वेदस्य प्रवर्त्तितत्वात् तत्ताध्य-
तत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसादः स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यत एवे-
त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि, हयवदनोदौरि-
तास्तर्त्वे शब्दा हलहलत्वेन विवचिता, तदेकदेशास्त्रामादय

५०. इति भावः, सामशब्दो गौतिविशेषवचनं “गौतिषु
च माख्ये”तिजैमिनिना सूचितत्वात्, अतस्सामाधिकरणभूतो
वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते, एवञ्च सामवेदस्य सामनि-
रूपणीयत्वात् तन्निर्वाहकत्वविरूपकमुखेनाह साम्नां समा-
हार इति, “तेषामृष्यचार्यवशेन पादव्यवस्थेति” अत्रलक्षणा-

५५. मिधानेनार्थस्य अम्वेदनिरूपकत्वात् तत्प्रवचनमुखेन तन्नि-
र्वाहकत्वमाह प्रतिपदमृचामिति, “शेषे यजुशब्द”

- इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तराप्रतीतेयं जुषाम्भामेत्युक्तम्,
 समुदायस्य एकदेशाधारता विवक्षिता, एषां विशेषणानां
 इत्थं न्यापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मतः फलतश्च भगवदधीनत्वे
 ६० तात्पर्यम्, अगादौ धर्माद्यात्सुखर्यादयः, फलं ज्ञानम्,
 तत् प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितम्; ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरा-
 सोऽपि तत् एवेत्यभिप्रायेणाह लयः प्रत्यूहानामिति,
 फलितमाह लहरिविततिरिति, बोधः धर्मभूतज्ञानं
 च एव लक्ष्यम्, तस्य लहरिविततिः भगवत्स्वरूपरूपगुण-
 ६५ विभक्तिविषयकज्ञानावस्थाः, तद्धेतुरिति यावत्, आयुर्धृत-
 मितिब्रह्मपदेशः, कथ्येति, कथायां प्रवृत्तायाम् निरर्थक-
 दर्पणं शुभ्रतः न्यायापरामर्शनिबन्धनमिच्छादर्शनवन्तः, कलि-
 कथकाः पापस्वरूपाः कुदृष्टयः, तेषां कोलाहलः निरर्थक-
 शब्दसमुदायः, ते हि प्रतिज्ञां स्पष्टमुद्घोष्य तत्साधकानाम-
 ७० पन्थायतया स्पष्टमुद्दीरयितुमशक्नुवन्तः “वशिकतटिनौषधारम्भ-
 प्रवाहविदम्भकैरलघुभिरपथ्यैश्च कृष्णोपलक्षितउम्भरैः। उपकरण-
 धन्येतेवालानुदयकुतूहलानुपलनिकरयासप्राथैरुपन्यमनक्रमै”-
 रिति न्यायेनाहोपुरुषिकयाडिम्भान् प्रलोभ्य तेषां स्वान्ते
 ध्वान्तमुत्पादयन्ति; अनेन परदेवतास्तुत्यात्मकम् प्रार्थनात्म-
 ७५ कश्च भङ्गलं कृतं भवति.

वक्ष्यमाणार्थानां भगवद्भाष्यकाराभिमतत्वात् उपादेयतमत्वं
 विषयश्च दर्शयन् गुरुस्त्यात्मकं भङ्गलमाचरति इदमिति,
 अमृतप्रभेदेन स्वप्रतिपिपादयिचिता अर्था उच्यन्ते, विरन्त-

नपरस्वतो वेदः, चिकुराः (चिकुरबन्धा.) वेदान्ता, चिकुरा
 ८० हि मालिन्येन जटीभूता अविविक्तास्तिष्ठन्ति, वेदान्ता अपि
 परापादितमालिन्या अविविक्तास्थिता, चिकुरास्मैरन्ध्रिका-
 भिविविच्यन्ते, वेदान्ता अपि भगवदुक्तिभिर्भेदाभेद घटक-
 रूपेण तत्त्वहितपुरुषार्थप्रतिपादनरूपेण स्वरूपरूपगुणविभूति-
 प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थप्रतिपादनरूपेण च विविच्यन्ते, यदा
 ८५ स्मैरन्ध्रिकाविप्रकीर्णान् केशान् एकीकृत्य बध्नान्ति, भगवदुक्त-
 योऽप्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्यान्वे-
 ककण्ठीकृत्य ब्रह्मणि बध्नान्ति, अनेन कुट्टुष्टिनिरसनार्थ-
 भाव्यतात्पर्यविषया अर्थास्त्वयन्त्य विषय इत्युक्तं भवति.

चिकीर्षितस्य प्रयोजनन्दंशति प्राचीमिति, परमत-
 ९० निरसनं प्रयोजनं, मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया-
 र्यज्ञानाधीनत्वेऽपि योगाचारश्चात्तनिरसने नार्थज्ञानापे-
 क्षेत्यर्थः.

ज्ञानवह्निस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवेत्यभिप्रायेणाह
 वादाहवेष्टिति, वाङ्मा वेदवाक्यानि दूषयन्ति, न विशिष्य,
 ९५ कुट्टुष्टयस्तु प्रतिवाक्यां दुरर्थक्यनेन विशिष्य दूषयन्तीत्य-
 भिप्रायेण विशब्दप्रयोगः, यद्यप्येकैकस्मिन्वादे बहूनि दूष-
 णानि प्रतिपाद्यन्ते; तथापि निरसनौघेकेन दूषणानामैक्यं
 विवक्षितम्, तेन शतदूषणुपपद्यते.

तत्रेति, तत्र अन्ये, तावत् प्रथमवादे, इदञ्चिरस्यत
 १०० इत्यनेन सम्बध्यते, शास्त्रारम्भ इत्येतदसूत्रमदित्यनेन, अयं

प्राथम्ये हेतुः. विचारविषयत्वेनेति, विचारोविषयो
यस्य तद्विचारविषयम्, यदिति सूत्रं परामृश्यते, असूत्र-
यदिति, सूत्रशब्दात् प्रातिपदिकान्तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे
“प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ” इति णिचि यदसूत्रयदिति प्रयोगः

१०५ पाकं पचतीतिवद्द्रष्टव्यः. यद्वा, यदसूत्रयत्-असूत्र-
यदिति यत्-यत्सूत्रणमस्तीत्यर्थः, अत्र-सूत्रणे, अथवा,
यदसूत्रयदिति भाणवकमुण्डयतीतिवत्, यदिति पदजातं
परामृश्यते, यत्पदजातं सूत्रत्वेनाकरोदित्यर्थः, अत्र पद-
जाते, अथवा, विचारविषयत्वेनेति यद्वीतत्पुरुषः, यदिति

११० ब्रह्म, असूत्रयदितिसूत्रेण प्रत्यपादयदित्यर्थः, पर्यायेण
अतिक्रामति पर्याययति, दात्रेण क्षुणाति दात्रयतीतिवत्
प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिज्विधानात्, यद्वा, सूत्र विमोचन
इति धातोर्वा चुरादिणिच्येतद्रूपम्, अत्र प्रकाशनम्
विवक्षितम्, अत्र-ब्रह्मणि, विचारविषयत्वेन यदसूत्रयदचे-

११५ त्यनेन निर्विशेष ब्रह्मणोजिज्ञास्यत्वस्य निरदिष्ट्यमाणत्वान्
जिज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वान् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेष-
ब्रह्मलक्षणाच्च युज्यत इति सूच्यते; परोक्षवृत्तिप्रद्वेषे निमि-
त्तान्तरमाह सूत्रवृत्तिरिति, परोक्षवृत्त्यङ्गीकारे “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासे” त्थारभ्य “अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दा”-

१२० दित्यन्तं सूत्रमसङ्गतं स्यादिति भावः; निर्विशेषब्रह्मणस्त्व-
प्रकाशत्वेनाभ्युपगमात् अजिज्ञास्यत्वादाद्यं सूत्रमनुपपन्नम्,
अनवधारणत्वापरोक्षवृत्तिकल्पनादीनि च डिग्नाप्रलोभना-

नि निरसिष्यन्ते जिज्ञासाभावान्निर्विशेषब्रह्मस्वरूपविहङ्ग-
सविशेषप्रतिपादनाच्चोत्तरसूत्राणि व्यर्थान्यनुपपन्नानि च,
“परञ्चैमिनिर्मुच्यतां दिति सूत्राभावात्तत्र च, तस्मादेव

१२५ सूत्रं कुर्वन्तः परोक्तवृत्तिर्नैष्टेति भावः शास्त्रारम्भ इत्यनेन
प्रणव एव विस्तर इति न्यायसूचितं ब्रह्मशब्दस्य
कचिदिति, ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोधसूच्यते, शब्दपदेन
प्रसङ्गनीयस्य असाधुत्वस्य अनिष्टत्वं द्योत्यते, “यो हि
शब्दान् जानाति अप्यशब्दानयसौ जानाति यथैव हि

१२० शब्दज्ञाने धर्मः, एवमप्यशब्दज्ञानेऽधर्मः एकैवस्य हि शब्दस्य
बहवोपभ्रंशाः, किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आक्षेपिदप्यशब्दो-
पदेशः’ इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् असा-
धुत्वापत्तिरिति, साधुत्वं हि शक्तिमूलकप्रयोगविषयत्वं,
वृत्तिमत्त्वं वा, अन्यस्यानिर्वचनात् न तावदनादिप्रयोग-

१२५ विषयत्वं साधुत्वं तेऽसुराहेऽस्यो हेऽस्य इति कुर्वन्तः
परावभूषु” इत्यत्रानुकार्यं अरिशब्दापभ्रमे अलिशब्दे
गतत्वात् तस्य सादित्वे वेदस्यानित्यमयोगप्रसङ्गान्, नापि
यत्रप्रयोगार्हत्वं ‘साधुभिर्भाषितस्य मिति साधुत्वस्यैव (व)
तन्निमित्तत्वात् अतएव न धर्मजनकत्वं साधुत्वस्यैव

१२० तन्निमित्तत्वात् अतएव धर्मजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साधुत्वं
तदवच्छेदकं च घटविषय घटशब्दत्वादिकं तदवगमश्रानु-
शासनादिति निरस्तं घटशब्दः प्रयोज्यइत्यादिरूपेण
विधानस्यानन्वयेनासम्भवेन साधुत्वपुरस्कारेणैव विधानस्य

वाच्यत्वात्; नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं, तत् (व्युत्पाद्यत्वं)

- १४५ किं विधेयत्वंसाधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वं वा, नाद्यः प्रातिप-
दिकानामसाधुत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, आत्माश्रयात्; तस्मा-
च्छ्रुत्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावात् तन्मूलकवृत्त्यन्तराभावाच्च
ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वं, अनादिप्रयोगविषयत्वं यज्ञप्रयोगा-
र्हत्वम् अनाद्यनपभ्रष्टत्वं व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा साधुत्वमित्य-
१५० भूपगमेऽपि श्रुत्यभावे वृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन प्रयोगस्यैवा-
सम्भवात् तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वसम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या-
साधुत्वमेव. किञ्च मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वमिद्विः, अनु-
शासनापरिमृष्टहीतत्वात्, तथा हि “मिद्वे शब्दार्थसम्बन्ध”
इत्यर्थसंबन्धिन एव शब्दस्यानुशासनीयतया प्रतिज्ञानात्,
१५५ लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्धत्वस्य तवासम्प्रतिपत्तेः, अन्यथा,
“अप्रायमनमामहे”ति लक्ष्यते लक्षणाया अपि निषेधे वेदा-
न्तानामूक (अमूलकोत्पन्नप्रसङ्गात्, शब्दव्याख्येन सह शक्तेरेव
प्राप्तिनादिति त्वयाभिधानाच्च. लक्षणायास्तत्त्वत्वत्वेऽपि
मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वमिद्विः, तथाहि “मिद्वे शब्दार्थ-
१६० संबन्ध” इत्यादिना शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्व एवानुशासनं
प्रतिज्ञातम् “मिद्वे शब्दे अर्थे सम्बन्ध चेति, अथ
मिद्वशब्दस्य कः पदार्थः, नित्यपर्यायवाची मिद्वशब्दः,
तद्यथा, मिद्व्याद्यौरिति, अथ वा सन्त्येकपदान्यथव-
धारणानि तद्यथा, अन्मद्यो वायुमद्य इति, अपएव
१६५ भवयति वायुमेव भवयतीति, एवमिहापि मिद्व एव न

साध्य इति; अथवा पूर्वपदलोपोऽचद्रष्टव्यः, अत्यन्त-
सिद्धसिद्ध इति, तद्यथा, देवदत्तोदत्तस्युत्तमामामेति";
इति शब्दार्थतत्त्वम्बन्धविशेषणौभूतस्य सिद्धपदस्य नित्यवा-
चिलप्रतिपादनात्, तच्च किमुत्तमसम्बन्धोमुख्यस्यार्थाविवक्षितः

१७०. उतामुख्योऽपीति विमर्शं सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च
स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ
मन्त्रविशेषस्य पुरुषाणां तत्सम्बन्धस्य चानित्यत्वदर्शनेन
लाघणिकार्थतत्त्वम्बन्धयोरतथात्वानुगुण्य एवेति निश्चिन्वन्ति
विपश्चितः. ननु स्यादेवं, यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थविशेषो-

१७५. पश्चित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात्, न चेवं; किन्तु
शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धिन-
रसामान्ये च लक्षणयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिवि-
शेषलाभः, तस्मात्लाघणिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति
चेन्न; अनन्तव्यक्तिषु लक्षणाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेष

१८०. एव लक्षणाकल्पने लाघवात्, किञ्च अपूर्वव्यक्तिसामानुरोधेन
शक्तिसामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीया-
या लक्षणायास्तात्पर्यविषयीभूतव्यक्तिविशेषातिरिक्तविषय-
त्वकल्पने मानाभावात्, किञ्च मुख्योऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याध्या-
कारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवा-

१८५. इतिवातयाऽप्यहं नक्तुं शक्नोताम्. एतच्च व्यक्तिविशेषसाध-
नियताकारविशिष्टलक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहा-
नादित्वं वक्तुमशक्यम्, किञ्च सामान्यतस्त्वंशक्त्यापि यद्-

च्छाशब्दस्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे सङ्कुचितशक्तिसङ्गतिमा-
पोपस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणाया प्रवृत्तौ तद्व्यक्तिमापद्यैव

१८ • लक्ष्यतया तच्चानित्यत्वं सिद्धमेव नन्वपभ्रशानुकरणस्यासाधुत्व-
स्यात्, तदर्थस्यापभ्रशस्य सादृश्यात्, न चेष्टापत्तिः, कुमा-
र्युक्तक इत्याद्येत्यादावपभ्रशानुकरणे साधुत्वसमर्पणादिति
चेन्न, कुमार्युक्तक इत्याद्येत्यस्य पदानुकरणाभावान्, वर्णं
एव हि तच्च क्रमेण अनुक्रियन्ते, एवञ्च भाष्ये “प्रवृत्तिवदनु-

१८ ५ करण भवती”त्यपभ्रशानुकरणस्यापभ्रशस्यमाशङ्क्य “अपभ्र-
शस्यलक्षणमुद्दिश्यात्मात्मानिदिश” इति पदानुकरणाद्वी-
कारेण परिहारः प्रौढवादेनेति बोध्यम्, न चैव मति सर्वत्र
इष्टानुकरणप्रसङ्गः, बाधकत्वेन कश्चित् पदानुकरण (कार)
त्यागमात्रेण तदभावेऽपि तत्त्यागस्य निर्मूलत्वात्, यद्वा

१९ • अथ अनुक्रियमानानुकरणयोरनादित्वमेव, भाष्यकारवचन-
प्रामाण्यात्, शब्दार्थसम्बन्धितत्त्वस्यानुशासननिमित्ततां वद-
त्येव हि भाष्यकारः अतकशब्दानुकरणस्य साधुत्वमाह, अतः
एवोक्तं केचित् “अशक्तिज्ञानुकरणस्य जातिरित्यतमिच्छन्ति,”
यस्मादननुक्रियमाने शब्दे या जातिरुत्पद्यते तत्सम्बद्धमनुका-

१९ ५ र्थमनुकरण प्रत्यापयती”ति ननु “इदं हि नित्यं”मित्यादि
“विरुद्धव्यापिटाहत्या युक्तं विवृत्तं भवति, विवृताहतिमुप-
गृह्य ह्येका विधन्ते ह्येकाहतिमुपगृह्य कटका विधन्ते कट-
काहतिमुपगृह्य खलिका विधन्ते पुनरप्युपगृह्य पुनरप्युपगृह्य
पुनरपरया आहत्या पुनः यदिराह्यारमर्षं कुर्वते भवतः,

- २१० आकृतिरन्याधान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यत” इत्यादिना संस्थानस्थानित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादनान्तर्भेदेन तदपि नित्यत्वमनुशासननिमित्तमिति प्रतीयते, तथा च साक्षणिकेऽपि इदं नित्यत्वमस्तीति कथञ्चानुशिष्यत इति चेन्न; शब्दप्रयोगस्य
- २१५ तत्प्रयोगविषयस्य चानादित्वे प्रकरणतात्पर्यात्, षडाक्षतभाष्ये च गुणादावुक्तनित्यत्वाभावादुक्तयुक्तेषु नैतन्नित्यत्वमनुशिष्यत्वनिमित्ततथोक्तं, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतद्वाक्यविनाशित्वमेव नित्यत्वमिति न, किन्त्वन्यद्दपीति नित्यत्वप्रकारभेदमाचनिर्दर्शनतयैतन्नित्यत्वमुक्तम्, अतः प्रवृत्तिनिमित्त-
- २२० विशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वमनुशिष्यत्वनिमित्तमिति. किञ्च “कं पुनः पदार्थमन्यैवविषयः कियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेती”ति प्रश्नोमुख्यार्थस्यैवानुशासननिमित्ततां साधयति “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध” इत्यञ्चानुशासननिमित्ततथोक्तोऽर्थो यदि मुख्योऽमुख्यश्च, तदा कं पदार्थ-
- २२५ मिति व्यक्त्याकृत्योरन्यतरव्यवस्थाविषयः प्रश्नो नोपपद्यते, अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य लक्ष्यार्थत्वेनाक्षेपत्वेन वा उभयोरप्यर्थत्वात्; एवं व्यवस्थानुपपत्तेरेव “आकृतिमित्यादि”त्युत्तरवाक्यं, मतान्तरावष्टब्धेन “द्रव्य एव पदार्थ इव विद्यतेत्याद्य” इति वाक्यञ्च मुख्यार्थस्यैवानुशासन-
- २३० निमित्ततां साधयति; किञ्च कम्पदार्थमित्यत्र द्रव्यस्यैव पदार्थत्वान्तस्य चानित्यत्वादर्थनित्यत्वं नोपपद्यत इति हि

प्रष्टुरभिप्रायः, यदि चामुख्यार्थाऽप्यनुग्रामननिमित्तं स्यात्,
तदा द्रव्यार्थत्वेऽप्याकृतिलक्षणायास्तुम्भवेनार्थनित्यलोपपत्तेः
प्रश्नोपपन्नः; अतएव द्रव्यपदार्थकत्वे अर्थनित्यतासम्भ-

१३५ वसता आकृत्यर्थावलम्बेनेन “आकृतिमित्याहेति” परि-
हारश्च नोपपद्यते, एतेन मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लाक्षणि-
कार्यसम्बन्धस्यानित्यत्वेऽपि ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्सम्बन्ध-
स्यापि नित्यत्वात् प्रह्लादशब्दस्य केवललाक्षणिकत्वेऽप्यनुगा-
मनमुपपद्यत एवेति निरस्तम्; शब्दार्थसम्बन्धविभाजको-

१३६ पाध्यवच्छेदेन सम्बन्धावच्छिन्नार्थनित्यत्वस्य विवक्षितत्वात्,
अन्यथा, अर्थनित्यत्वमात्रविवक्षायां द्रव्यानित्यत्वेनार्थनित्य-
त्वशङ्काशुपपत्तेः, द्रव्यार्थत्वेऽपि आकृतिलक्षणायास्तुम्भवात्;
भवति च शक्यत्वावच्छेदेनैव तत्तदबोधाकारेण नित्यत्वम्,
लाक्ष्यार्थं तु नैवम्, सम्बन्धविभाजकोपाभिभूतलक्षणात्वेन

१३७ नित्यत्वानवच्छेदे (हान्) मञ्चविशेषसम्बन्धिपुरुषविशेषस्या-
नित्यत्वेन तथापि लक्षणाया विद्यमानतयातिप्रसक्तत्वात्,
न च, प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता, अर्थमात्रस्य नित्यत्वा-
क्षेपसम्भवादिति वाच्यम्, “अथ वा किञ्च एतेन इदन्नित्य-
मिदमनित्यमिति यच्चित्तं त पदार्थमन्वेषविषयः कियतः”

१३८ इत्युत्तरमायस्सारमनुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वावग-
मात्, किञ्च “चयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुण-
शब्दाः क्रियाशब्दा इति, न मन्ति यदृच्छाशब्दाः” इति
पक्षे, “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः

क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्था ” इति पक्षेऽपि ब्रह्मशब्दस्य

९५५ कुचाप्यनन्तर्भावान्नानुश्लिष्यता सम्भव , अपि च “दृष्टेर्नोऽक्ष”
इत्यत्रोणादित्वेन सञ्ज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य सञ्ज्ञायामेवानु-
श्लिष्यत्वात् नैवल्लक्षाक्षणिकत्वे च सञ्ज्ञात्वाभावादनुशासनं न
स्यादिति साधुत्वस्येति, कृत्स्नमिथ्यात्वादिति भावः व्या-
वहारिकमर्यादया कृत्स्नव्यवस्थामभ्युपगच्छतस्तत्र व्यावृत्तमिदं

९६० वचनमित्याह हन्तेति, शक्त्यभावात् ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्य
तुच्छत्वमेवास्माभिरापादितं, मिथ्यात्वान्नीकारमात्रेण ब्रह्म-
पदे साधुत्वस्य तुच्छत्वमप्यङ्गीकृतमिति यदि मन्यसे, तदा
शब्दान्तरेऽपि तथैव स्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभङ्ग इति
भावः . यदा किमथमिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचनं ततः तुच्छं

९६५ तावच्च इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह हन्तेति,
इदं सर्वेषामपि शब्दानां साधारणम् न चैतदस्माभिरा-
पाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु क्लृप्तप्रयोजकस्याभावात् तुच्छत्व-
मेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्थापाद्यते, न चात्रेष्टापत्या परिहार-
सम्भव इत्यर्थः , द्वितीयं दूषयति साध्वसाध्विति . यदा

९७० प्रथमशिरसो दूषणं बहिरेवोक्तप्रकारेणानुसन्धेयं, द्वितीये
दोषमाह हन्तेत्यारभ्यवेदैरित्यन्तेन, सर्वशब्दा-
साधुत्वमिति, साध्वसाधुविवेकोनस्यादित्यर्थः , न चात्रे-
ष्टापत्तिरित्याह साध्वसाध्विति, साधुत्वप्रतिपादनार्थ-
त्वात् व्याकरणस्य तत्तावद्वर्णं स्यात्, दृष्टप्रयोजनद्वाराङ्गत्वेन

९७५ सम्यतिपक्षस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानङ्गीकारे तुल्यन्या-

यतयाद्वाकारप्रयोजनानामणमिदृशं तेषामपि व्यर्थता, तथा-
न्यायेनैव बाधमाधुविशेषकप्रमाणप्रमाणविवेकाभावात् वेद-
स्यापि प्रमितिजननलक्षणप्रयोजनाभावात् वैयर्थ्यमेवेति-
भावः. यदा बाधमाधुविशेषकाभावे “एकग्रन्थमुक्तं प्रयुक्त-

१८०. स्मृतं निवेदकमधुम् भवति, आदिताग्निरपाम्बं प्रयुज्यथाय-
द्यिन्नोपां मारुततौमिष्टिपिर्वेत्, तेऽसुराहेऽन्यो हेऽन्य
इति तुर्वन्ताः परावभृदुः, तस्माद् बाधनेन न चेच्छि-
तये, नापभाविनवे, चेच्छोह वा एव यदप्यम्” इति
माधुग्रन्थविधिः प्रापयित्तविधिरपग्रन्थप्रयोगनिषेधोनि-

१८१. न्दार्पणदद्याप्रमाणमिति वेदप्रामाण्योपपादकापीदृशेयना-
द्वेत्तदंगे प्रामाण्यानुपपादकत्वेऽन्यथायि तवेति कृत्स्नवेदाप्रा-
माण्ये वेदस्य व्यर्थता प्रमिति जननलक्षणप्रयोजनाभावादिति
तदङ्गानामपि वैयर्थ्यमेवेति भावः; हेऽन्यो हेऽन्य इति
च “हेहेप्रयोगे वैदयो”रिति विहितमुत्तमं प्रकृतिभावस्य

१८२. आकरणापददिवंचनेकर्तव्ये वाक्यदिवंचनाद्रूपानेकत्वाद्या-
पग्रन्थः. दूषणान्तरमाह मुख्यार्थेति. तर्हि धूमादिव-
सिद्धविधया बोधकत्वं ज्ञात्. कथमबोधकत्वमित्यत्राह
लिङ्गत्वं इति, आग्निपहास्यभावादिति भावः. यदा,
एतानि पदानि कारितार्थसंभर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षा-

१८३. दिमतपदकदम्बकलादिति वेमेधिकाद्युक्तरीत्याचिह्नविधया
बोधकत्वं स्यादित्यत्राह लिङ्गत्वं इति, अयं भावः, वा-
क्यार्थरूपसंभर्गश्च तथानुमानात् सिद्धावपि न पदार्थभूत

- ब्रह्मणस्तथानुमानसम्मत, सिद्धसाधनात् ब्रह्मपदस्य वृत्त्य-
भावेन स्मारकत्वामिद्वेस्तत्र बाध, अर्थाभावे तन्निवन्धना-
१०० काङ्क्षादेरभावाद्धेलसिद्धियेति न चेति, अपौरुषेयत्वा-
दिति भाव वाचकत्वाभिमानादिति, वाचकत्व-
भ्रमादित्यर्थ, यस्तु साङ्केतिकत्वमपभ्रशत्व वा जानाति
तस्याचिनिकोचादिवत् सूचकस्माद्धेतिक, अपभ्रशाच्च
स्तुतस्माधुशब्दोबोधक इति भाव . वृत्तिविकल्पेनेति,
१०५ किम्भूतभूतशब्दोमुख्य उतापभ्रश, आद्ये ब्रह्मशब्देन किम-
पराङ्मुख, अवाच्यत्ववचनविरोधस्योभयवस्तुष्व, मूलमूलत्व-
योर्वैपरित्यापत्तिश्च, द्वितीयेऽनवश्येति भाव नन्विति,
ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रामुख्यत्वस्मरणत्वात् ब्रह्मणस्यावाच्यत्वसमर्थना-
च्चेति भाव भवानेवेति, प्रमाणपचविभ्रष्ट इति भाव .
११० किञ्चैवमिति, एव सति मुख्यवृत्ति विनापि कचित्त-
त्तणाङ्गीकार इत्यर्थ, अविशेषादिति भाव महामी-
मांसकेनेति, स्वत्तोऽप्युत्कटमीमांसकाभिमानेन केनचि-
दित्यर्थ तदेवोपपादयति को ह्येति, ब्रह्मणोमुख्यार्थस्य
सिद्धवत्कृत्य प्रौढवादेनोपास्यभते मुख्यार्थेति, मुख्यार्थस्य
११५ शून्यलोके प्रतीतिविषयलोकेत्येतिभाव यदा मुख्यार्था-
भावे तन्मूलवृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन बोधकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो
मुख्यत्वाभावोक्तौ प्रमाणाभावस्यैव पर्यवसानात् ब्रह्मणस्तुल्य-
मेव समर्थित स्यादित्याह मुख्यार्थेति मुखान्तरेणेति,
शब्दान्तरेणेत्यर्थ महिमकल्पन निरस्यति अवाच्येति,

- २९० “अवाच्यवादांश्च बहुश्रुदिव्यन्तितनाहिताः” इति वचनं
 स्मार्यते, अत्र चावाच्यवादा गृह्यवाक्यानि, तेन परे (रैः)
 ब्रह्मणि देवादेवावाच्यमित्यादिगर्हाङ्गः प्रस्तापाः कृता
 इति ध्वनितम्. निर्निमित्तत्व इति, निमित्तं विना
 मुख्यवृत्त्ययोगादितिभावः. षट्शब्दाग्रब्दस्य निर्निमित्तत्वा-
- २९५ भुवमत्तेऽप्यस्य तद्वहिर्भावात् न निर्निमित्तत्वसम्भव इत्याह
 न चायमिति. मानाभावादिति, तथा व्यवहारा-
 भावादित्यर्थः. निरुक्तिविरोधाच्चेति, अपौरुषेयत्व-
 विरोधादिति चकारण्य भावः, पुरुषसङ्केताधीनग्राह्य-
 वच्छेदाभावात्. ब्रह्मगुणलेशयोगादिति, तथा च
- २९० निमित्ततयोक्तवृत्त्यवृंहणत्वे तत्र न स इति भावः,
 अभाषीति, अतोऽसम्भवोदोष इति शेषः, प्रकृत्यादौ
 ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वाद्ब्रह्मणोऽन्यत्र सति-
 मित्तत्वपक्षेऽसम्भव एव दोष इत्यर्थः. गौणत्वे हेतुमाह
 अनुवृत्तत्वेत्यादि, वृहदादि शब्दवदिति, सप्तम्यन्तात्
- २९५ “तत्र तस्मैवे”ति वतिः, वृहत्त्व वृंहणत्वे वृहदादिशब्देऽपि
 ब्रह्मशब्देऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि प्रयोगमापादयत इत्यर्थः,
 आदिशब्देन वृहत्कादिशब्दपरिशेषः. यदा वृत्तीयान्तात्
 “तेन तुभ्यं क्रिया चेदति”रिति वतिः, वृहदादिशब्दो
 यथातिप्रसक्तः एवं वृहत्त्व वृंहणत्वयोरप्यतिप्रसक्तत्वादि-
- २९० त्यर्थः, अतिप्रसङ्गविषयनिर्देशार्थं वृहदादिशब्दवदितुम्,
 वृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते तेषु वृहत्त्वादिकमतिप्रसक्त-

मित्यर्थः . भगवच्छब्दमथादिति, आचार्यैर्हि “उत्पत्तिं
प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्तिविद्यामविद्याञ्च स
वाच्योभगवानितौ”त्यादिना अलौकिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव

२४५ भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य समाधिपर्यन्तयोग-
काष्ठा निष्ठकेशिध्वजखण्डिकादिभ्यः प्रयोगाविषयेभ्यो
व्यावृत्तत्वाभावात् तदुपचारद्वारमात्रञ्च प्रवृत्तिनिमित्त-
मित्यनुगृहीतं, तत्राप्येनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोगाविषया-
काशादिष्वपि लोकोत्तरवृत्तत्वं सत्त्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं

२४६ किन्तूपचारद्वारत्वमेवेति भावः . अनुवृत्तस्येत्यादिहेतूनाम-
भावीत्यनेनाश्वयः, एतत्सर्वमभिप्रेत्याभासीतिभावः . अन्य-
थेति, न्यायमतिलङ्घ्यापि शक्तिकल्पने . यत्साक्षादिति,
“ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदा-
चिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं

२४५ यत्साक्षाद् ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते” इति भाष्येण साक्षा-
त्पदस्य मुख्यार्थतावगमादिति भावः . ननु “दे ब्रह्मणी”
इति प(रा)परा)रमात्मात्मनोर्ब्रह्मशब्दप्रयोगात् युगपद्-
वृत्तिद्वयासम्भवात् सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्य-
वृत्तिरेष्टेत्यत्राह दे ब्रह्मणी इति . “गामग्रि ब्राह्मण-

२४६ चैवेति” “चौणी”त्यादेः पूर्वमण्डः, आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयो-
गविषयत्वादिसा गोणवृत्त्येवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः . ननु
कथं वृत्तिद्वयविरोधः “बहुरूपाणामेकमेव एक विभक्ता”
वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतिः, तथाहि “बहुरूपाणां”मित्यत्र

- मरूपत्वं हि समानरूपत्वं, तत्र “समानानामित्येवास्तु किं
 २६५ रूपग्रहणे”त्याशङ्क्य “अक्रियमाणेरूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं
 शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात्, वृक्षाः वृक्षा इति, इह न स्यात्
 यत्र शब्दसामानोन्वयः, अक्षाः पादा माया इति, क्रिय-
 माणे पुनारूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वं च स्यात्
 वृक्षावचावितौ”त्युक्तम्, एवञ्चावावित्यत्र (गि)द्विष्टेन (नि)-
 २७० वृक्षायांभिधानं शक्त्यन्तरेणैव वाच्यम्, यद्यप्यपदप्रयोगविष-
 यत्वादिनालक्षणयाभिधानं स्यात्, तदा एकार्थत्वादेवैकशेष-
 स्तिष्ठे इति नार्थरूपग्रहणेन, अतो न वृत्तिद्वयविरोध
 इति, मेवम्, इन्द्रियत्वविभोक्तत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण
 प्रवृत्ताक्षपदद्वयद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः .
 २७५ अथवा अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः, नैतावता विलम्बितावि-
 लम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः, अत एव “पितामात्रे”त्यादिकं
 प्रत्याख्यातम्, तत्र हि साक्षणिकेनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्ते-
 नार्थद्वयबोधनमुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिनान्यथासि-
 द्धिसुक्ता प्रत्याख्यानं कृतम्, एवं भिन्नार्थविरूपैकशेषप्रत्या-
 २८० ख्यानात् भिन्नार्थविरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्याप्र-
 त्याख्यानाय लभ्यशक्ते न लक्षणा, गौरवान्, शक्याशक्ययोः
 शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विलम्बिताविलम्बितवृत्तिद्वयवि-
 रोधान्, अशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवृत्तिरूपे सति
 तथैवार्थद्वयबोधनोपपत्तौ शक्तेरपि व्यापारत्वकल्पनायां
 २८५ गौरवाच्च, शक्याशक्ययोरेकेनैवनिमित्तेन लक्षणेनैवगम्यते .

- अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोध एव. ननु कथमप्रत्याख्यानं,
प्रत्याख्यातं हि “स्वरूपाणां”मिति सूत्रं, किन्तेन, न हि
रूपपदणमात्रं प्रत्याख्यातं, किन्तु सूत्रमेव, अतसूत्रस्या-
पनपक्षे व्यर्थस्य “पितामात्रे”त्यादेः प्रत्याख्यानान्द्रूपपदप्रत्या-
१८ • प्रत्याख्यानान्न नोक्तार्थस्य विरोधः, प्रत्याख्यानेऽपि “अभि-
धानं पुनस्त्राभाविक”मिति यत्प्रत्याख्यानम् तस्मिन् पक्षेऽपि
नोक्तविरोधः, यच्चावृत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यानम् “व्यर्थेषु
च धामान्यात् सिद्धम्, अत्रोत्तरस्यः पक्षतः पाद” इति,
तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशसिद्धावपि विसृज्यताविसृज्यमित-
१९ • वृत्तिद्वयसमावेशाभावोक्तेर्न विरोधस्तिहातौति. शुद्धेति
किं स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टसुततद्विशिष्टमि-
ति विकल्पोऽभिप्रेतः, प्रथमकोटि विवृण्वेव दूषयति
न हीति, शूद्ध इत्येतद्विवरणम् निर्विशेषतयाभि-
मत इति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतयाभिमत
२० • इत्यर्थः, प्रवृत्तिनिमित्तमपि हि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूप-
स्यैव वाच्यत्वपक्षे श्रुत्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वा-
भावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव ॥ स्यादिति
स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यम्, तच्च नास्तीत्यर्थः, शुद्धेनिमित्त
आसीति शूद्धे स्वरूपे निमित्तत्वान्तर्गतमित्यर्थः, अधि-
२१ • धानत्वपर्वविवर्तमूलत्वे एव वृहत्त्ववृंहणत्वे, ते च स्वरूपान्त-
र्गते एवेति शूद्धे अधिष्ठानत्वेनेति, अधिष्ठानत्वं
अमधर्मित्वम्. विवर्तमूलत्वं विवर्तोपादानत्वम्, अधिष्ठा-

नत्वेन सर्वतादात्म्यात् तदेव दृष्टत्वं, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य
भूतभौतिकरूपेणाविद्याविस्तारविह्वलरूपतात्तदेव दृष्टव्यम्-

४१० मित्यर्थः. तच्चेति तयोस्त्वरूपान्तर्गतत्वानभ्युपगमादित्यर्थः.

• अन्यथेति तयोस्त्वरूपान्तर्गतत्व इत्यर्थः. मुक्तावपीति
स्वरूपस्यानपाद्यादिति भावः, सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य
मुक्तावनपाद्यात्तस्य च सर्वं विनाशोपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्वं
स्यात्. सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावपि सत्तात्

४१५ मुक्तौ सर्वं स्यात्. ननु न प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं
निर्वचनम् किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो मद्गो
गवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयग्रन्थवाच्योपलक्षक-
गोमाद्गुणप्रतिपादकवाक्यवदिति प्रकृते उपलक्षणार्थ-
मिति. अन्तु तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनमेव, तच्च स्वरू-

४२० पाक्षिमेव, न चैवं सदितोयस्य प्रसङ्गः, तस्य व्यावहारि-
कत्वादिति गूढाभिपन्थिष्यद्भूते अस्त्विति. दूययति
कथ्यन्तर्हीति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टस्वरूप-
मात्रपरत्वं न मिथ्यतोत्यर्थः. अभिपन्थिमुद्पाटयञ्छब्दे
तदपीति, प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणोपस्थापितं

४२५ यत्पद्यात् स्वरूपेणोपस्थाप्यत इत्यर्थः. तर्हीति लाघणि-
कमेव (यादिति) स्यादितिभावः. स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनि-
मित्तविशिष्टमेव भुज्जमिति दितोयं कथ्यमनूय दूययति
उपहितमिति, मयमावंश्याद्युपहितयुक्त्यर्थः, एतमिथ्या-
भूताविद्यातत्कार्योपहितमिति विकल्पमभिप्रेत्यप्रथमं शिरो

- ४२ • दूषयति श्रुतीति, द्वितीयदूषयति स्वाभिमतमिति ।
यदा शुद्धोपहितेत्यत्र किञ्चित्तन्यमात्रमुक्त्यर्थः, उतत्रिभ-
भूतमिति विकल्पोविदधितः, आद्यदूषयति न हीति
निर्विशेषत्वाच्चैतन्मेनिमित्तमसौत्यर्थः, आवहारिकधर्मा
अपि विम्वप्रतिबिम्बधारैवेतिभावः, सार्वज्ञ्यादस्यैतन्यमात्रे-
- ४३ • भावेऽप्यधिष्ठानत्वविवर्तनमूलत्वे तच्चैव स्याताम्, ते एव
दृष्टत्वदृष्टणत्वे इति, शङ्कते अधिष्ठानत्वेनेति, अधिष्ठानत्वं
विवर्तोपादानत्वञ्च विम्वस्थानीयप्रकृष्ट एवेति येषाम्मतम्
तात्प्रत्याह तच्चेति, चेत्तु चैतन्यमात्र एवाधिष्ठानत्व
सर्वविवर्तनमूलत्वे दृष्ट्वन्ति तान् प्रत्याह अन्यथेति,
- ४४ • आवहारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रज-
तादिपदवाच्यत्वाभावापत्तेः, सत्ताविशेषमनपेक्ष्यधर्ममात्रस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकपीतत्वाययशङ्कादेः पीतादि-
पदवाच्यतापत्तेः, धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वादुर्मिणञ्च पारमार्थिकतया तद्योरपि पारमार्थिकत्वे
- ४५ • ज्ञानाप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानव्यतिरिक्तवृत्तिरूपमुक्ति-
र्नस्यादित्यर्थः, नन्वस्य आवहारिकमेव सार्वज्ञ्यादिकं प्रवृत्ति-
निमित्तं तस्य च ज्ञानाप्रवृत्त्यसम्भवाच्च मुक्तेर्मुक्तिरिति
गूढाभिप्रेत्यशङ्कते अस्त्विति, दूषयति कथमिति
धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रवृत्तिनिमि-
- ४६ • तस्य च मिथ्यात्वे पारमार्थिकस्वरूपगतत्वम् न स्यादिति
न स्वरूपस्य मुख्यतेत्यर्थः, अभिप्रेत्यमुदाहरति तदपीति

शुद्धमप्यशुद्धान्तर्भावादशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः .
तर्हीति नायं केवलशुद्धमुख्यवृत्तिपक्ष इत्यर्थः . तदपी-
त्यादिः पूर्ववदेव वार्थः . यद्वा भुक्तावपीत्यत्र सत्यत्वसाधनं

४५५ न विवक्षितम्, किन्तु सत्यत्वाभिमानमात्रम्, सम्भवति हि
धावन्मिथ्यालोक्ति सत्यत्वाभिमानः, एवञ्चोत्तरत्र न गूढा-
भिषन्विता, विम्बलोपहितकृष्यमिति द्वितीयं पक्षं दूष-
यति उपहितमिति . किन्तुद्विस्वस्थानौयं ब्रह्म सत्य-
प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टमुतमिथ्याभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-

४६० मिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यं दूषयति श्रुतीति, द्विती-
यन्दूषयति स्वाभिमतमिति . यदा स्वरूपमेव मुख्यमुता-
विषोपहितमिति विकल्पार्थः, त्रयं द्वितीयव्याख्यानवदेव .
यदा अनुपहितमुपपन्नमुत यत्किञ्चिदुपहितमिति विकल्पार्थः .
अज्ञानादौत्यादिपदेन तत्कार्यं विवक्षितम् . अविद्याद्युप-

४६५ दितमुख्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरमाह तत्रचेति
तत्र अज्ञानादिदोषोपहितत्वे, ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषो-
पहितः “शुद्ध” इति तमर्थमनूय तत्र निर्दोषत्व पुर-
स्कारेण भगवच्छब्दनिर्वचनविरोधात्, न च ब्रह्मपदस्यै
तन्निर्वचनम्, शुभविशिष्टविषयत्वात्तस्य, भगवच्छब्दस्यापि

४७० तत्र मुख्यवायोगाच्चेति भावः . परं ब्रह्मेति न हि दोष-
वैशिष्ट्याभिधानं श्रुतिः प्रत्युतनिन्दैवेति भावः . पविच-
मिति दोषोपहितस्यापविचत्वादिति भावः . परब्रह्मेत्यत्र
ब्रह्मपदेन शुद्धं लक्ष्यत इत्यत्राह निर्विशेषेति . कथञ्चि-

- दिति दोषाभावाभिधानादपि न श्रुतिः, स्वरूपमात्रपर-
 ४७५ तादेवेत्यर्थः. गुणाभिधानेति निर्दोषत्वमपि गुणान्त-
 र्भूतम्, किञ्च मुख्याणामुपपत्त्यभावाच्च सत्त्वता. ननु निर्गु-
 णत्वस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रैः प्रतिपन्नत्वात् गुणानामित्यात्वेन
 ज्ञेयत्वात् तदैश्वर्याभिधाने निन्दैवेति मुख्याणामुपपत्त्या
 सत्त्वतायुज्यत इति चेत्तत्राह पूर्व्वेति, चेति प्रमाणा-
 ४८० न्तरतिशंवादव्यायोपेतस्यपदविरोधौ समुच्चयेते. यदा
 दोषाभावमुख्येणापि लोकवेदयोः श्रुतिदर्शनात् “यदा ह्येवैष
 एतस्मिन्नुदरमन्तरङ्गुहते, अथ तस्य भयं भवती”त्यादि-
 मिर्भेददर्शनस्य दोषतावगमात् निर्गुणवाक्येऽपि ध्रुपस्य
 स्वरूपेऽवगमात् भवान् ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन तादृश-
 ४८५ स्वरूपेणोपहितस्वाभेदबोधनादोषाभावव्याच कण्ठरवेण-
 प्रतिपादनेऽपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपेक्य-
 बोधमात्रेणापि गुणबोधनेऽपि प्रसिद्धगुणकवसाहभेदबोध-
 नेतेव श्रुत्युपपत्तेरुपहितैक्यबोधनस्य बाधेन भवानित्यस्यापि
 सत्त्वतया स्वरूपपरत्वेऽपि तस्योपहितसम्बन्धस्य शब्दादर्पाद्वा
 ४९० प्रतीत्या मुख्यादिप्रतीकश्रुत्याऽवयविसृतिवदष्टाकपालादि-
 श्रुत्यादादशकपालश्रुतिष्वोपहितश्रुतिष्विद्वेद्य निर्विग्रहे-
 सत्त्वतयापि श्रुतिर्न विरुध्यत इति तत्राह पूर्व्वेति, एवमपि
 न श्रुतिमिद्धिः ब्रह्माभेदमात्रस्य सर्व्वपेक्षनमाधारणत्वादित्यपि
 भावः. यदा निर्विग्रहेण स्वरूपेणासिद्धेर्न तत्त्वस्यैव्यभिप्राये-
 ४९५ णाह पूर्व्वेति. एवमेतावता मुख्यशब्दभावाच्च सत्त्वतेति

लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणानि-
रस्ता, इदानीं लक्ष्यत्वाभिमतजिज्ञासस्वरूपपर्यालोचनयापि
(निर्विशेष)लक्षणाभिराकरोति अपिचेति. लक्षणेति
वाक्यपरम्, प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्देनापीत्यर्थः, उपहितस्य

५०० श्रेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वेजिज्ञासात्मकलक्षणादिलक्षणानाम्
तदारम्भप्रतिपादकप्रथमसूत्रस्य चोपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे
लक्षणाश्रयणीया. तत्त्वावेदकानामुपहितपरत्वाङ्गीकारे
अपमिद्धान्त इति द्योतयति तत्त्वावेदकेति. अतद्व्यु-
त्पन्नेनेति ब्रह्मणोन्यथ मुख्यवृत्त्यसम्भवस्य उक्तत्वेन ब्रह्मबोध-

५०५ कस्य तच्छक्तत्वेनैव वक्तव्यमितिभावः, एवञ्च प्रतिज्ञालक्षण-
शोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम्. अथ ततोऽन्यथा-
मुख्यस्य तद्बोधकत्वं तन्मुख्यवृत्त्येवेति नियमो विवक्षितः.
अन्यथामुख्यत्वेऽप्युपहिते मुख्येन तत्सम्बन्धादनुपहितं लक्ष्य-
तामिति शङ्कते तस्माद्विहितमिति. जिज्ञास्यत इति

५१० जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते, लक्ष्यते “जन्माद्यस्य यत” इति,
शोधते, उत्तरसूत्रैः. ज्ञातत्वेति ज्ञातत्वपदविष्णुपरम्,
तस्य सिद्धत्वाल्लक्षणशोधने अपि सिद्धप्राये; एवञ्च लक्षण-
शोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्रतिज्ञा-
लक्षणशोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः. विलौनविस्मापनन्याय-

५१५ माशङ्क्याह न चेति, जिज्ञासादौ सूत्रकारस्य जिज्ञास्यत्व-
प्रतिज्ञायां द्योतुर्विचारे च न विधिरित्यर्थः. ननु शास्त्रस्य
श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वे वा “द्योतव्यो मन्तव्य” इति

- विधानात्तदर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः कृत्स्नं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह
 अदृष्टार्थत्वाभावादिति, तयापि हि श्रवणादेर्दृष्टद्वारत्वमेवे-
 ५९० यते, न तु केवलादृष्टद्वारत्वमित्यर्थः यदा अतद्व्युत्पन्ने-
 नेति, ततश्च सामान्यतोऽपि ज्ञानाभावात् तज्ज्ञानेच्छालक्षण-
 शोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः . जिज्ञास्यत इति ज्ञातुमिच्छत
 इत्येवार्थः, लक्ष्यते शोधत इत्येतच्छ्रुत्यादिषाधारणम्,
 जिज्ञासाद्यनपेक्षाद्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापर-
 ५९५ नेव, जिज्ञासादिविषयिष्यपेक्षा प्रत्याज्ञातवनोपपद्यत इत्यर्थः .
 विध्यभावे हेतुमाह अदृष्टार्थत्वाभावादिति, विषयवैल-
 क्षणाधीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वञ्च विवक्षितम्, येन
 विधिना . सहामेति, अनुदात्तेन आत्मनेपदविधानस्य
 चङिङोऽनुदात्तेत्वेऽपि द्वित्वकरणेनानित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
 ५९० पदम्, यदा “आष्टषादे”ति विकल्पितणिषत्सङ्घेरेतद्रूपम्,
 स हि सङ्घिः परस्मैपदौ . निर्विशेषलक्षकमङ्गशब्दात्
 ज्ञातत्वविद्या जिज्ञासाद्यनपेक्षा द्यादित्यत्र शङ्कते निरु-
 पाधिक इति, निरुपाधिक इत्येतत् सार्थमित्यनेन सम्-
 ध्यते, मङ्गशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधिक एव
 ५९५ विषये लक्षणशोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः . विषय-
 भेदमनादृत्यमङ्गशब्दमात्रे वृत्तिं विकल्पयति किमिति,
 पूर्वचेति, मुख्यवृत्त्यानोधस्योत्तरशास्त्रसार्थक्यार्थता शास्त्रस्य
 मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्वं एव स्यात्, मुख्यवृत्तिविषयगोप-
 हित एवेति शास्त्रस्य तद्वोधनोपजीवनेनानुपहितस्या-

५.४० जिज्ञास्यत्वात् निरुपाधिने सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघात इत्यर्थः. अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति अपमिद्धान्तादित्याह अनुपहित इति. यदा कथं व्याघातः किञ्च प्रकृतमित्यत्राह सर्वस्येति, शास्त्र-
स्योपहितविषयत्वेनानुपहितुम्याजिज्ञास्यत्वाच्च तत्र सहा-

५.४५ एतद्व्यपक्षेति प्रकृतानुपहितसंज्ञाव्याघात इत्यर्थः. अभिधानेति, सिद्धान्तमुल्लङ्घ्यस्वरूपमात्रशक्त्यङ्गीकारे न किञ्चित्प्रयोजनम्, न हि विशेषणस्याशक्यतामात्रेण शक्ये स्वरूपे संज्ञासंज्ञादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वमुक्तिः, प्रत्युत-
विशिष्टशक्त्यङ्गीकार एव विशेष्ये संज्ञा भवति, अतो न

५.५० निर्विशेषसंज्ञा मिथ्यात्वार्थः. यदा ननु संज्ञाशोधनादेः प्राग् ब्रह्मपदेन निरुपाधिकस्वरूपस्योक्तिं नाङ्गीकुर्मः, येना-
तद्व्युत्पन्नेन तदुक्तयोगः, संज्ञाया तदुक्ती जिज्ञासासंज्ञा-
णादिवैयर्थ्यञ्च स्यात्, किन्तु निरुपाधिने ब्रह्मशब्दवृत्तिम-
विदुषः प्राग्येव संज्ञाशोधनादिकम् सर्वम् प्रवर्त्तत इत्यङ्गी-

५.५५ कुर्मः, ततश्च न पूर्वाक्तदोषादिति शङ्कते निरुपाधिक इति, निरुपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्तिमित्यनेनैवावयवः, निरुपाधिने सार्थमित्येतदर्थमिदम्. किञ्च तत्र कारणं कथञ्च तदभाव इत्यत्राह मुख्यार्थेति, मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थानुपपत्तिः, आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं

५.६० पदम् मुख्यवृत्तिमिति निश्चयः कारणं, तत्र च मुख्यार्थ-
बाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावात्तदभाव इत्यर्थः तत

इति उपदेशादित्यर्थः . तत्सिद्धाविति उपदेशात्
प्रागिति शेषः . निर्विशेषावगम इति जात इति शेषः .
मुख्यार्थबाध इति, मुख्यार्थस्य दृष्टत्वेन बाधितत्वेन

५६५ मिथ्यात्वात् तस्य सुसुचुजिज्ञासुत्वमनुपपन्नतयावगतमिति
भावः . लक्ष्यार्थेति अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानं लक्ष्यविशेष-
जिज्ञासा च व्यज्यते . प्रत्यक्षेणेति स्वमतेनेदम्, परमते-
ऽनुपलब्धिनिरासस्याप्युपलक्षणम् . प्रत्यक्षेण परिहारमा-
शङ्कते आपातविदितार्थेति, श्रुती-दैतादैत श्रुती, ते

५७० एव विप्रतिपत्तिः विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयी . कौट-
म्भूतमिति निर्विशेषं सविशेषं वेत्यर्थः . पृच्छतीति
चेदिति, ततश्च लक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्न इति
भावः . लक्ष्यस्याभ्यामिति वाक्यपरम् . वैलक्षण्यम् अनू-
तादिव्यावृत्त्यात्मकं स्वरूपम्, तटस्थलक्षणेन सविशेषत्व-

५७५ कोटिः स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषत्वकोटिश्च विद्धा, स्वरूप-
लक्षणस्य तेन निर्विशेषपरत्वस्याभिमानादित्यर्थः . न ह्यन्वेष्ट-
मात्रम् प्रागुक्तविपरीतनिश्चय एवेत्याह न चेति . सर्व-
कारणत्वादिप्रमिति कर्तृत्वादिप्रमित्यर्थः, उपादानत्ववत्
निमित्तत्वस्यापि तत्र विवक्षितत्वात् . सर्वज्ञेत्यादि कारण-

५८० त्वानुपपत्तिलक्षणन्यायमाचिन्त्यात् सविशेषश्रुतेस्तुविशेषमेव
निर्धार्यतेत्यर्थः . दृष्टत्वेमेवेति निर्वचनोपलक्षितशब्दा-
वगतत्वेति भावः . यद्वा न तदभिमतं निर्विशेषं शब्दा-
विवक्षितमिति भिष्यति, किंत्वश्वदभिमतं दृष्टत्वविशिष्ट-

- मेवेत्याह वृहत्त्वमेवेति, सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यता-
 ५८५ दिकमेव निर्धार्येतेति भावः. वैषय्ये परिहारान्तरमा-
 शङ्कते नन्विति, अत्र प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वानुक्तेन पूर्वाश-
 दोष इति भावः. तस्मिन्क्षणमिति ब्रह्मशब्दविवक्षितस्य
 लक्षणं प्रच्छतीत्यर्थः. “ब्रह्माधीहि” इत्यस्य ब्रह्मशब्दविव-
 क्षितमधीहीत्यर्थ इति भावः. पूर्वमनुपहितस्य जिज्ञास्य-
 ५८० तमज्ञोक्तस्य लक्षणशोधनादिवैषय्यमप्यत्राह तत्र लक्षणे-
 त्युक्तम्. इदानीमनुपहितस्य जिज्ञास्यत्वमेवाचिद्धमतस्तत्र न
 लक्ष्येत्याह तदपि नेति. यदा यदि सुसुक्ष्मभिज्ञातव्यम्
 ब्रह्म निर्विशेषमिति निर्धारितं स्यात् तदा तज्जिज्ञासा-
 वाक्यस्य तदानुगुणेन वर्णनीयतया ब्रह्मपदमुत्थार्यप्रश्नस्य
 ५८५ तदननुगुणत्वात् सुसुक्ष्मज्ञातव्यं ब्रह्मशब्दार्थः क इति लक्ष-
 णया प्रश्नसमर्थनं स्यात्, न चेत्तत् मिद्धम्, अतः “अधी हि
 भगवो ब्रह्मेति” पदमुत्थार्यकैव प्रश्नपरं. तथाचोक्तप्रकारेण
 प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति तदपि नेति.
 तमेवं विद्वानिति, आदिशब्देन “तमेवं विदित्वा अति-
 १०० मृत्युमेतौ”त्यादिविवक्षितम्. “तमसस्तु पारे, यशंणि
 ह्यपाणी”त्यादिभिर्विभ्रुतिः “महान्त”मित्यादिभिर्गुणः
 “आदित्यवर्ण”मिति विषयः “विचित्य” “दत्ते”ति
 व्यापारः प्रतिपाद्यते. विशिष्टेति, तत्पदेन एवमिति च
 प्रसृतं विभ्रुत्यादिवैशिष्ट्यपरामर्शादिति भावः. महा-
 १०५ पुरुषेति “पुरुषमहान्त”मिति वाक्यार्थं चक्रे, एवमिज्ञास्य-

पर्यालोचनया निर्विग्रेषस्य जिज्ञासानर्थक्यादिभिर्जिज्ञास्य-
त्वासम्भवादुपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वेन न निर्विग्रेषलक्षणेति
अत इति, यतो लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया
मुख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्तेस्तस्मात् मुख्यवृत्ते काप्यसम्भ-

६१० वाच्य तस्माल्लक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्याभिमत-
जिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयोपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया
असम्भवः, अतः “दृष्टमिति दृष्टयति तस्मादुच्यते परब्रह्मे” इति
श्रुत्युक्तप्रकार एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्यर्थः सर्वतः सर्वस्मात्,
अनवधिकातिशयदृष्टमित्यर्थः यद्वा सर्वतः सर्वप्रकारेण,

६१५ स्वरूपतो गुणतो विभूतितयेत्यर्थः अत्र तत्त्वटीकाया-
मुक्तम् ‘यत्त्वायवर्णिकी निरुक्तिः दृष्टत्वमप्याह, “दृष्टमिति
दृष्टयति तस्मादुच्यते परब्रह्मे” इति, पैराणिकी च प्रसिद्धिः,
‘दृष्टत्वाद् दृष्टत्वत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत’ इति तद्ब्रह्मेत्यौ-
वर्दन्यायादिति न विरोधः, तेनामवधिकातिशयदृष्टत्वमेव

६२० ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके अपरेतु दृष्टत्ववद् दृष्टत्वमप्यनवधि-
कातिशयम्ब्रह्मशब्दार्थः दृष्टमिति दृष्टयतीति पृथगभि-
धानस्मारस्यात्, ‘दृष्टत्वाद् दृष्टत्वत्वाच्चे’ति समुच्चयस्मार-
स्याच्चेत्याचक्षते, वयस्तु ब्रूम विरोधाभावादुभयथाप्या-
चक्ष्महे” इति अत्र दृष्टत्वत्वं दृष्टत्वान्तर्गतमेवार्थो न पृथ-

६२५ गिति प्रथमपक्षः, दृष्टत्वं तदन्तर्भूतम् दृष्टत्वस्य समु-
चितमर्थं इति द्वितीयः, दृष्टत्वान्तर्भावेनापि दृष्टत्वमर्थः,
स्वरूपेणापि, तथापि समुचितमर्थं इति तृतीयः, प्रति-

- पादाकारभेदाच्च पौनरुक्त्यम्, न च गोबलीवर्दन्त्यात्
 सङ्कोचः, तस्य पदान्तरविषयत्वात्, अत उभयपार्थक्यं दृष्ट-
 ६३० यलमिति भावः “चरणवृत्त”मित्युक्तमुपपादयतेतदाद-
 गृह्यभूतम् भाष्यमाह इदं सर्वमिति, यथाश्रुत एव
 ब्रह्मब्रह्मार्थः, इदं सर्वमभिप्रेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यामपमर्त्यं
 श्रुतोमतश्चेति गम्यते, इदञ्च भाष्यं प्रकाशितमाचार्यैः,
 “प्रथमविशेषणेन स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषत्वादयमेव
 ६३५ ब्रह्मब्रह्मवाच्यं मान्यं, न च कारागृहनिगलित एव
 तन्मोक्षनार्थमभ्यर्चनीयं, अतो मुमुक्षुपात्रपरजिज्ञासासूचक-
 ब्रह्मब्रह्मेन पुरुषोत्तम एवार्थसामर्थ्यात् अभिधीयत इत्यव-
 गम्यते द्वितीयविशेषणेन “यस्मिन्प्रयुज्यमाने ए गृह-
 योगस्तुपुष्कलः । तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचरत” इति
 ६४० न्यायेन गृहणोऽपि दृष्टत्वे ब्रह्मशक्तेरसङ्कोचस्मिधतोति
 ब्रह्मशक्तेः पुरुषोत्तम एवामिधीयत इत्यवगम्यते” इति
 अनेवस्वामकमिति, तद्विराटप्रकारस्तु वेदान्तविजये
 प्रपञ्चितोऽस्माभिः . विशेषणइत्येनेति “ब्रह्मपरिदृढं सर्वतः”
 इति ब्रह्मब्रह्मनिश्चिः “यस्मात् चरमतोतोऽहमचरादपि
 ६४५ शोभतः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रपित पुरुषोत्तमः”
 इति पुरुषोत्तमब्रह्मनिश्चिः एतेन पुरुषोत्तमब्रह्मो ॥
 कर्मधारयः, उत्तमब्रह्मस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्, न च यथौ-
 मगमः, “न निर्धारण” इति निषेधात्, नापि भग्नमी-
 मगमः, “न निर्धारण” इति निषेधादेव, न च वाच्य

- ६५० यस्या एवायन्नियेधो न सप्तम्या इति, विशेषाभावेन सप्तम्या अपि नियेधात्, अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयो रूपतोऽर्थतश्च भेदाभावेन नियेधानर्थक्यात्, अतोऽवाव-
यवार्थनिरुक्तेरसम्भवात् केवलरूढ एवायमश्वकर्णादिवत्, तदिदमाह “रूढ्या तु कामम् पुरुषोक्तमोऽस्ति”तीति
- ६५५ निरस्तम्; “यस्मान् चरमतौतोऽहमचरादपि चोक्तम्” इत्यादिभिरुक्त्यनुसारेण “पञ्चमीविभक्त” इति विहित-
पञ्चम्याः “पञ्चमी भवेजे”त्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् समासोपपत्तेः, योगविभागश्च “तादपि परस्तपर” इति भाष्यवाक्यादवगम्यते. विस्तरस्तु वेदान्तविजये द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाध्यायेन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतद्रूपणीयाख्यायाम् चण्डमाहताख्यायां ब्रह्ममन्दलुक्तिनिरूपण-
नाम प्रथमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने खण्डमाहते

जिज्ञासानिरूपणं नाम द्वितीयस्कन्धः ।

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्यौचित्यम् भाष्य-
कमस्यानुरोद्धृत्यलक्ष्याभिप्रेत्याह अथेति . वादार्थं सम्यक्वाति
स्वात्मेति वर्मत्वाभावात् सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वा-
भावेन हेतुफलभावात् जिज्ञासानोपपद्यत इत्याह स्वात्मैक-

५ भाष्येति, स्वप्रकाशस्यैव स्वगत सामान्यविशेषविषयत्वेन
हेतुफलत्वे स्थाभित्यचाह स्वात्मेति . स्वमेवात्मा स्वात्मा,
जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयो हेतु-
फलभावात् स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्
साध्यत्वासम्भवाच्च न हेतुफलभावः, किञ्च निर्विशेषत्वाच्च

१० सामान्यविशेषयोरभावेन न जिज्ञासाहेतुफलसम्भव इत्याह
निर्विशेषस्येति किमविशेषहितस्य जिज्ञास्यता उत
विशद्भस्य भाव इत्याह दुष्यत इति, मिथ्याविषयकज्ञानस्य
निवर्तकत्वासम्भवेन दृश्यमाणत्वासम्भवादिति भावः द्वितीय-
न्यूपपत्तिं विशुद्धस्येति, विशुद्धस्य प्रतिविषयत्वाभावादिति

१५ भावः निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः, स्वात्मैक-
भाष्यस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा या परेष्टा, सा दुष्यतो
विशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यत इत्यन्वयः जिज्ञासामात्रं खण्डयत

ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनम् नानिष्टमित्याग्रह्याह परेष्टेति यथा-
लोकं ब्रह्मण्यपि तस्या दृष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रो-

२० च्छित्तेरिति भावः. अस्मिन् वादे जिज्ञासानुपपत्तिः
विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसन-
(मन्या) मार्थम्, अथ च विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं
विचारपरं, हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानुपपत्तेर्न तत्साध्यविचार-
सम्भव इति वा तात्पर्यम्. ब्रह्मपदादेव ब्रह्मणः प्रतीतिः

२५ विचारोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् शब्दनिर्दिष्टमिति .
विचार्यमिति जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलकजिज्ञा-
साविषय इत्यर्थः . विचारानुपपत्त्या तत्फलकजिज्ञासानु-
पपत्तेः जिज्ञासापूर्वकमित्यादिना वक्ष्यमाणायाः प्रदर्शनार्थं
विचारफलकलोक्तिः. व्याघातस्फोरणार्थं तदभिमतार्थान्तरा-

३० ण्यनुवदति अनुदितेत्यादिना, ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य वि-
चारविषयत्वं (विचार्यत्वं) अनुदितानस्तमित स्वरूपैकप्रका-
शत्वादिकं चाङ्गरित्यर्थः, चकारेण विचार्यत्वस्यानुदितानस्त-
मित स्वरूपैकप्रकाशत्वादेय विरोधमुच्यते, विचित्रोवि-
विधः, व्याघातस्रोत्तरचानुसन्धेय . अनुदितेत्यादिपदचतुष्टयेन

३५ स्वात्मैकभास्येत्यादि श्लोकगतपदचतुष्टयम् क्रमादिष्टम्,
अनुदितानस्तमितेति स्वात्मेति प्रतिपद्यात्मत्वादिप्रार्थ
उक्तः . स्वरूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातान्दर्शयति
यद्वातीति . सामान्यत इति इदञ्च प्रायिकाभिप्रायम्, शब्द-
त्वादिना ज्ञाते गुणत्वद्रव्यत्वादिभामान्याकारजिज्ञासादर्शनात्.

- ४ • ततश्च केनविदाकारेण ज्ञाते केनचिदाकारेणाज्ञाते जिज्ञासे-
त्येवधिवक्षितम्, अतएव वक्ष्यति विदिताविदिताकारभेदो
दुस्त्यज इति, अन्यथेति सामान्यविशेषवेदनधोरभावे,
सामान्यविशेषवेदनयोजिज्ञासाहेतु फलभावस्य लोकाभिदूत्वा-
दिति भावः, तदयोगादिति जिज्ञासायोगादित्यर्थः, तथा-
- ४५ विधवेदनदयविषयत्वाभावेऽपि हृत्तिदयविषयत्वम् सम्भवत्येवे-
त्यत्राह न चेति अन्यथ वेदनदयविषय एव जिज्ञासादर्शनात्
हृत्तेयावेदनत्वादिति भावः, एवं कर्मत्वाभावे सामान्यविशेष-
वेदनधोरभावेन हेतुकत्वधोरभावान् जिज्ञासानुपपत्तेयुक्तम्,
इदामौगृह्यत्वादिप्रसङ्गेन प्रमाणविषयत्वानुपपत्त्याविचाराम-
- ५ • अत्रेन जिज्ञासानुपपत्तिमाह जिज्ञासापूर्वकमिति, इदम्-
त्वेत्यनेन अनुदितामस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमित्यत्र एकपदल-
ब्धावित्तिकर्मत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः, मिथ्यात्वेत्यनेन ज्ञाननि-
वर्त्यत्वपरेण अमस्तमितपदोक्तानिवर्त्यत्वेन व्याघातः प्रकाशितः,
जडत्वेत्यनेनास्वप्रकाशत्वपरेण स्वरूपप्रकाशमित्यनेन व्याघातो
- ५५ दर्शितः, आदिपदेन प्रकाशनात्मकत्वं स्पष्टते, तेन स्वरूपैक-
प्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः, विचारानुपप-
त्तिवचे तु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः, विचारानुपपत्तौ किमा-
यातमित्यत्राह जिज्ञासापूर्वकमिति, तथा च जिज्ञासाया
अप्रसङ्गे तत्साध्यविचारो नोपपद्यत इति भावः, विचारानु-
- ६ • उपपत्तौ हेतुन्तरमाह तच्चेति, भावद्वयद्वयो विवर्तितकर्मत्वम्,
मात्रसामान्यविशेषवेदनदयविषयत्वम्, तथापि स्वरूपप्रकाश-

- स्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावात् जिज्ञासो-
पपद्यत इति पूर्वोक्तव्याघातपरिहार शङ्कते स्वरूपेति
ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वम् फलत्वञ्च, न तु सामान्यविशेषज्ञानयो-
- ६५ गौरवादित्येवकाराभिप्रायः . नेति अन्यथा यज्जदन्तौयसामा-
न्यज्ञानात् देवदन्तौयविशेषज्ञानफलकजिज्ञासाया विष्णुमित्रे
जननापत्तिरिति भावः . यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासा-
सामानाधिकरणनिधमो नास्ति, अहमिति स्वप्रकाशादेव नि-
त्यत्वादितिज्ञासादर्शनात्, अप्यापि अहमिति प्रतीतिरन्तः-
- ७० करणाकारवृत्तिरिति यन्मतम् तदनुसारेण तदुभयेत्युक्तम्,
स्वभिन्नविषयजिज्ञासाभिप्रायेण वा तदुक्तम् . हेतुफलत्वयो
स्सामान्यतो दूषणमुक्त्वा प्रातिश्लिखन्ब्रूयमाणमाह अनादेः
प्रकाशस्येत्यदिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन, किं स्वरूपप्रकाशो
निरपेक्ष एव हेतुस्तान्(न्तुं)भूतकसहकारिणमपेक्ष्येति विकल्प-
- ७५ मभिप्रेत्यप्रथमे दूषणमाह अनादेरिति अत्र जिज्ञासा यदि
निरपेक्षा अनादिप्रकाशजन्या स्यादनादिस्थित्यादित्यापादन वि-
वक्षितम्, तेन मापाद्यापादकयोर्वैधधिकरणम् . ननु जन्यत्वा-
नादित्वयोर्विहङ्गत्वेन व्याप्यभावात् कथमापाद्यापादक भावः,
॥ च प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौ हि प्रवाहः,
- ८० निरपेक्षजन्यत्वे च विलम्बहेतोरभावेन एकव्यक्तुत्पत्तिकाल
एव यावद्वाक्योत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रवाहस्येवासिद्धेः . न च नि-
रपेक्षजन्यत्ववादिनः धारावाहिकस्यैव पूर्वज्ञानस्यैव उत्तरज्ञान-
मिति पूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं वक्तुं शक्यमिति चेष्ट,

- जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशजन्यास्यात्तर्हि
- ८५ प्रकाशसमवधानचणोत्तरचणवर्तिप्रागभावप्रतियोगिनी न स्यात्.
यो यदनन्तरभाविनिरपेक्षयज्जन्यः, स तत्समवधानचणोत्तर-
चणवर्तिप्रागभावप्रति योगी न भवतीति व्याप्तेरिति तात्प-
र्यात्, तस्य च प्रकाशस्य अनादित्वात् तत्समवधानचणोत्तरच-
णवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे अनादित्वं पर्यवस्यतीत्यभि-
- ८० प्रायेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् . प्रकाशो यदि जिज्ञासामाम-
घौत्वपर्याप्त्यधिकरणं स्यात्, स्वाधिकरणचणान्मसङ्गाकजिज्ञा-
साधिकरणचणकम्यात्, जिज्ञासामागभावाधिकरणचणपूर्वद-
णवर्तिन स्यात्. जिज्ञासामागभावाधिकरणचणदयवर्तिन स्यात्.
यद्यत् आमघौत्वपर्याप्त्यधिकरणम् तत् स्वाधिकरणचणान्मस-
- ८५ द्याकतदधिकरणचणकम् तत्प्रागभावाधिकरणचणपूर्वचणव-
र्तिन भवति, तत्प्रागभावाधिकरणचणदयवर्तिन भवतीति च
व्याप्तेरिति वा तात्पर्यम् . अथ च द्वितीयादयत्नकाः प्रति-
बन्धकाभावकारणत्वमतेन, अनादिपदस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्,
तथा च निरपेक्षस्य प्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव ॥ स्यादिति
- १०० भावः, यदा प्रकाशोत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादि-
ति विवक्षितम्. तन्कुत इत्यपेक्षायामुक्तम् अनादेरिति
तत्तदामघुत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वमिति व्याप्तेरागा-
दौ इत्यनेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य) जन्यत्वाभावे
अनादित्वं स्यादिति . न च जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यते शेषवैय-
- १०४ ध्यम्, अथप्राभावे तदभावात् . यदा जन्यत्वाभावे प्रयोजनी

जन्यजन्यत्वाभाव तत्रानाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभाव इति भाव
यदा निरपेक्षानादिजन्यत्वोक्ति जिज्ञासाया अनादित्वे पर्य-
वस्यति, यस्मिन् काले कार्योत्पत्तिरभिमतः, तत प्रागपि
कार्यं स्यात्, कालयोर्विशेषाभावात्, एव पूर्वपूर्वकालेऽपी-

११० त्वापादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्व कारणाभावो
न वक्तुं शक्य इति अस्यापादनस्यानुद्धारादित्यर्थः एवञ्चा-
नादित्वे सिद्धे जन्यत्वमेव न सम्भवतीति तात्पर्यम्
यथादर्शनमिति जिज्ञासायास्तुमानविषयधर्मिज्ञानजन्य-
त्वस्य लोके दर्शनादिति भावः ननु यद्यपि धर्मिविषय-

११५ ज्ञानमत्र लोके दृश्यते, तथापि तस्य धर्मिविषयज्ञानत्वेन न
हेतुत्व, किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण, लाघवात्, तथा च स्वरू-
पप्रकाश एव हेतुः, न चानादित्वप्रसङ्गः, चापेक्षस्यैव तस्य
जिज्ञासाहेतुत्वात्, अपेक्षणीयश्च सत्य एवेति चेन्न, स्वरूप-
प्रकाशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन सत्यस्यैवानुपपत्तेः फलत्वेदूषण-

१२० माह प्रागसिद्धस्येत्यादि, प्रागसिद्धस्योत्तरकालमन्वते
तुच्छत्व, मन्वे कार्यत्वमिति भावः प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्ध-
त्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह प्राक्सिद्धस्येत्यादिना,
अनादिपदम् प्राक्सिद्धपरम् यदा स्वरूपप्रकाशस्य फलत्वे
दूषणान्तरमाह फलत्व इति, अनादित्वभङ्गाच्चेत्यन्वयः,

१२५ एतेनानुदितपदसूचितव्याघातो दर्शितः एवमस्वरूपप्रका-
शस्यैव हेतुफलभावाद्यभावे अन्यव्यतिरेकाभ्याञ्जिज्ञासास-
मानाधिकरणयोः सामान्यविशेषज्ञानयोर्हेतुत्व फलत्व चेति

स्थितम्; तच्च शङ्कते उपहितरूपेणेति अविद्योपहितरूपेण, वेदनद्वयेति सुमुद्रूपाख्यत्वेन सामान्यवेदनम्, जगत्का-

१२० रणत्वादिना विशेषवेदनम्. नेति निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्व-
भङ्गापत्तेरिति भावः. अभ्युपगमेऽपीति फलस्थानुपहित-
विषयत्वावशम्भावात् सामान्यविशेषवेदनयोस्तुमानविषयत्व-
नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्तव्यम्, धर्मैक्यमा-
त्रेण समानविषयत्वाद्धेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः.

१२५ आन्तेश्चासंपाद्यत्वादिति, तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्सोच्येति भावः.
परोक्षकाः-विचारशास्त्राधिकारिणः. प्राथमिकभ्रान्तिः प्रपञ्च-
भ्रमः. प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति निरर्थकायाश्चैधुर्यात् अधि-
कभ्रान्त्यसंपादनाच्चेति भावः. स्वरूपेति प्रमात्वबुद्ध्या
विचारप्रवृत्तावपि विचारदशाधामेव कृतमिच्छात्वस्य शिचि-

१४० तत्वेन तच्च प्रमात्वबुद्धिनिवृत्तेः तदुत्पादनार्थं मनननि-
दिष्टासमादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः. यदा त्वन्ताते
नित्याभित्यवस्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिच्छात्वज्ञा-
नस्य जातत्वात् श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः. स्वरूप-
स्यैव फलत्वे प्राक्भिद्वस्य फलत्वाद्योगादिति यद्दूषणमुक्त-

१४५ नात्रपरिहारं शङ्कते नित्येति, ज्ञानस्य भिद्वत्वेऽपि तद्रूपा-
वच्छिन्नस्याभिद्वत्वाच्चिज्ञासासम्भावत्येवेति भावः. प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेन धर्मस्यैवेच्छा सा च न जिज्ञासा, समाधी तु तादृ-
शज्ञानस्याभिद्वत्वात् जिज्ञासेत्यभिप्रेत्याह नेति, सत्यत्वेति
(धर्म) सत्यत्वे अद्वैतहानिः, मिच्छात्वे तदर्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-

१५०. नुपपत्तिः, न हि मिथ्यावस्त्वसहमानो मुमुक्षु(र्मिथ्योत्पादना-
य)मिथ्यात्वसंपादनाय प्रवर्तते. न च वैशद्यादेरविद्यानिवर्त-
कत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तिः, तस्य जडत्वेनानिवर्तकत्वात्, ज्ञानमे-
वाज्ञाननिवर्तकमिति हि युष्माकमुद्घोषः. तन्मात्रविषयक-
ज्ञानमेव निवर्तकम् न तु धर्म इति चेत्तर्हि तस्य ज्ञान-
१५५. स्थानादित्वादनादिनिवृत्त्यापत्तिः. स्वभावसाक्षिज्ञानम् पूर्व-
कास्येव सर्वसाक्षित्वादिति चेत्, इत्तन्किमिदामौन्तादृशज्ञान-
मुत्पद्यते, स्वभावसाक्षित्वमुत्पद्यत इति चेत्; तर्हि तदेवा-
विद्यानिवर्तकमिति पर्यवसितम्. ननु स्वभावसाक्षित्वमपि-
द्यानिवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्, शुक्लादिज्ञानस्याधिष्ठा-
१६०. नातिरिक्तविषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमात्रवि-
षयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेन
निवर्तकत्वे वाच्ये प्रकृते साधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यानादित्वेनाध्यास
एव न स्यात्. ननु तत्त्वसाक्षात्कारमात्रं न निवर्तकम्,
तौरस्यवृत्तादावूर्ध्वाप्यलक्षणात्कारे विद्यमानेऽपि जले अ-
१६५. धोऽप्यलभ्यमात्, तथाचारीण्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्-
कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमिति चेन्न, तत्रोर्ध्वाप्यल-
क्षणादज्ञाननिवर्तकत्वाद्ध्योऽप्यलभ्यमस्योपाधिनिवृत्त्यैव तस्मिन्नेः,
अन्या पूर्वंगूर्ध्वाप्यत्वमात्रसाक्षात्कारमभावेन तदनन्तरमधो-
ऽप्यलभ्यमाभावप्रसङ्गात्, विगेषादर्शनप्रभमस्यैव तत्त्वज्ञाननिव-
१७०. र्त्तत्वात्. किञ्चारीण्याविषयकाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमात्रम्
निवर्तकतावच्छेदकम्, उत्तारोण्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वमात्रा-

- त्कारत्वम्, नाद्यः, इदमिति धर्मिज्ञानानन्तरम् रजत-
 भ्रमानुदयप्रसङ्गात्, द्वितीये किमधिष्ठानतत्त्वज्ञानम्, किम-
 धिष्ठानस्वरूपमेव उक्तं आरूप्यविरोधाकारः, नाद्यः, उक्त-
- १७५ दोषादेव, ॥ द्वितीयः, निर्धर्मके ब्रह्मणि विरोधाकारा-
 भावात्, ननु स्वरूपमेव ब्रह्मणि विरोधाकार इति चेत्;
 किं विरोधितम् वैधधिकरणम्, तदभावस्वरूपं वा; नाद्यः
 ब्रह्मणो निरधिकरणत्वेनाविरोधितापत्तेः; न द्वितीयः,
 शक्तित्वादेरविरोधितापत्तेः. ननु तत्राप्यधिष्ठानस्वरूपारो-
- १८० व्याभाव एव विरोधीति चेत्, तर्हिदन्त्वेनाधिष्ठानज्ञाने सति
 अध्यासाभावप्रसङ्गात्. किञ्च स्वभावाच्चित्तं हीतरासाचित्वे
 सति स्वभावाच्चित्तम्, तथा चेतरेषामभासमानतया प्रपञ्च एव
 न स्यात्, प्रतिभाससमानसत्ताकत्वान्निश्चापदार्ढ्यम्. ननु
 युगपदेव सर्वभुक्तेस्तदशायाम् प्रपञ्चभाव इष्ट इति चेन्न;
- १८५ इतराविषयत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तद्भावावश्यकतया इतरा-
 विषयत्वस्यैव व्याघातात्, इतराविषयत्वोत्पत्तिकाल एवा-
 विद्यादिनिवृत्ततया विचारमाध्यज्ञानस्य वैधर्म्यप्रसङ्गाच्च.
 वैशद्यपक्षे दूषणान्तरमाह अतिरिक्तेति, अत्रातिरिक्तपदं
 ज्ञातातिरिक्तपरम्, ब्रह्मणस्त्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षम् ॥
- १९० तत्त्वमानाकारत्वस्य च साध्यतायोगादिति भावः. स एवेति
 स्वरूपधर्मविकल्प एवेत्यर्थः. स्वरूपपक्षे, किं कालविशेषे
 ज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्तता, उतांशभेदेनेति विकल्पम-
 भिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह नित्येति. द्वितीये दूषणमाह

निरंश इति . धर्मपक्षे दोषमाह निर्विशेष इति मिथ्या-

१८५ भूतविशेषपक्षस्तु “फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातादि”त्यनेन
निरस्त इति भावः . एवमिष्यता ग्रन्थेनानुदितानस्तमितस्त-
रूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितव्याघातो दर्शितः . अथ स्तमा-
चसाक्षितस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि जिज्ञासा नोपपद्यत
इत्युपपादयन्नशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितं व्याघातदर्श-

१०० यति कथञ्चेत्यादिना, जिज्ञासाघीद किमित्याकारा
वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्नयोग्यविष-
याभवतीत्यर्थः . सर्वञ्चेति प्रश्नद्वयविषयेऽपीत्यर्थः विदि-
ताविदिताकारभेदाभावेऽपि इदं किमित्यादिप्रश्नोऽस्त्वित्य-
त्राह कृतस्मेति, कृत्स्नावगतौ ज्ञातव्यांशाभावेन नैष्क-

१०५ स्यात्प्रश्नोपपद्यते, कृत्स्नावगतौ हेतुभावेन धर्मिर्निर्दे-
शोऽस्तुपपन्नः . तद्योगादिति इदं किमित्यादिप्रश्नस्यायो-
गात् . एवं कृत्स्नावगत्यनवगत्यो नैष्कान्यनिर्हेतुकत्वप्रसङ्गेन
इदं किमित्यादिप्रश्नस्तत्र विदिताविदिताकारभेदे आव-
शिक्ते तादृशप्रश्नप्रयोजकजिज्ञासाया अपि तथैवत्यात् स्तमा-

११० चसाक्षितस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि न तन्मात्रेण जिज्ञा-
सोपपत्तिरिति स्थितम् . जिज्ञासासमर्पणार्थं मतव्यमाह
नवीन, सत्त्वविशिष्टज्ञान हेतुः, अण्डविषयज्ञान फलम्,
तद्विषयेच्छा जिज्ञासेत्येकम्, प्रतिबद्धः प्रथमोत्पन्नोऽद्वैतसा-
क्षात्कार एव हेतुः, अप्रतिबद्धज्ञानं फलम्, तद्विच्छा

११५ जिज्ञासेत्यपरम्, प्राथमिकज्ञानमनवधारणत्वात् अविधाय

अनिवर्तकन्तदेव च हेतुः, अवधारणरूपश्चरमसाक्षात्कारः
फलं, तदिच्छैव जिज्ञासेतिचापरम्; तच्चाद्यमुत्तरचनिरसि-
यते, इतरन्मतदयमनेन निरस्यते, तथा हि वेदान्तवाक्या-
दद्वैतसाक्षात्कार एव प्रथममुत्पद्यते, तच्चापातरूपम्, आ-

१९० पातलं च प्रतिबद्धफलत्वम्, प्रतिबन्धस्थानादिप्रवृत्तवृद्धतर-
भेदवासमाभ्य एव, तास्य श्रवणमनमादिभिः जीयन्ते, ततो
वाक्याद्युत्पन्नात्मसाक्षात्कारादविद्या निवर्तते, अतोऽप्रतिब-
द्धापरोक्षज्ञानेच्छा संभवति, सैव जिज्ञासेति शक्यतम् तत्ता-
वदनुपपन्नम्; विदिताविदिताकारभेदाभावात् मन्त्रात्-

१९५ पपत्तेस्तत्प्रयोजकजिज्ञासानुपपत्तेः, ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रश्न-
प्रयोजकत्वञ्च “अधीक्षिभगवो ब्रह्म, किं भगवन्तः परमं
वदन्ति, सोऽहमन्त्रविदेवास्मिमात्मविद्भूमानं भगवोविजि-
ज्ञामे” इत्यादिभिरवगम्यते, ननु अद्वैतस्य प्रथमतो दर्शने-
ऽपि द्वैतवाक्यदर्शनात्सन्देहे सति जिज्ञासोपपद्यत इति चेन्न;

२०० द्वैतवाक्यदर्शनेऽपि धर्मनिश्चयस्य निष्प्रत्यूहत्वात् अद्वैतान-
न्दत्वादेव तदभिज्ञत्वात् सन्देहो नोपपद्यते, न चाद्वैतादेर्नि-
श्चयेऽप्यद्वैतत्वादिप्रकारकनिश्चयाभावात् सन्देहोपपत्तिः, तस्य
विचारानन्तरमप्यभावेन सन्देहानिवृत्तिप्रसङ्गात्, निष्प्रका-
रकज्ञानस्यैव विचारजन्यत्वाङ्गीकारात्. नचाप्रतिषद्धेन वि-

२०५ चारानन्तरमाविज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरेव संशयनिवृत्तिरिति
वाच्यम्, संशयविरोधिज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, संशय-
निवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत् एव तथा निश्चयलोकोः. न च

निश्चये सत्यपि प्राथमिकज्ञानेन प्रतिबन्धादज्ञानानिवृत्तेः
संशयसम्भव इति वाच्यम् ; अज्ञानानिवृत्तावपि चैत्या-

१४० तुमित्याग्रहूपौतलभ्रमदशायां चैत्यसंशयनिवृत्तिदर्शनात् .

विपरीतभ्रमरूपनिश्चयेनापि संशयनिवृत्तिदर्शनाच्च . न चा-
दैतं स्वरूपाद्विधमेवेति तत्कोटिकसंशयोपपत्तिः, तस्य
दैतकोव्यन्तभावेन कोव्यन्तरत्नानुपपत्तेः, किञ्च सत्यत्वे अद्वै-
तहानिः, मिथ्यात्वे प्रतियोगिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिकात्मे

१४१ प्रतियोग्याश्रये ब्रह्मण्यसम्भवः . किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारण-
त्वादिदैतनिश्चयादेव न दैतकोटिकसन्देहः, न च पार-
मार्थिकद्वितीयवत्त्वादिना सन्देहः, कोव्यप्रसिद्धेः, प्रपञ्चे
सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासाया इदं
किमित्यादिप्रश्नस्य च ब्रह्मण्युपपत्तिः, (तस्य) ब्रह्मविषयक-

१४० सन्देहाभावात् ; तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम् कथञ्च जिज्ञासे-
त्यादि . किञ्च प्राथमिकादैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ
कुतस्तसन्देहः . ननु भेदवासनयाप्रतिबन्धाच्च प्राथमिकसा-
क्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न, ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे
हि ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो मानम्, ततश्च वेदा-

१४५ ज्ञात्वाक्यान् ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्त-
मित्यनुभवस्य दुरपह्वलेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धा-
सम्भवात् . प्राथमिकब्रह्मज्ञानमात्रात्मसारनिवृत्तेरदर्शनेन
तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्तिराश्रयणीयेति चेत्,
त्यज तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वम् . यच्च तत्त्वज्ञानस्य

- २६० प्रतिबन्धात् अज्ञानानिवर्तकत्वे निदर्शनं “विशेषदर्शनम् प्रति-
बन्धाच्च प्रतिबिम्बभ्रमम् निवर्तयती”ति तच्च, तत्र विशेषद-
र्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात्. ननु विशेषदर्शनविषयविस्तृ-
विषयभ्रमत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकम्, विशेषादर्शनजन्यभ्रम-
त्वापेक्षया लघुत्वात्. विरोधस्य निधमघटितत्वेऽपि अन्यत-
२६५ स्यान्नन्यथासिद्धादिद्वत्वादिघटितत्वेन ततोऽपि गृहत्वादिति
चेन्न, अत्रादेः शिकत्वदूरस्थपर्वतान्तरपरिमाणादिभ्रमे व्यभि-
चारात्, तद्वन्मस्य शोपाधिकत्वाभावेनोपाधिरूपप्रतिबन्ध-
काभावात्. अन्यवच्छेदकसाधवानुसारेण तत्रापि दूर-
(स्थ)त्वादेः प्रतिबन्धकत्वं कस्यत इति चेत्तच्च; विशेषदर्शन-
२७० मन्तरेणोपाधिमिदृश्या व्यापकादिना निवृत्तिस्तत्वे व्यभि-
चारेण तस्य तदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात्. न शोपाधि-
मिदृश्याद्यनिवर्त्यत्वेन विशेषणान्न व्यभिचार इति वाच्यम्,
उपाधिमिदृश्याद्यनिवर्त्यशोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रति-
बन्धककल्पनावैयर्थ्यात्. किञ्चोपाधिमिदृशीत्यादिना उपा-
२७५ धिमिदृश्यनिवर्त्यत्वव्यापकानिवर्त्यत्वादिकं हि विवक्षितम्,
तच्च शोपाधिमिदृश्यनिवर्त्यत्वस्याने विशेषादर्शनजन्यत्वमेव
निवेद्यतां साधवात्, उपाधिमिदृश्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधि-
मिदृश्याज्जन्यमिदृश्याप्रतियोगित्वाभावात्प्रकृत्या मिदृश्या-
प्रतियोगित्वाभाव(नि)प्रवेगेन गौरवात्. किञ्चैवं विशेषदर्श-
२८० नविषयविस्तृविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य
इति साधवम्. ननु च पञ्चदशेऽपि व्यापकादिमत्तदनेका-

- निवर्त्यत्वविशेषणे गौरवात् विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्य-
निवर्त्यत्वमेव विशेषणम्, ततश्च पूर्वाक्तलाघवं स्थितमेव, न
चैवमपि प्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यम् सोपाधिकभ्रमसोपाधिनि-
१८५ वृत्तिनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम्; यच्च विशेषदर्शनसमकालो-
त्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्या भ्रमनिवृत्तिः, तच्च विशेषदर्शनासम-
वहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमत्वस्य सत्त्वोपाधिकास्तीनविशेषदर्श-
नादनिवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकल्पनात्, न च विशेषदर्शनस्य
विद्यमानस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वे विप्रतिपत्तेस्तदसमवहित-
१८६ सामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयाच्चप्रतिबन्धकल्पनेति वाच्यम्, वि-
शेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान(समवहित)का-
स्तीनत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न; विशेषदर्शनकास्तीनवि-
शेषदर्शनजभ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्य-
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षया सधुत्वेनावच्छेद-
१८७ कत्वात्, ननु तर्हि विशेषदर्शनकास्तीनविशेषदर्शनविषयवि-
रुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तु लाघवादिति चेन्न; विमे-
षदर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनं विनापि
सोपाधिनिवृत्त्यैव निवृत्तिदर्शनेन व्याभिचारेण तस्यानवच्छेद-
कत्वात्, तदर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषदर्शना-
२०० समानकास्तीनसामग्र्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषणे गौरवात्,
किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वे सं-
योगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रमस्य तदवच्छे-
देन संयोगवत्त्वव्याप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शनविषय-

मूलादिगतधर्मविरोधित्वाभावात् भ्रमविषयसंयोगाभावस्य .

२०५. आसद्ये रक्तभ्रमस्य च रक्तत्वाभावनिरूपितकालिकव्याप्ति-
मादाय यदामलादिविशेषदर्शनं तेनानिवर्त्यत्वापत्तिः, विशेष-
दर्शनविषयामलादिविरोधित्वाभावाद् भ्रमविषयरक्तत्वस्य,
पाकानन्तरं तत्रैव रक्तत्वोत्पत्तेः; विशेषादर्शनजन्यत्वन्तु तत्रा-
प्यस्तीति नास्मन्नते दोषः . न च विशेषदर्शनविषयेण सहे-

२१०. कस्मिन् काले एकावच्छेदेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वमे-
वावच्छेदकमिति दोषदयनिस्तारः; एतद्वृत्तत्वादिर्मूलाव-
च्छेदेन संयोगव्याप्यत्वग्रहेत(त्त)दर्शनस्य मूलावच्छेदेन संयो-
गाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्रैकावच्छेदेन सहानवस्थायि-
त्वव्याप्यभावात्; घटत्वस्य च द्वाविशेषे रक्तत्वाभावव्याप्यत्व-

२१५. ग्रहे तद्दर्शनस्य तद्दृष्ट्याम् रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्र
चैककाले सहानवस्थायित्वव्याप्यभावात् . किञ्च तन्नते
स्फटिकत्वादिविशेषदर्शनेन लौहित्यभ्रमस्य प्रतिबिम्बस्य
इव निवर्त्यत्वं वाच्यम्, तत्र च परम्परासंबन्धेन लौहित्यस्य
स्फटिके सत्त्वात् विरोधाभावाच्च निवर्तकता स्यात्; ननुपा-

२२०. धिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वादिना न विशेष्यते, किन्तु विशेषदर्श-
नाद्यवहितपूर्ववृत्तवर्तित्वेन, अतो न गौरवम् . यद्युक्तं
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वं इत्यादि
तदपि न, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन गृह्यमाणव्या-
पकस्य विवक्षितत्वात्, एतद्वृत्तत्वस्य संयोगविशेषो व्यापकः .

२२५. यदपि किञ्च तन्नते इत्यादि, तदपि न; भ्रमविषयसंबन्धेन

- विरोधितस्य विवक्षितत्वात्, भ्रमविषयसाक्षात्संबन्धेन लौ-
हित्यस्यापि स्फाटिकत्वादिविरुद्धत्वादिति चेत्, उच्यते ;
यच्च सोपाधिकभ्रमद्वितीयचणोत्पन्नोपाधिनिवृत्तिमात्रेण
द्वितीयचणे भ्रमनिवृत्तिः, तत्तुल्य एव विशेषदर्शनोत्प-
३३० द्यते, तद्वन्मे लक्षणं निवर्त्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्
तदर्थं विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वं वक्तव्यम् ;
उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारस-
मयसंबन्धः, अथवहितत्वञ्च विशेषदर्शनानाधिकरणत्वात्
निरतत्वम्, पूर्वचणश्च प्रागभावावच्छिन्नत्वः, व्यापकत्वञ्च
३३५ प्रतियोगिवैधाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तथा च विशेषदर्शनचणाव्य-
वहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष(दर्शनविषय) व्यापकेन
सदैकस्मिन्काले एकावच्छेदेन भ्रमविषयसंबन्धेन सहानव-
स्थापिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शन-
३४० जन्यभ्रमत्वस्यैव साधुत्वेनावच्छेदकत्वात् . किञ्च विशेषदर्शनं
विनाश्यापाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छे-
देनोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेव भ्रमा-
निवृत्त्युपपत्तौ न तच्च प्रतिबन्धककल्पना . न च व्यास-
ङ्गादिनापि सोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्येभ्यश्च, व्यासङ्गाद्यज-
३४५ न्यत्वेन विशेषणात् . किञ्च विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धभ्रमनि-
वर्तकत्वे येत्यानुमितेरपि शङ्खपीतस्वभ्रमनिवर्तकत्वापत्तिः .
न च तत्तत्प्रतिवृत्त्यदर्शनादेवानिवर्तकत्वं, साधवादिभि-

- यदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वेन निवर्त्यत्वकल्पनात्, तदनुसारेण प्रतिविम्बस्य सत्त्वाच्चपि विशेषमात्रात्कारत्वापेक्ष-
- ३५० या विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पने स्यादयात्, तदनुसारेण प्रतिबन्धककल्पनोपपत्तेः. न चेष्टापत्तिः, प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं शाब्दापरोक्षज्ञाङ्गीकारविरोधात्, न चापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानासंभवाच्छाब्दज्ञानस्यापरोक्षताङ्गीकारः, अपरोक्षेऽपि वक्तुं शिष्याधियिष्यानुमिति दर्शनात्. विस्तरस्तु शब्दजन्या-
- ३५५ परोक्षभङ्गे द्रष्टव्यः. तस्मादिशेषदर्शनकासीनविशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वमेवावच्छेदकम्. ननु मूलावच्छेदेन धर्मोभ्रमे अद्यावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्वृत्तिनिवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न, स्याभावजन्यभ्रमं प्रति विशेषदर्शनस्य निवर्तकत्वात्. न च विशेषादर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशेषादर्शनहेतुदोषा-
- ३६० णामेव भ्रमहेतुत्वादिति वाच्यम्, विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वावशभावात्; प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावमते च विशेषादर्शनप्रयोज्यत्वम् विवक्षितम्. यत्तुल्यं विशेषादर्शनं न कारणं, स्वरूपविशेषदर्शनस्यासार्व-
चित्तत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्यलेशसंभवात्, परकीय-
- ३६५ विशेषदर्शनाभावस्यातिप्रसक्तत्वादिति, तच्च, शिष्याधियिष्याविरहावच्छिन्नसिद्धभावस्थानुमिताविवाप्रामाण्यशङ्काशून्यविशेषदर्शनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात्, अप्रामाण्यशङ्काकाम्यविशेषदर्शने सत्यपि भ्रमानिवृत्तेः. अथ वा विशेषदर्शनप्रतिबन्धकदोषजन्यत्वमेवावच्छेदकमस्तु. ननु प्रति-

- ३७० बन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वात्मकतया कारण-
त्वस्य चानन्यथासिद्धादिघटितत्वेन गौरवम्, विशेषदर्शन-
विषयेत्यादिमदुक्तावच्छेदकन्तुलङ्घिति चेन्न, प्रकृते कारण-
त्वस्य नियतपूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, कार्यानुत्पादव्याप्यत्वं
वा प्रतिबन्धकत्वमत्र विवक्षितम्, तथा च उपाधिनिवृत्त्याद्य-
३७५ निवर्त्यत्वादिविशिष्टलदुक्तावच्छेदकापेक्षया साधवादिदमेवा-
वच्छेदकमस्तु, वस्तुतस्तु पूर्वभ्रमोविशेषदर्शनेन विरोधि-
गुणतया निवृत्त इति न तत्र प्रतिबन्धः, अतो विशेष-
दर्शनस्योत्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुपाधेस्तोत्तेजकत्वमिति पर्यव-
सितम्, तथा च नेद प्रकृतार्थनिदर्शनम्, यदप्युक्तं परेषा-
३८० मयात्मानि शरीराभेदबुद्धिर्निरुपाधिकभ्रम एव, उपाध्य-
न्तराभावात्, तथा च यदि तत्त्वज्ञान प्रतिबन्धान्न भ्रम-
स्त्रिवर्तयतीति शोच्येत, तदा कथं परेषां शास्त्रारम्भस्यात्,
न चेश्वरसाक्षात्काराभावान्न च भ्रमो न निवर्तते, न तु
प्रतिबन्धादिति वाच्यम्, ईश्वरसाक्षात्कारस्य भिन्नविषयस्य
३८५ साक्षात्तदनिवर्तकत्वात्, जीवसाक्षात्कारस्त्विदानीमपि
विद्यत एव, ईश्वरसाक्षात्कारस्याभिन्न विषयस्य साक्षादप्य-
लौकिकस्य इदानीमपि सत्त्वात्, लौकिकस्य पश्चादप्यभावात्;
तस्मात्तत्रात्मज्ञानेन चित्प्रतिबद्ध सत्य भ्रमस्त्रिवर्तयतीति
वक्तव्यमित्यस्मन्मतेऽपि तत्तथेति, अत्र ब्रूमः, सात्मतत्त्व-
३९० साक्षात्कारो मिथ्याज्ञानप्रागभावावच्छेदतिमिथ्याज्ञाननि-
वृत्तिहेतुः, ईश्वरसाक्षात्कार आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा

- मिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपयोगीत्येकमतम् ; अदृष्टद्वारात्मतत्त्वमा-
 चात्कारस्य सहकारौत्थपरम् ; मतद्वयेऽपीदानीं विशेष-
 दर्शनस्य सत्तेऽपि मिथ्याज्ञानप्रागभावाधहृत्तिमिथ्या-
- ३८४ ज्ञानध्वंगत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वमाचात्का-
 रत्वावच्छिद्यन् कारणत्वोपगमेन तादृशमाचात्कारस्य अव-
 णादिबाध्यस्य ततः प्रागभिद्धेः साचात् परस्परया वा
 मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः प्रयोजकीभूतस्येश्वरमाचात्कारस्याभा-
 वाच्च तादृशमिथ्याज्ञानानिवृत्त्युपपत्तौ नाथ प्रतिषम्भ-
- ४०० कापेक्षा . न चेश्वरमाचात्कारोऽसौकिक इदावीमयसि,
 लौकिकः पद्यादपि नास्तीति बाध्यम् ; अवणादि पर्व-
 क्रमोत्पन्नयोगजधर्मजन्यमाचात्कारस्य तद्धेतुत्वात्, इदा-
 बीच्च तदभावात् . किञ्च भेदवामनायाः कथमविद्या
 निवृत्तिप्रतिषम्भकत्वं, मानाभावात् ; प्रवरपर्यन्तं रज-
- ४०५ तवामनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिदर्श-
 नात् कथं च अरुणादीनाम् भेदवामनानिरामकत्वं, सा-
 माभावात् . रजतज्ञानानन्तरं यज्जतरशुक्तिज्ञानमन्ताने
 माद्यपि शुक्तिमंस्कारानुदोधदशापाम् तद्रजतमिति भ्रम-
 रूपमनिदर्शनेन ध्यानमन्तानस्य विपरीतमंस्कारनिवर्तक-
- ४१० ताभिद्धेः . किञ्च किञ्चिद्विध्याममणादृष्टद्वारा भेदवामनानि
 रामकत्वमुत आहत्य . नाद्य . विषयतुरम्यति मन्तानेनेव
 मनुचिद्धौ यज्जकालध्यानवेद्यं प्रसङ्गात्, अपमिद्धान्तात् .
 न द्वितीयः प्रागमिर अतिथ्यक्येव तद्विपरीतवामनानि-

- रामे उत्तरवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् . न चैक्यत्वेरेकवासनानिवर्तक-
 ४१५ स्वमेवेति वाच्यम् , तथा सत्यनादिभ्रमवासनानामानन्देन
 कदाप्यनिवृत्त्यापत्तेः . किञ्च प्रतिबन्धनिरामार्थत्वे किष्णानम् ;
 अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमिति चेन्न , द्रष्टव्य
 इति दर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं
 श्रवणस्य न प्राप्तम् , नापि दैनवाक्यविचारादिषाधनान्तर-
 ४२० स्येति नियमविधिर्नस्मात् . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञान फलमित्यत्र
 किं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टम् फलत्वेन विवक्षितम् , उत
 प्रतिबन्धकाभावकालौनत्यमवच्छेदकमिति , नाद्यः , सविश्ले-
 षणे हीति विशेषणमात्रपर्यवसानात् , न द्वितीय , प्रतिबन्ध-
 काभावकालौनत्यस्य प्रतियन्धकाभावसामर्थ्ये सत्त्वैवोप-
 ४२५ पत्तौ सामर्थ्यन्तरानपेक्षणात् , तथा च प्रतिबन्धकाभावोद्दे-
 शेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पना प्रसङ्ग इति , यच्च तृती-
 यक्षतम् , यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्ममात्रात्कारश्चक्षि-
 यः , तथापि सोऽनवधारण एव , अग्रे मग्नयदर्शनात् ,
 नन्वेककोटिकज्ञानमात्रचिद्वय एवेति न मग्नयस्यादिति
 ४३० चेन्न , न तावन्निश्चयत्व जाति , चाक्षुषत्वादिना साक्षर्यात् ,
 त्वश्रुते जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञानाग्रे तदभाव-
 प्रसङ्गाच्च , धर्मिज्ञानाग्रे तदभावप्रसङ्गादेव न मग्नयान्यज्ञा-
 नत्वम् , अत एव न संग्रयत्वाभावत्वम् , धर्मिज्ञानस्य मग्नया-
 भिन्नत्वेन तदभावात् ; नापि धर्म्यग्रे तदभाव , ज्ञाने अंगा-
 ४३५ भावात् ; न च धर्मिविषयित्वावच्छेदेन तदक्षितत्वात् . ज्ञानजन्य-

पस्य विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयसम्भवात्
अन्यथा सग्रायेऽप्येकैककोट्यग्रे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वल-
क्षणं सग्रायत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः, न च स्व प्रकारौभव-
दूर्ध्वविरुद्धप्रकारकज्ञानाभिन्नत्व सग्रायत्वम् तच्च तत्राप्यस्तीति

४४० वाच्यम्, सग्रायाभिन्नधर्मसंज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात्, न च
तद्विरुद्धप्रकारकज्ञानत्वे सतीति विशेषणान्नाति प्रसङ्ग
इति वाच्यम्, समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्या-
प्यावश्यकत्वे एक विशेष्यकत्वे सति स्वं प्रकारौभवदूर्ध्ववि-
रुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकार-

४४१ सापेक्षया साधवेन स्वाविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशि-
ष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव सग्रायग्रहार्थत्वात् ननु .
स्वप्रकारकोटिकसग्रायान्यत्वान्नियतत्वम्, तच्च कोट्यग्रे नास्ति,
धर्म्यग्रेत्वस्तीति स निश्चय इति तच्च परमते इदन्त्वस्य
केवलान्वयितया तत्प्रकारकसग्रायाप्रसिद्धे तस्माद्यज्ञान

४४२ यत्सग्रायनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चय, इतरन्तु
न तथेत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणम्
किञ्चित् तर्कादिकारणमद्विज्ञातदनतिरिक्तविषयमपि
निश्चय इत्यनवयवम् नन्वेवमपि न निर्विशेषवद्वाजिज्ञा-
सामवितुमर्हति सग्रायविरोधिज्ञानं हीयते तच्च सग्राय-

४४३ समानप्रकारकम्, निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च सग्राया-
निवृत्ते निर्विशेषवद्वाजि तदभावात् न च कल्पित
प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्, तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तद-

विषयत्वादिति चेन्नैवम्, ज्ञानं हि समानविषयतयावधारणात्मकं संशयं निवर्तयति, न तु समानप्रकारकतया,

४६० अन्यविषयात्तददर्शनात् समानविषयत्वमप्यपेक्षितं चणूयमिति चेत्, संशयादपि प्रसङ्गः, निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्, तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः स्थाय्यात् निर्विकल्पकस्तु नास्त्येव, अनवधारणत्वादपि न तन्निवर्तकम्. इदमिति ज्ञानस्तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वाच्च तत्सं-

४६५ शयनिवर्तयति, अन्यथा अयं घट इति ज्ञानात्तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वञ्चवेति संशयो न निवर्तते, तस्मिन् घटत्वव्यतिरिक्तप्रकाराभावात्; अनभ्यासद्वयायाम् जले संशयोऽपि न स्यात्, किञ्चैवममेयवानिति ज्ञानात्तदभिमत निश्चयात् घटत्वप्रकारकसंशयनिवृत्त्यापत्तिः, तत्र सा-

४७० मान्यधर्मप्रकारकत्वम् प्रतिबन्धकञ्चेदिदमिति ज्ञानेऽपि तथा भविष्यतीति. तदप्यनेन निरस्तं, विदिताविदिताकारभेदाभावात्, न हि केनचिदाकारेण धर्मिनिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानक्षेप्यमाणत्वाभावे च इदं किमित्यादि प्रश्नहेतु जिज्ञासासम्भवः. न च ब्रह्म केनचिदाकारेण

४७५ निश्चितम्. किञ्च नित्यानित्यवस्तु विवेकं साधयिष्यामोप-
रहितवाक्येनैव नित्यानन्दवस्तुवधारणमवोच, आमु-
प्यादा ब्रह्मलोकं कर्म कार्यम्, “कर्मणा पितृलोकोविद्यया
देवलोक” इति श्रुतेः, विद्याचा(चो)त्तोपासना, सा च
विहिततया कर्तव्यपरतन्त्रा क्रियेव, कार्यं सर्वमनित्यमेव,

- ४८० घटादिवत्, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एव मेवा-
 मुच पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति युतेश्च; आत्मा च
 नित्यो मोक्षवादिभिस्सर्वैरभ्युपेयः, स च परममेवास्मद-
 त्वात् “एषोऽस्य परम आनन्द” इति श्रुतेरानन्द इति,
 तेन हि श्रवणादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वं कथनं
 ४८५ विरुध्यते. अथ नित्यानन्दाद्यं गावधारणत्वाङ्गीकारेऽपि
 तेनाभेदाद्वैताङ्गानवधारणं न विरुध्यत इति चेत्, इत्त-
 किं ब्रह्मणश्चावयवत्वमवयवसङ्घातात्मकत्वं ध(ध)कर्मकत्वं वा-
 ङ्गीकरोषि, येनैवं ब्रूयाः. अपि च नित्यानन्दात्मकत्वं
 किञ्चीवस्य सत ब्रह्मणः; नाद्यः, तदभेदस्यासाध्यत्वात्
 ४८० अपुरुषार्थत्वात्तद्गन्नेतरवैराग्याभिद्धिं प्रसङ्गात्, “ब्रह्मवेद
 ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यैव पुरुषार्थत्वं युतेश्च, द्वितीये
 जीव ब्रह्मणोरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव, तच्चाभेदज्ञानमज्ञत्व-
 सर्वज्ञत्वादि भेदज्ञाने जायति नोपपद्यत इति तन्मिथ्यात्व-
 ज्ञानमपि तदानीमावश्यकमेव. ननु विद्यत एवाभेदज्ञान-
 मिथ्यात्वज्ञानञ्च, तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेन्न, ततो
 ४८५ मुमुक्षानुपपत्तेः. अनवधारणादपि मुमुक्षाभवत्येवेति चेत्,
 तर्हि नित्यानन्दत्वादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्ति, तथै-
 वेत्यत इति चेत्, तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य न्याय-
 साचिब्योक्तिविरोधः; न च न्यायसाध्यस्यापि ज्ञानस्य
 संग्रहनिवर्तकस्यानवधारणत्वं वक्तुं शक्यम्. किञ्च यथानन्द-
 ५०० त्वादौ न्यायावतारः, तथा अभेदमिथ्यात्वयोरपि श्रवणात्

प्रागेव तत्कुमतिकल्पितदुर्न्यायावतारस्फुलभ इति तद-
वधारणञ्च स्यादेव . किञ्चास्मिन् पक्षे मननानन्तरभावि-
ज्ञानस्यैव संग्रहविरोधितयावधारणत्वात्तत एवाविधानिष्ट-

५०५ सौ किञ्चिदिध्यामनेन ; अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रति-
बन्धककल्पप्रतिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात् , कल्प-
प्रतिवृत्तेर्ज्ञानात्पूर्वमेव भावात् , नचात्रापि पक्षे जातेऽप्य-
वधारणेऽविधानिष्टत्वन्यत्पक्षेस्तत्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरास-
कत्वेनोपयोगो वक्तु शक्य , तथात्वे प्राथमिकज्ञानस्याव-

५१० धारणत्वेऽपि भग्नानन्तरमिव प्रतिबन्धादज्ञानानिष्टत्पुप-
त्थातदभवधारणत्वकल्पन वैयर्थ्यात् , न चाभवधारणत्वकल्प-
नञ्च प्राथमिकज्ञानादविधानिष्टत्वभावात् , किञ्चनभ्यासद-
शायाश्चजादिज्ञानस्थल इवोत्तरकालसंग्रहोपपत्तय इति
वाच्यम् , तच्च तथात्वेऽप्यत्राहितमन्देहोपपत्तेरभवधारण-

५१५ त्वाकल्पनात् , वाक्यान्तरात्ममाणान्तरादभेददर्शनस्य तदा-
धायकत्वात् , भेददर्शनाभावे च संग्रहस्यैवामिद्वे , जलादि-
ज्ञानस्थलेऽप्यत्राहितमन्देह इति वक्ष्यते . न चाहितमन्देहस्यै-
वापस्तवशक्य , अप्रयोजकत्वमन्दिग्धोपाध्यादीनां संग्रहा-
धायकत्वात् , निश्चये सत्यपि तस्य दोष जन्यत्वादिग्रहणार्थं

५२० संग्रहस्यानुभवमिद्वत्त्वाच्च किञ्चैककोटिकज्ञानस्य निश्चयत्वा-
दनवधारणतमनुपपन्नम् . अत्र यदुक्तं न तावच्चिरयत्न
जातिरित्यादिना संग्रहनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्तातिरि-
क्तस्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वरूपकारतद्विह-

द्वयवैशिष्ट्यात्तद्वाच्यज्ञानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य सग-

५.२५ यत्त्वस्य च वक्तुमशक्यत्वात् प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभाव-
स्यानवधारणत्वात्तत्क सगयत्त्वस्य चोपपत्तिरिति तत्र, नि-
श्चयत्त्वस्य जातित्वे बाधकाभावात् न च शालुषत्वादिभा-
माङ्ग्ये, कलादिव्याप्यतारत्वाद्विदुपपत्ते नन्वेव निश्चय-
पदज्ञानार्थं स्यात्, तारपदस्य तु न नानार्थता, सजातीय

५.२० साक्षात्कारप्रतिषेधकतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीवृत्तजातीनाम्
प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति चेन्न इष्टत्वात्, अत्राप्येककोटिक-
त्वाद्यभिव्यङ्ग्यजातित्वादित्यादृशधर्मान्तरसम्भवाच्च न च सग-
येधर्म्ये निश्चयत्वाभाव प्रसङ्गः, जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावा-
दिति वाच्यम्, निश्चयत्वस्य तत्र मत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-

५.२५ भावात् न हि सगयत्वसामानाधिकरण्यमात्रादव्याप्यवृत्ति-
त्वम्, किन्तु स्थाय्यत्वाभावसामानाधिकरण्यात् ननु कोऽप्यग्रे
सगयत्वान्नदग्रे निश्चयत्वाभावात् स्थाय्यत्वाभावसामाना-
धिकरण्यं स्यादिति चेन्न, सगयत्वनिश्चयत्वयोर्द्रव्यत्व घटत्व
वदेवृत्तेरिष्टत्वात्, सयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेन

५.३० वृत्त्यग्नौकारात् यद्येव धर्म्ये निश्चय इति व्यवहारो न
स्यात्, किञ्च सगयानन्तरं सगयो न स्यात्, पूर्वसगयस्यैव
तन्निश्चयत्वादिति चेन्न धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिव्यङ्ग्य
(निश्चयत्व)जातिमत्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात् ननु धर्मि-
तावच्छेदकविषयत्व न निश्चयत्वाभिव्यञ्जकम्, एक कोटि-

५.३५ क्व च्छाभिव्यञ्जकसुक्तम्, तच्चैकमात्र कोटिकत्वमेव, अन्यथा

एक शब्दवैयर्थ्यात्, तथा च संग्रये तदभावात् कथं तदभिव्यक्तिरिति चेन्न, एकमात्रकोटिकत्वं हि किञ्चिदप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं, तथाच संग्रयस्यापि धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्तात् निश्च-

५५० यत्ताभिव्यक्तिसुभवत्येव . यदा धर्मितावच्छेदकैव कोटिरैव विषयतया सम्बन्धाभिव्यञ्जिका, इतरनैरपेक्ष्येणाभिव्यञ्जकत्वमेकशब्देन विवक्षितम्, ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यङ्गत्वान्तर्निश्चयत्वव्यवहारः, संग्रयत्वं च स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यङ्गनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः, स च यत्र-

५५५ कारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यङ्ग्यसत्संग्रय इति व्यवहारः . यदा निश्चयत्वं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मि (तत्) सम्बन्धितावच्छेदकम्, संग्रयत्वन्तु विरुद्धकोटिसम्बन्धितावच्छेदकं, तेन यत्सम्बन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं, तन्निश्चयत्वव्यवहारः, यत्सम्बन्धितावच्छेदकं संग्रयत्वम्, तत्संग्रयत्वव्यवहारः,

५६० तथाच न संग्रयानन्तरं संग्रयाद्युत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि, तन्निश्चयस्यैव तत्संग्रयनिवर्तकत्वात्, संग्रयान्यत्वविषयत्वमित्यत्रापि न किञ्चिदाधकम्, न च धर्म्ये निश्चयत्वाभावप्रसङ्गः, तथैव वृत्तादावप्यौपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरित्यादिभावच्छेदकभेदादवच्छिन्नभेदाङ्गीकारात्, तददेव धर्मिविषयत्वाव-

५६५ च्छेदेन संग्रयान्यत्वोपपत्तेः . संग्रयताभावत्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि न दोषः, ज्ञानेशाभावेनांशभेदेन वृत्तसमावेऽपि धर्मिविषयत्वाद्यवच्छेदेन संग्रयतत्तदभावोपपत्तेः; न च

विषयतस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मदयामभवादवच्छेदा-
सम्भवः , घटादेराकाशमन्वमात्रेणाकाशावच्छेदकत्ववदि-

५७० ययस्यैव ज्ञानमन्वन्विनोऽज्ञानेऽवच्छेदकलोपपत्तेः धर्मवच्छिन्न

एव मगयत्वात्यन्ताभावसम्भवात् यद्येवमवच्छेदकभेदेन

वृत्तिरिष्यते, तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनक्षणमगयत्वाभाव

एकैककोट्यग्रेऽपि स्यादिति चेन्न, स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्ध-

प्रकारकज्ञानाभिन्नज्ञानस्यैव मगयत्वात् न च ममूहाल-

५७४ मनेऽतिव्याप्तिः , एकविशेष्यकत्वेन विशेषणतः मन्वेवमपि

धर्म्यग्रेऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्व-

मपि वाच्यम्, तथाचैकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्म-

विरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया

साधवत् स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धदयवैशिष्ट्यावगा-

५८० हिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वमेव मगयत्वमिति चेन्न, तदपेक्षया

एकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा-

नाभिन्नत्वस्यैव लघुत्वात्, लभयच ज्ञानपर्यन्तानुगम्यम्, अवि-

रोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वात्प्रकले अनिवर्तकत्वात्प्रकले च

तदपेक्षया भेदाभावमात्रं लघुं भवत्येव ननु तच्च धर्म्यग्रेऽति

५८५ व्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणन्देयमित्युक्त-

मिति चेन्न, स्वग्रन्थे हि न ज्ञानपरः, किन्त्वभिन्नपरः, ततश्च

न धर्म्यग्रेऽतिव्याप्तिः किञ्च त्वयापि धर्म्यग्रेऽतिव्याप्तिवार-

णार्थं विशेषणन्देयमेव, तस्य (स्वप्र)स्वाकारौभूतकिञ्चित्

कोटितद्विरुद्धकोट्यन्तरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वात् .

- ५८ • यदि च तत्र धर्मिज्ञानस्य सशयाभिन्नत्वादनतिप्रसङ्गं पश्यन्ति,
कुतस्तर्हि तस्मिन्मन्त्रे तच्चतुर्निमील्यसि, न हि कचि-
ल्लक्षणे मन्मतानुसारः कार्यः क्वचित्त्वन्मतानुसार इति
क्वचिदिधिमधीषे . यदा स्वाभिन्नज्ञानप्रकारविद्वद्प्रकारक-
त्वमेव लक्षणमस्त्विति न कश्चिदोषः . किञ्च स्वविषयेस्वा-
५८ ५ कारेत्यत्र स्वशब्दस्य ज्ञानपर तदविरोधिपर वा, पूर्वस्वप-
दनविरोधिपरसुत्तर स्वपदं ज्ञानपरमिति वा, नाद्य,
स्याणुत्वादिसशयाविरोधिन्यथ घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्ते,
न च तस्यापि तादृशघटत्वादिसशयविरोधित्वाच्च तत्राति-
व्याप्तिरिति वाच्यम्, अयं क्षणिको वा क्षणिकविशेषण-
६० • वान्तेति सशयेऽव्याप्तेः, न च स्वविषये स्वाकारगद्विद्वद्वय-
वैशिष्ट्यावगादिज्ञानाविरोधित्वं यदग्रे तदग्रे सशयत्वमिति
वाच्यम्, केवलावधिप्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वा-
द्यग्रे संशयत्वापातात्, तत्कोटिकसशयाभावादन्त्यकोटिक-
संशयमन्यविरोधित्वात्, कथञ्चित्तत्कोटिकसंशयोपपादने
६० ५ च स्वप्रकारकोटिकसशयान्यत्वलक्षणस्याप्रसिद्धादुपपन्नपक्षे,
यत्प्रकारकसशयः कदापि नास्ति तादृशेत्यत्रविनष्टादि-
व्यक्तिविशेषनिष्ठधर्मविशेषप्रकारकनिश्चयेऽतिव्याप्तेः . अत एव
न द्वितीयः, नापि द्वितीयः, प्रमेयमिदञ्चलमित्यनवधार-
णात्मकत्वदभिमतरशये प्रमेयाग्रेऽतिव्याप्तेः, व्यक्तिविषे-
६१ • निष्ठयद्वर्मप्रकारकदिकोटिकसंशयः कदापि नास्ति, तद्वर्म-
प्रकारकत्वदभिमतेककोटिकसशयेऽव्याप्तेः, तस्यानवधारण-

तच्च तद्रोत्या उत्तरकाक्ष ग्रामाण्यमगपादवगम्यते किञ्च
पर्वतोवज्जिमानित्यत्र स्वविषये वज्जो स्वप्रकारोभूतवज्जि-
तद्विरुद्धवज्ज्यभावप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात्सगत्यापत्तिः ,

६१५ तदनन्तरं वज्जिर्वज्जिमान्यवेति सम्यग्दर्शनात् ननु तस्य
पर्वते वज्जिसम्यगविरोधित्वात् स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञान-
विरोधित्वस्य सत्त्वाच्च तदभाव इति चेन्नहिं अथ क्षणिको
वा क्षणिकविशेषगुणवान्वेति सन्देहेऽस्याग्निः, तस्य विशेष-
गुण(ण)क्षणिकत्वसम्यगविरोधित्वात्, ननु यदग्रे स्वाकारत-

६२० विरुद्धाकारदथ वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं, तदग्रे
सम्यगत्व, तेन विशेषगुणग्रे क्षणिकत्वसम्यगविरोधित्वाच्च
सम्यगत्वम्, आत्मादिधर्मिणि च सम्यगत्वमिति चेत्, एव-
मर्हि पर्वतो वज्जिमानिति ज्ञानस्य वज्ज्यग्रे वज्जि सम्य-
त्वापत्तिः, तत्र वज्जिप्रकारकसम्यग्याविरोधित्वात् स्वाकार-

६२५ विशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धदयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि-
त्वं तदग्रे सम्यगत्वमिति चेन्न, एव सति निर्विशेषब्रह्मसा-
क्षात्कारस्य निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तलक्षणस्य
तत्रासम्भवात् किञ्च द्वितीयपक्षे आकार किं प्रकारो
विवक्षितः, अतः घटाकारवृत्तिरित्यादिलङ्घीति सिद्धज्ञाना-

६३० कारो वा, नाद्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारे तद्विद्धे, नान्यः, स्ववि-
षये स्वाकारावगाहनस्याभावात् वस्तुनस्तु वस्तुतो विरुद्ध-
प्रकारकत्वविवक्षायासविरोधभानदशाया स्वाणु पुरुषस्येति
निश्चयस्यापि सम्यगत्वापत्तेः भावमानविरोधाश्रयप्रकारकत्वे

- विवक्षणीये असम्भव एव स्यात्, विरोधे भासमाने एकत्रधर्म-
 ६३५ दयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानायोगात्, अन्यथासंग्रहसामग्रीत एव
 परस्परविरुद्धस्याणुत्पत्त्युपपत्तिरिति प्रतीत्यापत्तेः, किञ्चा-
 नुमित्युपनीतस्यैवविषयकस्य गृह्यपीतत्वज्ञानस्य श्वेतशङ्खः
 पीतइत्याकारकस्य विरोधविषयकस्यापि मंगयत्वप्रसङ्गात्,
 तर्हि किं कुर्मः, किञ्चिद्विरुद्धविषयं किञ्चिदाविरुद्ध-
 ६४० विषयमनुभूयत इति चेत्, विरुद्धविषयत्वतदयोग्यलोपपाद-
 कम् इच्छुचीरादिमाधुर्यवदनुभवसाक्षिकोविषयीकरणविशेष
 एव वैलक्षण्यमित्यङ्गीकुर्व, ततश्च विषयीकरणविशेषावेव
 संग्रहत्वमिच्छयत्वे, किञ्च एक कोटिकज्ञाने संग्रहत्वानुभवः
 कस्यापि नास्त्येव, प्रत्युतैककोटिकज्ञानानन्तरं द्विकोटिक-
 ६४५ संग्रहोत्पत्तिपर्यन्तमम निश्चयो जात इत्येव व्यवहरति,
 द्विकोटिकसंग्रहोत्पत्त्यनन्तरम् एतावन्तं कालमेतन्निश्चय एव
 मम स्थितः, इदानीं सन्देहो जात इति च, ततश्च प्रमाण-
 बलविरुद्धसंग्रहनिश्चयविभागानुरोधेन जातिरूपाधिस्वरूपं
 वा लक्षणमेष्टव्यम्, न तु स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्य-
 ६५० निर्णयः, अतिप्रसङ्गादिति, यदा स्वप्रकारकोटिकसंग्रहान्यत्व-
 मेव निश्चयलक्षणमस्तु, यदुक्तं परमते इदन्त्वस्य केवलान्व-
 यितया तत्प्रकारकसंग्रहाप्रसिद्धेरिति, तत्र, इदन्त्वस्य तत्त-
 श्रुतिपर्यवसिततया नानात्वेन केवलान्वयित्वाभावात्, केव-
 लान्वयित्वव्यवहारस्येदंशब्दप्रयोगविषयत्वविषयः, ननु इदं
 ६५५ प्रमेयं स्यात्, पुद्गलो वेति संग्रहः प्रमेयत्वाग्नि निश्चयो ॥

- ७०० प्रकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकसङ्घ-
मिकस्य संग्रहः, चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशो न वेत्यादि संग्रहाभावस्तु
प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात्, (अन्यथा प्रादेशपरिमितसङ्घ-
इत्यादिलक्षणमुखेन चन्द्रसङ्घपावधारणेऽपि प्रकृष्टप्रकाशो न
वेत्यादिसंग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गात्.) ननु सङ्घपमात्रगोचर-
- ७०५ स्यापि परमसाक्षात्कारस्य एक कोटिकसंग्रहविरोधित्वम-
स्तीति चेत्, द्विकोटिकसंग्रहाविरोधितया तस्यापि प्राय-
निकायातप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापि संग्रहस्य तेना-
विरोधात्. किञ्च अयं घट इत्यादिनिश्चये घटोरक्तः
रूपो वेत्यादिसंग्रहानिवर्तकत्वादव्याप्तिः. यत्किञ्चित्संग्रह-
- ७१० निवर्तकत्वे तु स्याणुर्वा पुरुषो वेति संग्रहेऽपि पुरुषत्वस्याणु-
त्वयोः परस्परविरोधभावात् स्याणुत्वं पुरुषवृत्ति न वा
पुरुषत्वसमानाधिकरणं न वेत्यादिस्याणुत्वसंग्रहनिवर्तकत्वाद-
तिव्याप्तिः; न चेष्टापत्तिः, संग्रहनिश्चयविभागानुपपत्तेः;
यस्यैककोटिकज्ञानस्य संग्रहत्वसमर्थनार्थमुक्तम् अनभ्यासद-
- ७१५ शापन्नज्ञज्ञानानन्तरमिदञ्चलजवेतिसंग्रहदर्शनात्तत्संग्रह-
कोटिनिश्चितं, निश्चिते संग्रहायोगादिति, तदपि न,
ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यमन्देशादर्थसन्देहोपपत्तेः. यदि तस्या-
र्थसन्देहपर्यवसानं ब्रूये, तर्हि दोषजन्यतदभावमन्देशादर्थ-
सन्देहोऽस्मि. यदा प्रामाण्यतदभावकोटिकसंग्रहयोऽस्मि, तदा-
- ७२० नीञ्चले जलत्वाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात्, विगे-
यवृत्ति(व्यावृत्त्य) प्रकारकतदभावमन्देशादा संग्रहोऽस्मि.

- यदा तद्वति तत्प्रकारक तदभाववति तत्प्रकारक वेत्येव
 प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रयोऽस्तु न च तद्वत्त्वस्य यदात्तत्संग्रया-
 सम्भवः, इदञ्चलमिति निश्चये इदन्त्वावच्छेदेन इदं जल-
 ७१५ ज्वेति संग्रयो नाभूत्, ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रयेकोवि-
 रोधः, अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वान्नद्वत्त्वपक्षे कथन्त-
 दभाववत्त्वयद् इति चेन्न, इदन्त्वावच्छेदेन तद्वत्त्वघटितद-
 वच्छेदेन तदभाववत्त्वाद्यद्यादिरोधाभावात्, यदवच्छेदेन
 यच्च यद्यद् तदवच्छेदेनैव तच्च तदभावघटो विरुध्यते,
 ७२० न तु तच्च तदभावग्रहमात्रं, तथा सति शुक्तीरजतन्न
 भवतीति शुक्तित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावयद् इदं रजत-
 मिति भ्रमाभावप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यसंग्रयाधीनार्थ-
 संग्रयस्य सार्वभौतिकत्वात् स्वयन्तदुपपादनासामर्थ्यभावेण
 तदपङ्क्तवत्स्वाकौशलाविष्करणमेव किञ्च फलाभावाच्चि-
 ७२५ ज्ञानानोपपद्यते, न चाद्वैतसाक्षात्कार एव फलं, तस्य संग्र-
 यानिवर्तकत्वेनेव्यमाणत्वादिहे, समानप्रकारकत्वेनैव निश्च-
 यस्य निवर्तकत्वात् ननुक्तं ज्ञानं समानविषयतया संग्रय-
 निवर्तकं, न तु समानप्रकारकतया, अन्यविषयात्तदद्वर्गनात्
 समानविषयत्वमप्यपेक्षणीयमिति चेत्, संग्रयादपि प्रसङ्गः,
 ७३० निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेन्न हि समानविषयनिश्चयो नि-
 वर्तकं साधवादिति नैव, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, संग्रयनिवृ-
 त्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति हि त्वयोजम्, इद-
 मिति ज्ञानानन्तरमयं घटो न वेति संग्रयाभावापत्तेयं

- ननुक्तं घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयत्वाभावात् समानविषयत्वाभा-
 ०४५ येन न तत् संशयनिवर्तयतीति, तत् किं चावसंशय-
 विषयविषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तर्ह्यसम्भव एव, स्याणुत्वा-
 दिनियमस्य पुरुषत्वविषयत्वाभावात्, तस्मात् संशयधर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंशयकोटिविरुद्धप्रकारक-
 ज्ञानं संशयनिवर्तकम्. अथ यदुक्तम् एवं सत्यं घट इति
 ०५० ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वमेवेति संशयो न
 निवर्तते, तस्मिन् घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति, तच्च,
 दृष्टापत्तेः, अयं घट इति निश्चये सत्यपि संस्थानवादिभि-
 स्तत्र तत्संशयस्य ज्ञातिवादिभिस्तत्र तत्संशयस्याङ्गीका-
 रात्. किञ्च समानविषयावधारणस्य निवर्तकत्वेऽपि तच्च
 ०५५ संशयो न निवर्तते, घटत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविष-
 यत्वाभावात्. किञ्च अयं घट इति ज्ञानस्य घटत्वविषय-
 संशयनिवर्तकत्वे एकस्मिन् घटे घटत्वेन ज्ञाते घटान्तरे
 अयं घटो न वेति संशयो न स्यात्. यदुक्तं समानप्रकार-
 कज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निरूपे घटे घटत्वसामान्यप्रत्यास-
 ०६० न्तिज्ञानेन घटान्तरेऽपि संशयो निवर्ततेति, तच्च, तच्चपि
 घटो रूपीति वाक्याद् घटत्वावच्छेदेन रूपसंशयं ज्ञाते
 अयं घटो न वेति संशयो न स्यात्, समानविषयकत्वात्,
 यदि च तस्यावधारणत्वं, तदा घटरूपी नवेत्यपि सन्देह
 प्रसङ्गात्, यदि च घटत्ववैशिष्ट्याग्नेनवधारणत्वं, तदा घटत्वं
 ०६५ रूपसमानाधिकरणमेवेति सन्देह प्रसङ्गः, अयं घट इत्य-

निययादयं घट इति सन्देहो भवतीति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्यासत्तिस्थलेऽपि तथैव भावय . अयञ्च परिहाराऽस्म्यन्त एव सम्भवति, न तु त्वन्मते, तथा समानविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्य च तच्चापि सत्त्वात् .

७७ . यदुक्तं समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिरिति, तस्य, कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . न चैवं घटि इदमिति ज्ञानात् संशयनिवृत्तिरुत्थादिति तदुक्तं भव्येत, धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्ध-

७७ ५ कत्वसम्भवादिति वाच्यम्, इदञ्चस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात्, न चैवं स्थाणावयं स्तनिष्ठधर्मवानिति ज्ञानादपि निवृत्त्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावादिति वाच्यम्, अन्यतरकोव्यसाधारणत्वेनाभिधारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात्, न चैवं प्रमेयस्थाणुत्वानवयमिति ज्ञानात्

७८ . संशयनिवृत्त्यभावापत्तिः, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . यदा कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्ममात्रप्रकारकं समानप्रकारकसमागविषयावधारणं निवर्तकमस्य, निवर्तकानुपपत्तौ च विस्मरोद्भूय इति . किं कथमित्यवेति, सामान्याकारण्याप्रतीतेरिति भावः .

७८ ५ ननु जिज्ञासामात्रं स्रष्टव्यतो ब्रह्मजिज्ञासास्रष्टनमित्येवेति ब्रह्ममनुष्य परिहरति यः पुनरिति . ज्ञातेति, किं ज्ञाताग्ने जिज्ञासा ज्ञताज्ञाताग्ने; आग्ने वैषम्ये, द्वितीये

- ८१० स्वरूपादन्यत्वोक्तेरिति भाव एतेनाद्यत्रयौनमतन्निरस्त,
तथा हि आपातप्रतीतिरेव धर्मिज्ञान, सा च विचारात्
प्रागेव साङ्गाध्ययनेन विदितपदार्थसङ्गतिकादाक्यादेवोत्पद्यते,
सा च ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डवि-
षयाज्ञान न निवर्तयति, तन्निवर्तकस्याखण्डविषयमेव नि-
- ८१५ प्रकारक ज्ञान, तस्य चानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा सम्भवत्येव, सैव
जिज्ञासेति हि तस्मात्, तदनुपपन्न, सत्त्वप्रकारकज्ञानस्या-
पातत्वं हि अविद्यानिवृत्त्यवर्हेत्, तच्च भिन्नविषयत्वात् भ्रम-
त्वाद्येत्यभिमत, तच्चनोपपद्यते, स्वरूपोच्छिन्ने, श्रुतिबाध-
प्रसङ्गाच्च किञ्च तदेव ज्ञान ब्रह्मविषय तदज्ञाननिवर्तक
- ८२० स्यात्, न चाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यत्वात्
सत्त्वविशिष्टज्ञानस्यनिवर्तकमिति वाच्य, सत्त्वविशिष्टविषय-
स्याप्यज्ञानसमानविषयत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः, न च
भ्रान्तित्वादनिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य
द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात् न चाधिकविषयत्वादनिवर्तकता,
- ८२५ शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेऽपि शुक्लज्ञाननिवर्त-
कत्वात्, न च विशिष्टविषयत्वादखण्डाज्ञानसमानविषय-
त्वाभावः, जिज्ञासाया अपि समानविषयधर्मिज्ञानसाध्यत्वेन
सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्डजिज्ञासाजनकत्वोपवर्णनविरोधात्,
नचाज्ञानमखण्डत्वविषय, सत्त्वविशिष्टज्ञानन्तु न तथेति न
- ८३० तन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वे-
नाज्ञानाविषयत्वात्, स्वरूपत्वे सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वाव-

यन्भावात्, न चाखण्डत्वप्रकारकज्ञानमेव तत्प्रकारकाज्ञान-
निवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभ-
ङ्गात्. स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति

८३५. अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वाच्च
सिद्धान्तभङ्ग इति चेन्न, अखण्डत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि
सर्वविशिष्टज्ञानवद्विहितपदार्थसङ्गतिकस्य विचारात्प्रागेवो-
त्पत्तेः, न च वाक्यदयादिबहुनेककोट्युपस्थितौ मानवसंश-
याज्जिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्यप्राप्यमिका-

८३६. अखण्डत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तौ कुतस्तुंशयः, कुतस्त-
राश्विज्ञायेति. वैफल्यमिति, इत्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन
प्रपञ्च भ्रमानिवर्तकत्वादिति भावः. कथं वैफल्यं कल्पित-
विषयकज्ञानस्यैव कसत्वादित्याशङ्क्य एवं सति वैदिकत्वभूमि-
काकक्षुप्रपञ्चभ्रमौल्यमेवाविष्कृतं स्यादित्याह न हीति,

८३७. वेदान्तवाक्यानां मिथ्यावस्तुविषयतयाऽतत्त्वावेदकत्वाङ्गीका-
रादिति भावः. तस्य च विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं
व्यावहारिकत्वं च न सम्भवतीत्यभिप्रायेणोक्तमसदित्यादि.
गूढाभिधन्विशब्दते कल्पितेत्यादि, कल्पिताकारः प्रपञ्चः,
मिथ्यावस्तुनो मिथ्यात्वेन बोधने च न वेदाप्रामाण्यमिति

८३८. तुप्रत्यर्थः. अयमाकार इति, प्रपञ्च इत्यर्थः, प्रपञ्च-
स्तुत्यो मिथ्यावेति शब्देष्टान्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः.
ततः किमिति, शब्दाद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्या-
त्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्वदर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्व-

- ज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैकस्यादिति
 ८५५ भावः. श्रुतीति, "तदिज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
 त्पाणिः, प्रोवाच तान्तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्. तदिजिज्ञासुः"
 इत्याद्याश्रुतयः, "ब्रह्मजिज्ञासुः, जन्माद्यस्य यत" इत्या-
 दीनि सूत्राणि. श्रुति सूत्रयोर्यथाकथञ्चित्प्रमिथ्यात्ववि-
 पक्षत्वेन नयने च सारस्य भङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तं स्वरसेति.
 ८५६ ब्रह्मात्मैक्यमिति, आत्मैक्यविद्याप्रतिपत्तये सर्वं वेदान्ता
 सारभूत इति तथैवोक्तेरिति भावः. अभिषन्निमुदाहृत-
 ष्कृते कल्पितभेदेति, तद्धीः—ब्रह्मात्मैक्यधीः, भेदाभाव-
 स्थाभेदत्वादिति भावः. तद्विवादेति, तेनेत्यर्थः, तस्मिन्नि-
 तिशेषः. अथ वा, तद्वि, तस्मिन् तेनेति शेषः, तस्मिन्नित्य-
 ८५७ स एकांश इत्यर्थः. यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यं
 . स्यात् स्यादिवदविलयः, न च तथा भ्रमः, किन्तु भेद-
 मिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्र च माध्य-
 मिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेऽपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्या-
 त्वाङ्गीकारेण तदैक्यानङ्गीकारात् तेन विवादो युज्यत
 ८५८ इत्याशङ्क्याह यच्चेति. तदपीति, कल्पिताकारशून्यत्वमि-
 त्यर्थः. सामान्येति, धर्मिज्ञानेन विषयौक्यमित्यर्थः.
 बहिष्कृत्येति, धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः. मिथ्यात्व इति,
 आकारशून्यत्वमाकाराभावः, आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाका-
 राभावाभावः, सघाकार एव वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः
 ८५९ कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारस्य सत्यता

स्यादित्यर्थं तच्च हेतुमाह साहित्येति सङ्घर्ष-विरोध,
गोलाश्वत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति
सङ्घर्षेत्युक्तम्, सङ्घर्षजलविस्फाधिकत्व, गोलाश्वत्वयो परस्पर-
राभावस्याप्यन्तविरोध, भावाभावयोस्तु सत्य इति भाव

८८०. ननु स्वतोविरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु अन्य-
तराभावे इतरसत्त्वनियमः कुत इत्यत्राह परस्परविरोध
इति, अत्र परस्परविरोधपदेन परस्परराभावात्मकत्वं विव-
क्षितं, ययोस्वभावाविकोविरोध तयोरन्यतरसत्त्ववैकल्यम्,
अन्यथा घटाभावोनास्तौल्ये घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात्,

८८५. “द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत” इति तान्त्रिकव्यवहार-
योष्मिन्नेति भावः दूषणान्तरमाह यदीति. कल्पिता
कारराहित्यनिवृत्तिरिति, कल्पिताकारराहित्यस्य शानेन
तदितरकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेर्मुक्तेर्मुक्तिरिति
भावः यदिकल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरिति पाठः,

८८६. तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भं विशेषणं, तन्नि-
वृत्ति-कृत्स्नप्रपञ्च निवृत्तिः कल्पिताकारराहित्यात्मिका
तन्निवृत्तिः कथं स्यात्, कृत्स्नप्रपञ्च निवृत्तिरपि कल्पिता-
कारराहित्यविशेषः, अतस्त्रापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पि-
तत्वादेव स्वप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतम्, अतः

८८७. कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथं स्यादित्यर्थं ननु कल्पिता-
कारराहित्यस्य मित्यात्वेऽपि न तन्निवृत्तेर्मित्यात्वं, “विभेद-
जनकेक्षण” इत्यादिना मोक्षदृष्ट्या भ्रमाभावावगमादिति

- चेत्तर्हि कल्पिताकारराहित्यमपि श्रुतत्वाच्चमिथ्या, यदि तत्र
 राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः तद्वहिर्भावे
 ८०० च सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे तर्हि प्रपञ्चनिवृ-
 त्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेः तद्वहिर्भावे वाच्ये
 सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व, ज्ञाननिवर्तत्वाभावात्
 कथमिथ्यात्वनिवृत्तेरिति चेत्, असाध्यत्वाद्वैतज्ञानिप्रसङ्गाभ्यां
 कथं सत्यत्वं, तर्हि किं कुर्म इति चेत्, श्रूयतामथमुपदेशः,
 ८०५ परस्परव्याहतवेदिकमाध्यमिकमतद्वयार्थां विहायान्तर-
 स्मिन्नेव दृष्टोभव सत-सद्भावे एवमग्रेषु विमेषे शून्य-
 मित्यनेन सूचितव्याघातोद्दिष्टं इदानीमनाद्यविद्यान्ध-
 कारितमित्यनेन सूचितव्याघातं प्रदर्शयते तत्राविद्याश्रयत्वं
 तदाद्यतत्वं च विवक्षितं, तत्राश्रयत्वसूचितोव्याघातइदानीं
 ८१० प्रदर्शयते किमशुद्धं बहुजिज्ञास्यमुत शुद्धमिति विकल्पाद्य
 दूषयति किञ्चेति तथा प्रकाशस्येति अशुद्धिविशिष्ट
 प्रकाशस्येत्यर्थः, अत्रचाशुद्धिरेव वेदितव्याकार इति विवचि-
 तम् पूर्वच उपहिते उपधानातिरिक्तधर्मविशेष इति भेद-
 प्रागेवेति अविद्याविशिष्टप्रतीतेरनादित्वादिति भावः
 ८१५ कथञ्चेति, अशुद्धेर्मिथ्यात्वादिति भावः दामदर्वीकर-
 दामाधिष्ठानकदर्वीकर भ्रान्त्यन्तरेति, निवर्तकभ्रमस्या-
 निवृत्तेरिति भावः आत्यन्तिकत्वाभिद्धेरिति, निवृत्तेरिति
 शेषः तन्निवर्तकं तत्त्वज्ञानात्तरमस्तित्यत्राह तद्विलाप-
 नेति सत्यमिथ्यात्वविकल्पसोभाटिनेत्यर्थः अहेतुकेति,

८९० आदिशब्देन प्रतियोगिमात्रहेतुकविनाशादिविवक्षितः,
अविद्याविशिष्टज्ञानस्याविरोधाच्च निवर्तकतेत्यपि बोध्यम्,
नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शयितुं द्वितीयद्वय-
माशङ्कते शुद्धन्तर्हीति, जिज्ञासोर्वदितव्यमित्यनुपपद्यते,
दूषयति जिज्ञास्यमपीति, अशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य

८९५ ज्ञानविषयत्वमश्वेऽपि कलाभावाज्जिज्ञासानुपपद्यत इत्यु-
क्तम्, शुद्धस्य तु ज्ञानविषयत्वस्येत्येवायोग्यत्वात् जिज्ञास्य-
त्वस्योपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अपीति, ननु शुद्धं भव्य
जिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्येयमात्रज्ञानविषयत्वं नाभिमतम्,
किन्तु यथाग्राह्यायां चन्द्रसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धभ्रमाच्छा-

८९० ख्यायां चन्द्रमा इत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षणं, तथा विशुद्ध-
जिज्ञास्यमित्यत्रापेक्षमाणं ज्ञानमुपलक्षणमेवेति शङ्कते
शाखेति, कथमिति, दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं, यथा
दृष्टान्ते शाखासंज्ञोपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेण नोप-
लक्ष्यत्वं, तथादार्ष्टान्तिकेऽपेक्षमाणज्ञानसंज्ञोपलक्षणाधीन-

८९५ ज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः, तत्प्रयुक्तदोषः
अशुद्धत्वजडतादिः, सोऽपीति, सः—उपलक्षणाधीनः,
सत्यमिष्टाविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोप-
लक्ष्यत्वसंभवादिति भावः, उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्य
भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धता

८९० वाच्येत्यनवस्थास्यादिति स्वयमेव स्ववेद्यताया भ्रम इत्युक्तम्,
विलीनमिति, स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यत्व-

रूपवेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तिताद्योगेन स्ववेद्यताभावे
उपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेदान्त-
साध्यानामुपलक्षणौभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति

८४५ कथञ्चिदप्यावेदकत्वाभावात्, आवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य
भ्रमत्वाच्च न तत्त्वावेदकत्वं संभवतीत्यर्थः, भ्रान्तिसिद्धप्राति-
भासिकस्य विषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभ-
वेनोपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानविषयत्वस्यैव प्रातिभासिकस्य वक्तुं
शक्यतया उपलक्षणपर्यावलम्बननैष्क्यमित्याह उपलक्षणेति.

८५० स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यनन्तरमसत्येति यदि पाठः
तदा श्रद्धा तत्त्वरूपसंग्रानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्य केनापि
मिथ्यार्थनासंस्पर्शादिति भावः, भ्रान्तिरसत्येत्यस्यत्वसत्यत्वे-
ऽपि भ्रान्तितादोष इत्यर्थः. यदा स्वसमानसत्ताकं यश्चान्नं
तद्विषयत्वमेव जडत्वादिप्रयोजकमित्यसत्येत्यस्य भावः.

८५५ स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यचोत्तरं विलीनमित्यादि, असत्य-
येत्यचोत्तरमुपलक्षणेति. किमर्थेति, शुद्धतिरेकेणाविद्या-
निवृत्तेरभावादिति भावः. नन्वस्य ब्रह्माभेदार्पाजिज्ञासा
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यापि फलतया प्रति-
पादनादिति तच्चाह अन्तत इति, अभेदस्य नित्यमिदु-

८६० तथा साध्यत्वायोगात्तत्साध्यतोक्तिरपि शुद्धावेव पर्यस्यति,
सापि चेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेति भावः. तदध्यवसायेनेति,
शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिभिद्यर्थेन भवितव्यमित्यर्थः.
आरोपिताशुद्धीति, नित्यशुद्धाध्यवसायस्येति शेषः,

नित्यशुद्धाध्यवसायेषति प्रतीयमानकर्तृ(क)त्वादिरूपाशुद्धेर्मि-

८६५ आलज्ज्ञानेन साधनानुष्ठानेन तद्विरुद्धेष्वाफल्यामिति भावः .

नित्यशुद्धेः परमार्थत्वादारोपिताशुद्धासह न विरोध इति

सदृष्टान्तं प्रकृते उपरक्त इति . ब्रह्मण्येवेति, “तदिदं

विविधकुतर्ककल्पाकल्पित”मिति भाष्येण तदावगमादिति

भावः . शुक्तिरजतादौ पराभिमतस्मिप्यालमभ्युपगम्य अवि-

८७० शेषात्परोक्षस्थलेऽपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् .

भ्रमाद्याधारतयेति, अशुद्धिं प्रसञ्जयाम इत्यनुषङ्गः,

आदिशब्देन तत्कार्यसुखदुःखशोकमोहादिः . अस्मादभिमतता-

शुद्धाश्रयत्वेनायदृष्टान्त इत्याह न तयेति . स्वात्मनोति,

इदं ब्रह्मधारोपस्य स्वविषयत्वाद्गुणं . वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न

८७५ तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वमात्रे, अन्यविषयारोपस्यापि

दोषत्वात्, अथास्य स्वविषयत्वाद्भागस्य च प्रकृतत्वाद्भाग-

मध्यस्थतीत्युक्तम्, अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् . एवं भ्रमरूपा-

शुद्धभावात् दृष्टान्तवैषम्यमुक्तम्, इदानीन्तदङ्गीकृत्यापि

वैषम्यमाह न च तत्कटं इति, अन्यकर्तृक इति दृष्टान्तायै .

८८० भ्रान्तिरूपाशुद्धिरित्यपि न शैत्यास्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं,

तर्हितदेवप्रकृतेऽपि शुद्धशुद्धोरविरोध एवास्त्वित्यत्राह

इह त्विति . स्वदोषेणेति, अविषयेत्यर्थः, इयमप्येकाऽशुद्धि-

रित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं, यद्यप्यविद्याकटिकलौहित्य-

वदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयाम इति

८८५ शोक्तं, तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमिति भावः, भ्रमाश्रय-

तत्त्वजीवेश्वररूपाभ्याम्, किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण
स्वयमेवेत्युक्त, भ्रान्त्यादीत्यादिशब्देनाविद्या गृह्यते
विचारनैष्कल्यमिति, सत्त्वाभावेऽसत्त्वनियमादसत्त्वनि-
वृत्त्ययोगादिति विवक्षितम् तन्निवर्तनमिति, भ्रमसत्त्व-

८८ • गोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थं . अनवस्थेति, तत्त्वत्वधर्मस्य
मिथ्यात्वे पुनर्निरसनौयाभावाच्चैष्कल्यम्, तत्त्वत्वभ्रान्तिर-
प्यसत्येव सतीव भातीति चेदभवस्थेत्यर्थं यदा आरो-
पिताशुद्धीति भावप्रधानोनिर्देश, आरोपविषयत्वमिति
यावत् आरोपेति, आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः

८८ ५ उपरक्ते-रक्तिमारोपविषये आरोप्यदोषत्वेनेति, दोषा-
रोपविषयत्वेनेत्यर्थं . स्वरूपेणेति, शुद्धेरस्वरूपगतत्वाच्च
विरोध इति भावः तच्छ-ब्रह्मण, तद्भावे जीवेश्वर
भावः जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्तरा-
भावाच्च ब्रह्म स्वयमेव कल्पयतीति वक्तव्यम्, ततश्च

१०० • ब्रह्मणो भ्रान्तिरनिवार्येति भावः ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वा-
त्तत्रापि भ्रमोऽनुपपन्न इत्याह कथमिति जीवेश्वर-
भावौचानुपपत्त्यावित्याह कथमेति, सर्वज्ञ-ईश्वर, अज्ञो-
जीव . उत्तरचेति, शुद्धिर्निर्वाणित्यावेति विवक्ष्ये
द्वितीयकल्प इत्यर्थं . नाद्य इत्यत्र वेदाग्न्योपदेशवैयर्थ्ये

१०० ५ हेतु, तच्च हेतुस्तिवर्गेति . हेतुनन्तरमाह बन्धमो-
क्षयोरिति व्युत्क्रमतेति, शुद्धेर्विनाशे समारोप्यानात्
शुद्धिकाले च विरोधेन समारासमवादिति भावः .

अतिरेकेचेति, सत्यत्वे अद्वैतहानि, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यता,
नहि मिथ्यास्वरूपसहमानो मुमुक्षुर्मिथ्योत्पादनायै

१०१० अवणादौप्रवर्तत इति भावः . ननु अनित्यशुद्धियोगिनो-
नित्यशुद्धियोगिनश्चिन्नास्यतायाः सिद्धान्ते समर्पणात्क-
थमय विकल्पशोभते, तथाह यदुपीति, आश्रयभेदा-
च्छुद्धिशुद्धोर्नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमत शुद्धेस्वरूपपादन्य-
त्वाससाध्यत्वविरोधः, सत्यत्वाच्चमिथ्यात्वप्रयुक्तजिज्ञास्यत्व-

१०१५ विरोधः अशेषविशेषशून्यत्वानाद्यविज्ञानकारितत्वाभ्यां
जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातप्रकारान्तरेण दर्शयति उदारे-
त्यादिना प्राची-वैदिकी भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्य-
तेत्यत्राह स्वरूपस्य इति तत्त्वतश्चार्वाक्याभावेऽपि कल्पित-
सर्वज्ञानफलप्रदानोपयोगिभूताराधनाराधकतदिष्टपरि-

१०२० ज्ञानसम्भवात् तदभावेऽपि आनादेः पुण्यतीर्थस्नानादि-
वददृष्टार्थत्वसम्भवाच्च कथं ब्रह्मणो न जिज्ञास्यत्वमिति
शङ्कते कल्पितेति, सर्वज्ञादीत्यादि शब्देन फलप्रदा-
नोपयोगिदयादिगुणान्तरं गृह्यते सर्वैरिति, तथाच
तत्र न व्यावहारिक सर्वज्ञत्वमिति भावः अविशेषा-

१०२५ इति, कैचित् ब्रह्मण एवानुपगमादिति भावः .
महत्त्वं किं प्रामाणिकत्वम् उतप्राचुर्यम्, नाद्यद्वत्याह
सर्वेषामिति, सर्वे सर्वचभ्रान्ता इति हि युष्माभिरित्यने,
सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्, ततश्चयुष्मन्मते कथापितत्व-
दर्शित्वसत्त्वमहत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः, आदिशब्देन

- १०३० तत्तार्थापदेशितं गृह्यते, तदतिरिक्तं च प्रामाणिकत्वं,
भ्रान्तस्यापि प्रामाणिकत्वे शुक्तौ रजतभ्रमवतोऽपि प्रामा-
णिकत्वापत्तेरिति भावः. न द्वितीय इत्याह प्राचुर्य-
स्येति. यदीति, यथा तीर्थादिष्वेवधेश्वरः प्रसाद्यः, तथा
यदीश्वरसेवयान्यः प्रसाद्यस्यात् स्यात्तीर्थादितुल्यतेत्यर्थः.
- १०३५ क्रियेति, अथ कर्ममौमांसाद्युत्तिकारान्तरपक्षः, विनष्ट-
मपि कर्म कालान्तरे फलञ्जनयतीति सूत्रभावः, अव्यवहि-
तोत्तरकाले यथा कार्योत्पादकत्वं केषाञ्चित्सूत्रभाव इति
तेषामाद्ययः. अक्रिरिति भट्टपक्षः. अपूर्वमिति गुरोः.
नैगम इति, “स एवैनधूतिद्वयमयति, स एनम्योतः
१०४० प्रीणाति, दृष्टापूर्ते वज्रधाजातज्ञायमानं विदंविभर्ति
भुवनस्यकाभिः, तदेवाग्निस्तदायुस्तत्सूर्यस्तदुच्यतेमाः, स वा
एवमज्ञानज आत्मानादोवसुदान” इत्यादि श्रुतिभिः
“समते च ततः कामान्मयेव विहितान् हितान्, अहं
हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे”त्यादि स्मृतिभिः
१०४५ “फलमत उपपत्ते”रित्यादिसूत्रैः “फलमंविभक्त्या
कर्मभिरात्मानं विशीयन्ति सम्योतोऽलंफलाये”त्यादि-
द्रुमि(वि)डभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रद-
त्वावगमादिति भावः. भास्करादिमतेऽपि जिज्ञासानुप-
पत्तिमाह उक्तेति, भेदाभेदादित्वेनानैकान्तिकत्ववादि-
१०५० त्वात् जैनगन्धिनं, मद्गणसर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि
सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाच्चिज्ञासा न

संभवति, ब्रह्मणोनित्यशुद्धत्वे तदभिघ्नस्यापि जीवस्य
नित्यमुक्तत्वाच्चर्था जिज्ञासा न संभवति, जीवाशुद्ध्या
तदभिघ्नस्य ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वात् “स्वरचणेऽप्यशक्त्ये”ति-

१०५५ न्यायाच्चिज्ञास्यता न संभवतीत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः.

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वपाथगम्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्र-
सादलम्बमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
ग्रन्थदूषणीयाख्यायां चण्डमार्कताख्यायां जिज्ञासानिरूपणब्राम-
ह्मितीयस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने षष्ठ्यमाहते

शास्त्रभेदभङ्गो नाम तृतीयस्कन्धः ।

- चय्यन्ता इति, शौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्व-
ज्ञोष्यते; एकार्यत्वलक्षणमन्वयस्यविवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादक-
विरोधाभावोऽपि दर्शितः. शौहार्दं समधिष्ठिताः पङ्कजना-
मुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयो-
५. र्त्वावन्धो व्यज्यते. एवमैक्यहेतुमाह चय्यन्ता इति, उत्तरभाग-
त्वात्पूर्वभागैक्यं युक्तमिति भावः. अनेन व्याख्येयक्यात्
व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितम्, मुक्तिमित्यनेन विशद-
फलत्वाच्चैकशास्त्रमित्येतत्परिहृतम्. अनन्तग्रन्थेन वस्तुपरि-
च्छेदमुखेनान्त्यामिवाभिधानात् सर्वकर्मणान्तदाराधनात्मक-
१०. तथा उपासनाद्वन्तसंभवस्तूच्यते. एकव्याख्येयव्याख्यामात्मना
विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्येकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्रं प्रतिज्ञायन्
तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेपि एकैकदेशव्याचिष्यामया प्रवृत्तयो-
रेकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसादयस्य तथैवक्रूरणाद्यैकग्रन्थ
युक्तमित्याशङ्कविचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विध्यधीनत्व-

- १५ पक्षे तद्विधिवत्तात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येव बुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्याधी-
तत्वादुक्तरीत्येव बुद्धिरुत्पद्यते, अतः कृत्स्नगोचरविचारः
प्रथमकृतव्यक्त्या प्रतिपन्नः, न तु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः
उत्तरभागविचारः कर्तव्य इत्येवं रूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते,
- २० अतो विचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिह्वया प्र(युक्तं)वृत्तं
विचारशास्त्रं प्रायमिकस्वारमिकबुद्धिमत्पुरुषस्य सामान्येन
वेदार्थविचारोद्देशेन प्रवृत्तमिति वक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तर-
सौमार्थ्योक्तेश्चास्त्यमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्य कृत्स्नविष-
यत्वं साधयति स्थितन्तावदित्यादिना, अध्ययनस्य कृत्स्न-
- २५ विषयत्वं विचारस्य कृत्स्नविषयतासाधनार्थम्, नन्वाध्ययनस्य
कृत्स्नस्वाध्यायविषयता न युक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ “वेदानां
किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण” इत्येकदेशाध्ययनप्रतीतिः, अत एव न
तद्विध्यधीनविचारोऽपि कृत्स्नविषयः, परविधिप्रयुक्तौ च
कृत्स्नवेदाध्यापनापन्नावत् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मा-
- ३० चविषयतासम्भवाच्च किञ्चिदध्यापनमात्रेणार्थकमिदं न
तत्प्रयुक्तमध्ययनं कृत्स्नविषयमित्यत्राह अध्ययनविधिनाध्या-
पनविधिना चेति, स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य कृत्स्नविषय-
त्वात् कृत्स्नस्वाध्यायराध्ययनमिदं, “वेदानां”मित्यस्य संज्ञापर-
त्वात् न बहोचकलम्; अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽप्यध्यापन-
- ३५ विधिना अध्ययनविधिमिदं न तन्नियमविशेषप्रयुक्तस्य कृत्स्न-
विषयस्येवाध्ययनस्य स्वाङ्गभूतोपनयनदारतया स्वीकारादध्या-

पमविधिः हस्तस्त्राधायाध्ययनं प्रयुक्त इति ॥ तन्मुखेनाप्य-
ध्ययनमङ्कोचावकाश इति भावः . तयोः — विधिरागयोः .
नन्विति, अध्ययनविधिर्यदार्थज्ञानपर्यन्तः तदा तत्प्रयुक्त-

४ • विचारस्तुर्वेदमिच्छति, रागप्रयुक्तौ तु विचारः तत्साध्यनिर्णयो
वा नस्यतः पुरुषार्थः, अपि तु पुरुषार्थमाधनतया, अतो
यस्य यत्पुरुषार्थरागसम्भवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छा
स्यादिति विचारस्तुङ्कोचमर्हतीति भावः . द्विवर्गपव-
र्गयोः परस्परविरोधादेकस्योभयवरागासमावभावाद्वाच्ये

४ १ येति, उभयभावमाः—कर्मतद्भोभयभावनाः चतुर्मुखादयः .
यस्य त्विति, यद्यपि सर्वे सर्वपुरुषार्थरागयोग्याः, तथापि
तत्तत्कर्मानुरोधात् कश्चिद्विद्वेदेच्छायावते, अत एतदीय-
प्राथमिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसायास्त्वं प्रवर्त्त-
तेति भावः . यस्येति, द्विवर्गः—अर्थकामौ, वेदोदितेषु-वेदप्रति-

५ • पञ्चमाधनकेषु, तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः
प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः . तुल्यमिति, उभयार्हानु-
सारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकतपुरुषानुपपत्त्यापि सम्भवादुभया-
र्हानुसारेण मीमांसायाः सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेति
भावः . एवञ्चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवात्तदर्थं हस्तवेदा-

५ २ यंजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता,
इदानीं हस्तवेदार्थंजिज्ञासायां हेतुन्तरमाह तिष्ठत्विति,
रागात्कर्ममात्रे विचारमङ्कोच इति पक्षे दूषणं सूचयन्नेव कर्म-
मात्रे विचारमङ्कोचश्चकारान्तरेणाग्रहपरिहरति कर्ममात्र

- इति, कवन्धमौमांसकस्त्विति तुग्रब्देन रागात्सङ्कोचयन्
- ६० प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्त इति सूचयति. शङ्काचेत्यम्, न ब्रह्मणो विचारस्तुभवति, मिद्वे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशक्तेः, तत्त्वत्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् उपासनविधिगोचरे चार्थवादत्वेन स्मार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्र प्रामाण्या-
- ६५ भावादिति. राहुमौमांसकैरिति, ऐक्यास्त्यसमर्थनार्थमप्रयत्नमागैरपीति भावः. प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना. अप्राप्त इति, अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे इत्येतत्पूर्वेण सम्बध्यते, अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वाप्राप्तनिरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिश्रवणादौ
- ७० प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः. उपायानुष्ठानेति, रात्रिष्वचविध्यपेक्षितफलरूपप्रतिष्ठादिवदुपासनविध्यपेक्षित ब्रह्मरूपविषयबाधोऽपि न युज्यत इत्यर्थः, वयमप्येवमेव प्रतिभ्रूम इति भावः, इति—प्रतिवक्तव्य इत्यन्वयः. यदा राहुमौमांसकैरिति, अतमेनैवं शङ्काकार्येति भावः. कवन्धमौमांस-
- ७५ सकैरेव तथाशङ्कायां भवद्विः कथं प्रत्युच्यत इत्याशङ्कायां प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना अयोगाच्चेतीत्यन्तेन. स्वत इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिशयपुरुषार्थस्य स्वेनापि लभ्यं योग्यत्वेनानुसंहितस्य श्रवणम्योतिय युज्यत एवेति न प्रयोजनाभावः. ननु यदि श्रवणादेव
- ८० प्रीत्यर्थं ब्रह्मबोधनं तदा बालोपच्छन्दनादिवाक्यवदप्यार्थ-

त्वेऽपि प्रीतिसम्भवाच्च तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, अतः
प्रामाण्यलाभार्थमुपासनानुष्ठानशेषतया कार्यं प्रामाण्यं
वाच्यम्, तथाचारोपितेनाप्युपासनसिद्धेर्न ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह अर्थज्ञानस्येति, स्वातन्त्र्यमुपाया-

८५. सुष्ठानमनपेक्ष्यप्रयोजनपर्यवसानम्. तदुपयोगीति, तच्छ-
ब्देन स्वातन्त्र्योपायादुष्ठाने विवक्षिते, अयम्भावः, बाध-
द्युपच्छन्नादावप्यर्थतयात्वज्ञानादेव प्रीतिः, न चात्रापि
तादृशभ्रमादेव प्रीतिः, बाधकाभावेनौत्सर्गिकं प्रामाण्य-
त्यागायोगात्, वाक्यान्तरेण तत्प्राप्त्युपायविधानाच्च, उपा-

८०. धानुष्ठानशेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षितफलसमर्पकतया प्रामा-
ण्यम्, स्वर्गाद्यर्थवादवत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं,
बाधेतुत्वादिवद्व बाधकाभावात्, “तस्मिन्पदन्त”रिति
सिद्धवदनुवादात्, “ततो भान्तत्त्वतो ज्ञात्वा”, “विदुः
क्ष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतोये” इत्यादिना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्ष-

८५. हेतुत्वश्रवणाच्च, स्वातन्त्र्यपक्षे तत्प्रेक्षापूर्वकतत्त्वाधनप्रवृत्त्या-
दिमुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानान्द्रष्टव्यम्, अथ च स्वातन्त्र्य-
पक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपप्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेक्षोः
“चित्रयायजेत पशुकाम” इत्यादिना तत्त्वाधनविधानवत्
ब्रह्मपरवाक्ये ब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेक्षोरुपा-

१००. सनादिविधानमित्येकः प्रकारः, अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः.
यदा “तथांश्चि सर्वाणि च यददन्तौ”ति सर्वम् तपस्यम्-
विवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “तन्त्वौपनिषद्”-

मिति च तथावगमात् सर्वजगत्कारणत्वमवर्णान्तर्गामित्व-
सर्वशेषित्वसर्वफलप्रदत्वसर्वकर्मारोध्यत्वमकलविद्याप्रसाद्यत्वमु-

१०५. कृप्राप्यत्वनिरतिग्रहानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद्यम्,
अचायेतादृश ब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यव-
सानेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपमर्जनतया प्रसक्तोपाया-
नुष्ठानेनापि पुरुषार्थपर्यवसानमित्यपरः प्रकारः, अत्र च
न वाक्यभेदः, उपायानुष्ठानं शेषत्वे तु उपायविध्यपेक्षित-
११०. विषयफलार्थकतया उपमर्जनतया ब्रह्मप्रतिपादनम्, अत्रापि
न वाक्यभेद इति. प्रसङ्गात्कर्ममोमांसकैकदेशिनापि नेयं
शङ्काकार्थेत्याह कर्मशेषेति. अन्यत इति, ग्रान्तैक-
देशादन्यत इत्यर्थः. तेनैवेति, अतश्चाधिराशोऽपि नास्मा-
कमेव भर इति भावः. अस्त्विति, तथा च चतुर्थेऽपि
११५. पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोऽसङ्गत इति भावः.
तत्सहकारौति, व्युत्पत्त्यादिक विवक्षितम्. तच्चापीति,
कर्मभाग इव ब्रह्मभागेऽपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिमिद्धेरित्यर्थः.
तत्रैवेति चक्षुस्तभागे, तथा च ब्रह्मणिविचारं सङ्कोचयतः
तवाभिमतता ब्रह्ममीमांसापि न स्यादित्यपि हृदयम्. न
११९. चायमिष्टप्रसङ्ग इत्याह तथात्वेवेति—अन्यथापि संप्रमारे.
तत्सिद्धावपीति, व्युत्पत्त्यादिसहकारिमिद्धावपीत्यर्थः, तथा
च मत्पथवर्त्यनुपहाय ब्रह्मविचारार्थमेव ग्रान्तप्रवृत्तिर्द्युक्ता,
यद्यप्यनेऽप्यनुपाह्ना, तथापि दुर्वासनादाद्यात् केयाञ्चित्क-
र्मण्येव जिज्ञासा, तदभावात् “स्थितेरविन्द” इति न्यायम

- १९५ केषांसिद्रुमच्छायेव जिज्ञासेति, नैकस्योभयजिज्ञासासम्भव इति न सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः . त्वयापीति, सत्यथवर्त्यनुग्रहेऽपि कर्माधिकार्यनुग्रहाय कर्म-
मीमांसापि कार्येति भावः . तथापीति, सत्यथत्वस्वीका-
रेपि विविदिषार्थकर्मणामेव सत्यथत्वम्, तानि च यज्ञा-
१९६ दिकर्माणि प्रसिद्धयज्ञादिभ्योभिन्नानि, मासाग्निहोत्रवत्,
तदिययविचारय विविदिषार्थत्वादिस्मिन्नैव, तथा च, तद्वि-
चारः सत्यथत्वेन स्वीकृतकर्मविचारः शारीरकप्रेषत्वात्तच्चैव
क्रियते, जैमिनीय(कर्म)विचारय प्रसिद्धकर्मविषयः, तेषा-
च्चापयत्वात्तद्विचारोऽपि तथेति न तेनैकशास्त्रमित्यर्थः .
१९७ कर्मस्वरूपेति, विविदिषार्थकर्मणामन्यथाश्च मासाग्निहोत्र-
नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु, नित्यकाम्यज्योतिष्टोमवदिनि-
योगप्रयत्नमात्रं वास्तु, सर्वथापि कर्मस्वरूपविचाराभावे-
ऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थविनियोगो न युक्तः, वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, अतोऽवश्यामेचितः कर्मविचार इति तेनैक-
१९८ शास्त्रमित्यर्थः . भवद्भिर्विविदिषार्थत्वानङ्गीकारात् भवत्पक्षे
कथन्तच्छेषतयेकशास्त्रमित्यत्राह वेदनेति, विविदिषार्थत्वे
हि कर्ममीमांसाकयसिद्रुमच्छाजिज्ञासोपयोगिनौ, वेदनार्थत्वे
त्वङ्गविषयत्वात् अङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिधेति भावः .
भवान्तरीयेति, तथा च तत्र ब्रह्ममात्रेविचारमङ्गोऽप्य-
१९९ भावतीति भावः, मृदितकषायस्येत्यनेन “कषायैकर्मभिः
पक्व” इति सूत्र्यनुसारात् प्रतिबन्धकषापपमोदनेनकर्मणां

- विविदिषार्थं यज्ञादिवाक्येविवक्षितमिति सूचितम् .
 जातीति, जन्मान्तरसुकृतविशेषाज्जातिस्मरणधर्मरूपादिकं
 यथा सिध्यति, तथा ज्ञानमपि येषां बिद्म "स्वयमागतवि-
 १५० ज्ञाना" इत्यादिप्रमाणानुसारान्तान् प्रत्यनुपयोगात् ब्रह्ममी-
 मांसापि व्यर्थेत्यनारम्भस्यादित्यर्थः. तदर्क्षस्य-ब्रह्मजिज्ञासोः.
 उभयार्हस्येति, हस्तवेदार्थजिज्ञासोः हस्तविचारारम्भः.
 कर्मविचारोपेक्षानियमाभावो नैकशास्त्र्यभञ्जकः, तथा सति
 जन्मान्तरौघसुकृतवशादेदमामाण्ये सुदृढविश्वासपुरुषस्य प्रमा-
 १५५ णलक्षणस्यानपेक्षितत्वात्तस्याप्युत्तरलक्षणेरेकशास्त्र्यं न स्या-
 दिति भावः. ननु उभयार्हस्यतिष्ठन्नविचारारम्भोऽयमिति
 कुतः, एकैकार्हस्येकैकारम्भ इति कुतो न स्यादित्यत्र न-
 हीति, विचारोद्दिविधिप्रयुक्तोवास्यात् रागप्रयुक्तोवा स्यात्
 तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानकामाधिकारकत्वपक्षे विचारस्याध्य-
 १६० यनविधिनास्वेपादिधिप्रयुक्तता, स चाध्ययनविधिः हस्तार्थ-
 ज्ञानकामाधिकारकः, तत्तदाकर्तव्यज्ञानकामनायास्तदा-
 क्वाध्ययनाधिकारत्वे हस्तत्राध्ययननियमानुपपत्तेः, तथा च
 तदिधिमूलविचारोपि तादृशाधिकारिविषयक एव; अतो
 नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः, सस्यानधिकारिणं
 १६५ प्रत्यप्रवर्तकत्वात्; रागप्रयुक्तिपक्षेपि माद्व्याध्ययनविधेः हस्त-
 गोचरतया तदधीनापातप्रतीत्युत्थापितरागोपि हस्तार्थ-
 ज्ञानगोचरार्थयुक्तदतिविषयधौन्यदुपायविचाररागः हस्तार्थ-
 ज्ञानकामस्यैवप्रवर्तकः, विधिवदेव तस्यानधिकारिणस्य-

- प्रवर्तकत्वात्, अथ च फलरागोऽधिकारस्थानीयः, तथा
 १७० चोपायरागस्त्वस्मिन्नधिकारिस्थानीयमलार्थिनमेव प्रवर्त-
 यति विधिवदित्यर्थः. न हीति, अशकनीयार्थविधायकत्वं
 यथा वेदस्य न सम्भवति, तथाऽनधिकारिप्रवर्तकत्वमपि
 विधिरागयोर्न सम्भवतीत्यर्थः. एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्मा-
 मात्रविचारसङ्कोचमुत्पन्नविशेषेभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया
 १७५ कृत्स्नविचारारम्भसमर्पितः, वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे
 विविदिषार्थत्वे वा ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः कापि पुरुषे न
 सम्भवतीत्याह यदा चेति. यद्यपि वेदनार्थत्वे तदुपचयार्थ-
 क्तमापेक्षा, विविदिषार्थत्वे तु कथम्, उत्पन्नायास्तस्या-
 शक्त्यन्तेवानुवृत्तेः विविदिषायामुपचयाभिद्वेष्टेत्यत्राह न
 १८० चेति, हेत्वभावादिति भावः. निश्चये प्रतिबन्धमङ्गावा-
 दपि न निश्चयसम्भव इति हेत्वन्तरोपपत्तासपूर्वकनिश्चया-
 प्रक्यतामुपसंहरन् तत्फलितकर्मणां सङ्गाद्यत्वमाह प्राक्-
 नैरिति, प्रतिबन्धशङ्कयेत्यनन्तरमुक्तनिश्चयाभावेनेति
 शेषः, सङ्गाद्यत्वादिति पक्षस्या विचारोऽवगम्यभावीत्यत्राह त-
 १८५ पदेनान्वयः. कस्यचिदुक्तनिश्चयसम्भवेऽपि कर्मापेक्षामुपपाद-
 यति न चेति, ततश्चनविचारसङ्कोच इति भावः.
 आत्मनिर्गणायमादेरभावान्तदभिमाननिबन्धन एव विधि,
 स चाभिमानोविविदिषायाः प्रागेव नित्यानित्यविवेक-
 यत्नाच्चिदृश इति तन्निबन्धनविधिरपि तदानींचिदृश
 १९० इति जन्मान्तरकर्मफलमिदं विविदिषस्य तदर्थकर्म-

विचारपेक्षाया अभावात् ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोच इत्या-
शयेन शङ्कते वर्णाश्रमेति. तद्वन्मस्येति, तत्स्वरूपा-
ध्यायस्येत्यर्थः. किं वा देहात्मेति, वर्णाश्रमशब्देन तद्वि-
शिष्टो देहः अभिमानशब्देन तादात्म्याभिमानस्य विवक्षितं

१८५. शङ्कत इति भावः. पिण्डस्यैवेति, अभिमानशब्देन
अर्थाध्यासः, तस्य च वर्णाश्रमशब्देन देहपरेण कर्मधारयो
विवक्षितं शङ्क इति भावः. असिद्धेरिति, मोक्षदशाया-
मेव तदध्यासनिवृत्तेरिति भावः. तत्सम्बन्धस्येति,
देहसम्बन्धस्याप्रातिभासिकत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिक-

१००. भ्रमत्वासिद्धेस्तस्य मोक्षात् प्रागनिवृत्तेरित्यर्थः. यावतेति,
अवयवविधिरपि चैवर्णिकाद्यधिकारिकः, तथापानिवृत्ताभि-
मानेषु कर्मविचारस्तुभवति, ब्रह्मविचारस्तु नित्यानित्य-
विवेकाधिकारकत्वात्तद्विज्ञानाभिमानस्यैवेति च कुत्रापि न
स्यादिति भावः. एवं विचारसङ्कोचाभावात्तत्तद् वेदार्थ-

१०५. निर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्त्यौचित्यात् ऐक्यास्त्यमिति
स्थितम्, तत्र विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्परकाङ्क्षाविर-
हात्कर्मैकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्रमिति बोधयति नन्विति,
यद्यपि विद्यायाङ्गमणानुपयोग उक्तः तथापि विचारयोः
परस्परमुपयोगानुक्तेराकाङ्क्षाविरहाच्चैकशास्त्रमित्याक्षेपो

११०. युक्तः. न्यायेत्यादि, उपयोग इत्यनुपपन्नः. बाह्येति,
बाह्यहेतु समुत्थाप्रामाण्यग्रथमपादेनिराकियते, आन्तरहेतु-
समुत्थाप्रामाण्यन्वितायाम्. कृत्स्नेति, पूर्वोत्तरभाग-

- विचारात्मके छत्वन्नास्ते उपयुक्तम्. भेदेति, “सर्ववेदान्त-
प्रत्ययंचोदनाद्यविशेषा” दित्यत्र तावत् “एकं वा संयोग-
११५ रूपचोदनाख्याऽविशेषा” दिति शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
व्युत्पादनमुपजीव्यते, नचेदमेव तद्व्युत्पादनमिति वाच्यम्,
चोदनाद्यविशेषादित्यादिशब्दस्य संयोगरूपचोदनाख्या-
ऽविशेषादिति पाठपेक्षतात्, एकमिति साध्यानिर्देशश्च
तस्याप्योपजीवनेन तस्याध्यक्षाभादेव. तथा “गुणस्यापूर्वसंयोगे
१२० वाक्ययोस्तुमन्वा”दित्यधिकरणव्युत्पादिनोगुणभेदः “नवा
प्रकरणभेदात् परोवरौपस्त्रादिव”दिति च्छान्दोग्य-
सहदारण्यकोद्गीयविधयोर्भेदार्थमुपजीव्यते, तथा “नाना
शब्दादिभेदा”दित्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभिः भेदव्युत्पाद-
नोपजीवनमादिशब्दात्प्रतीयते. तार्त्तिया इति, “व्युत्पा
१२५ दिवस्त्रीयस्त्राश्च नवाधः” “सिद्धभूयस्तान्तद्विवस्त्रीय-
स्तदपी”त्यादिना तार्त्तियन्यायानामेवोपजीवनमिति गम्यते.
प्रयुक्तिश्चेति, “विहितत्वाद्यात्मकमापी”त्यधिकरणेन
विद्यान्नाशमाङ्गलनिर्णये ह्यते चातुर्यन्यायेन प्रयुक्तिमिथ्य-
तौत्तर्यः. गतिचिन्तायामिति, “वायुमध्यादविशेष-
१३० विशेषाभा”-मित्यधिकरणे पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते,
तथा हि, कौषीतकिनः “स एतन्देवयानमन्यानमापद्याग्नि-
लोकभागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक”मित्यग्नि-
लोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते, वाजसनेयिनस्तु “यदा

२२५ वैपुरुषोऽग्राभोकायैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीर्षते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स कर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते, तत्र कौपीतकिनाम्पाठक्रमेणामिलोकग्रन्थोक्तादर्चिषः परमेन वायुः प्राप्नोति, उक्तवाजसनेयश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्वलीयसा तद्वाधेना-

२४० दित्यात्पूर्वं वायुर्निर्विश्र)वेश्यते, संवत्सरस्तुच्छान्दोग्ये मासात्परं श्रूयते, “तेऽर्चिषमभि सम्भवन्ति अर्चिषोऽहरञ्च आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण पलाद्यान् षडुदङ्गेति मामासान् मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याश्चन्द्रमसश्चन्द्रमसो विद्युतन्तत्पुरुषोऽमानवस्य एनान् ब्रह्मगमयती”-

२४५ ति, वाजसनेयके तु “अर्चिषोऽह”रित्यादिमासान्मभटित्वा “मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकादादित्य”मिति मासात्परतो देवलोक श्रूयते, तत्र द्वयोऽनुतिलेऽप्यधिककाक्षानाम्पूनाकाक्षोत्तरत्वेन अहःपक्षादिषु दर्शनादर्शकमेण संवत्सरस्य मासात्परतो निवेशस्तिष्ठति, तथाचार्धस्य क्रमनियामकत्वं श्रौत-

२५० क्रमस्य पाठक्रमाद्वलीयस्त्वच्च पञ्चमसिद्धमुपजीव्याद्वादित्यधो-रन्तरालेवायुदेवलोकग्रन्थार्थनिवेशं सिद्धुङ्गत्वा “वायुमब्दा”-दित्यधिकरणे वायुदेवलोकग्रन्थयोर्भिन्नार्थत्वमूर्ध्वपक्षीकृत्यै-कार्यमसाध्यते, एवम् “तटितोऽधिवरणस्तन्मन्वा”दित्यधि-करणे पि पाश्चमिकन्याय उपजीव्यते, तत्र चवरणस्य कौपीत-

२५५ किपाठक्रमादादित्यात्पूर्वत्वे प्राप्ते मेघोदरवर्तित्वलक्षणविद्युत्स-मन्वादर्शादिद्युत कर्ध्वमिवेग उक्तः, अर्थक्रमस्य वलीयस्त्वच्च

पञ्चमसिद्धन्तचोपजीव्यम्. कर्तृति, “फलार्थत्वात्तु कर्म
समर्थाधिकारं स्या”दित्यधिकरणे समर्थानामेवाधिकारो-
नान्येषां श्रद्धाद्विमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्याच्च

२६० विधुरादीनान्देवादीनाञ्च किं भ्रामर्थ्यमस्ति उतनेत्यादि-
चिन्तया अधिकारिविशेषनिर्णयः क्रियते, नैष्ठिकादि-
भ्रष्टानाञ्च पातित्यस्मरणेन वैदिककर्ममात्राधिकारिणाम-
सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारश्च प्रतिपाद्यते, एवं स्वर्ग-
कामाधिकरणेन कलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामा-

२६५ नान्देवादीनामर्थधिकारोस्ति न वेति चिन्त्यत इत्यर्थः.
अतिदेशादयश्चेति, “अन्तस्तद्धर्मोपदेशा”दित्यपभाष्ये
“अन्तरादित्येऽन्तरवर्षिषथः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्यः
परमात्मैव कुतस्तद्धर्मोपदेशात् जीवेऽप्यस्य भवस्तदतिरिक्त-
स्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः “स एव सर्वभ्यः

२७० पाप्मभ्य” इत्यादिगोपदिश्यते” इत्युक्तम्, अनन्तरं हिर-
ण्यवत्पुण्डरीकाचत्वादिविशिष्टाप्रकृतदिश्वविग्रह योगश्च
परमात्मनः प्रसाध्य “अतः परस्यैव ब्रह्मण्य एवं रूपरूप-
वत्त्वादयमपितस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलादयधिकरण-
आदित्यादि जीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे”त्युपमंशतम्, तच्च

२७५ अविपुरुषेऽपहत पाप्मत्वविलक्षण विग्रहयोरतिदेशतः प्राप्ति-
मुपजीव्यः तच्च विग्रहप्राप्तिः “तदेवरूपं यदमुष्यरूपम्”
इत्यतिदेशात्, अत्र रूपशब्दस्य वर्णपरत्वविग्रहपरत्वं संशये
“एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृति”रिति सूत्रोक्तन्यायेन

- विपक्षस्यातिदेश इति निर्णयः, तथा हि, वैश्वदेवे “शाखा-
 २८० इधिय एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं वारुणप्रघासे
 “काथ एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं साकमेधे “एत-
 द्वाघ्ना एककपाल” इति, तत्र किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य
 प्राध्वणमतिदिशते, किं वा वारुणप्रघासिकस्येति संशये
 वारुणप्रघासिकेऽप्यग्राह्यं वैश्वदेविके वज्र, अतो भूयोधर्म-
 २८५ लाभात् वैश्वदेविकस्यातिदेश इत्युक्तम्, अत्रापि रूपशब्देन
 वर्षविशेषाभिधानेऽप्यातिदेशादिग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृत-
 पुण्डरीकाक्षत्वविरह्यभ्युत्पादि परामर्शाद्भूयो धर्मलाभा-
 द्विलक्षणविग्रहातिदेश इति निर्णयः. यद्यपि तत्राय-
 न्यूर्वपक्षः, अथवहितत्वादेतच्छब्देन वारुणप्रघासिकस्याति-
 २९० देश इति सिद्धान्तितम्, तथाप्यत्रादृशबाधकाभावात्
 तत्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः. अपहतपाप्मत्वमपि “यन्नाम
 तन्नामे”त्यातिदेशप्राप्तगामवत्त्वात्, उदित्येतन्नामश्रवणाति-
 दिशते, तस्य च “तस्योदिति नाम स एष सर्वभ्यः पाप्मभ्य
 उदित” इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमित्तङ्कुप्तम्, तथाच
 २९५ तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्य गुणविशेषलाभाच्च
 तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्त्रीकारादपहतपाप्मत्वलाभः, यथा माद-
 मग्निहोत्रञ्चुहोतीत्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो-
 रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशेषादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते “एक-
 स्थलमिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्यथाप्यभिधेय-
 ३०० तमनेकार्थत्वदोषत” इत्येकमेव मुख्यत्वमुक्तम्, तथाचाप्य-

नेकार्थत्वपरिहारायतदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्ध्यति .
अतिदेशादय इत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः, अय-
म्भावः “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व” इत्यत्र यज्ञादीनां
विद्याङ्गत्वमतीयते, यज्ञानाद्याग्नेयसौर्यादीनामङ्गलं चाङ्गा-

२०५ नामेव, अतो यज्ञाङ्गभूतस्य “अग्निसुवस्तुवरगन्धे”त्यादि-
मन्त्रस्य स्वर्गहृषणप्रकाशकस्य विद्यार्थं यज्ञाङ्गत्वं “मग्न-
विद्यां विद्यामगन्धे”त्यूहसापेक्षम्, अतस्त्याङ्गस्य यज्ञस्य
विद्यार्थत्वनिरूपणमूहसापेक्षम्, ऊहसनावमिकन्यायाधीनः,
तत्र हि “फलदेवतस्योद्ये”त्यधिकरणे सौर्यादिश्रुतिदेशतः

२१० प्राप्तस्य “अग्निसुव” इति मन्त्रस्य “अग्निसुवस्तुवरगन्धे”मिति
सौर्यफलप्रकाशकपदप्रत्येपेणोह उक्तः . तथा “हानौ तूपायन-
शब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुपगानवस्तदुक्त”मित्यत्र शाखा-
न्तरात्मातोपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वकुशादिदृष्टान्तेनो-
पपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोश्चिन्तने विकल्पा-

२१५ पादकवाक्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “तदुक्त”मिति सूचखण्डे
दाशमिकपर्युदासाधिकरणं सम्प्रति प्रदर्शनेन तद्व्याय उप-
जीयते, तत्र हि “नार्षेयं दृष्टीते” इति महापिष्टयशा-
स्त्रात् “यज्ञेषु (यजतिषु) येयजामहङ्करोति नानूपाजेष्वि”-
त्यनारभ्याधीतञ्च वाक्यमधिकृत्य विचार्यते, किं वरण्ये-

२२० यजामहाम्भ्यामतिषेधस्य विकल्पः, उत तयोर्निवृत्तिरिति,
तत्र प्रतिषेधे नञोमुख्यार्थत्वलाभात् पर्युदासेकात्थाधनमते
समासप्रसङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथा च विकल्प इति “प्रतिषेधः

- प्रतिदेशेनारम्भविधाने च प्राप्त प्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्या”-
 दिति सूत्रेण पूर्वपक्षङ्गत्वा सिद्धान्तितम् “अपि तु वाक्य-
 २९५ शेषस्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशस्या”दिति
 सूत्रेण, तत्कार्यः, एकवाक्यत्वस्याभावाभावात्पि समास-
 विकल्पस्य माणिनिष्पत्त्याददोषदुष्टविकल्पस्यान्याय्यत्वाच्च
 पर्युदासः, तथा च वरणयेद्यजामहयोर्निवृत्तिरिति,
 तथा “न स्यान्तोषी”त्यधिकरणे “दर्शयति चाप्यपि
 २९० स्मर्यते” इत्यादि सूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति गुणमित्युक्तिः
 पदाहवनीयन्यायेन विशेष निषेधस्य विहितविशेषेतर-
 विषयत्वमभिप्रेत्य; स च न्यायोदाश्रमिकः, तथा
 अहीन सचयोर्लक्षणतो भेदे तदुपजीवनेन “द्वादशाहव-
 दुभयविधमादरायण” इत्युक्तम्, एवम् “पूर्वविकल्पः
 २९५ मकरणाख्यात्क्रियामानमव”दिति विद्यामयमनश्चितादीनां
 विद्यामयक्रत्वङ्गत्वसाधनार्थेऽधिकरणे पूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि
 क्रियामयक्रत्वङ्गत्वे मानसपक्षो निदर्शितः, तस्य च द्वादशा-
 हराङ्गत्वन्दाश्रमिके “मानसमहरन्तर स्याद्द्वादशाह (स्याद्दे-
 द्यपदेशा”दित्यधिकरणे सिद्धमुपजीव्यते, एवमन्तन्वन्यायो
 २९० “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी”त्यत्रोपजीव्यते, तच्च हि कर्म-
 णामाश्रमाङ्गत्वविद्याङ्गत्वसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाध-
 नस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्फलमित्युक्तम् पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभय-
 गोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये च सत्कारणन्तन्त्रम्, तच्चैकादशे
 स्थापितम्, विद्यार्थकर्मणैव प्रसङ्गाच्चित्यभिद्धिरित्याचार्य-

२४५ मेघनादारिसूत्रयः, तेषामेतद्विचारस्य प्रसङ्गः फलम् . उप-
योगान्तरमाह विद्येति, विद्याङ्गभूतेत्यनेनाङ्गाङ्गिविचार-
त्वाद्वर्गपूर्णमासप्रयाजादिशास्त्राणामिव परमगास्तैक्यमवर्ज-
नीयमिति सूचितम्, अनेन ग्राहीरकद्वतीयाध्यायेनैक्य-
मुक्तमभवति, न हीत्यादिना “सर्वापेक्षा चे”त्यनेन ऐक्य-

२५० मुक्तमभवति . उपयोगान्तरमाह यज्ञादीति . अस्तु तर्हि
ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीती
“स्थितेऽरविन्द” इति न्यायावतारादित्यत्र चोद्ये यद्युक्त-
हेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवा-
भावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथञ्चित्तदुपपादने च शास्त्रैक्यं सिध्ये-

२५५ दित्यनिष्ठापादनेन सङ्कोचकलासम्भवेन परिहार उक्तः,
इदानीमतिशयितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंगन्धूषयितुमनुव-
दति यच्चातिशयितेति, हेत्वंगानुवादे तात्पर्यम् . ननु
पूर्वापरेति, ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः व्यभिच्युतमेवेति
भावः . किन्तेनेति, वास्तव वैषम्येणेत्यर्थः . ननु साक्षात्का-

२६० रस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च अवस्थादिजन्यत्वाङ्गीर्मांसा-
पेक्षेत्यत्राह तत एवेति, स्वतोऽपरोक्षविषये त्वन्मते अवि-
चारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा
विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः . अत इति, एक-
यन्त्यत्वपर्यन्तमैकशास्त्र्यमिह साध्यम्, तस्यैव क्रमहेतुत्वात्,

२६५ तत्रैकव्याख्येयव्याख्यानात्मत्वं हेतुः . एकव्याख्यानात्मत्वेऽपि
तदंशव्याचिख्यामयैव प्रवृत्तौ नोभयोरेकयन्त्यत्वमित्यत्रोक्तम्

- एकस्यैवेति, आत्मनेत्यनन्तरप्रवृत्तमिति शेषः, पूर्वोक्त-
मीत्या माधमिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्तियु-
क्तेति भावः. एकव्याख्येयव्याख्यानमात्मना प्रवृत्तमित्यत्र
- ३३० “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रस्मारकमभिप्रेतम्, तत्र
ह्यत्रग्रन्थः कृत्स्नवेदाध्ययमानन्तर्यपरतया सर्वसम्मतः, अत-
स्तद्वदपि कृत्स्नवेदाध्ययननिर्हन्तेर्हन्तुत्वपरतया, अत इद-
मप्यद्वयं मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यतां हेतु पूर्व-
वृत्तौपन्यासमुखेन साधयत् विंग्रतिलक्षणासामान्येन वेदा-
- ३३५ यंविशदोकरणे विकीर्णमूलतो तच्चिबन्धनमैकप्रग्यश्च
स्पष्टमाचष्टे. तथैतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतु अपि
अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अवकाशावकाशौ प्रवर्तका-
भाव तत्सद्भावौ वा साधारणेन मीमांसामाश्रयानारम्भ-
णीयत्वारम्भणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्त्यामान्येन वे-
- ३४० दार्थविशदोकरणकर्तव्यतायुद्धिनिबन्धनत्वं तच्चिबन्धनमै-
कप्रग्यश्च स्पष्टमाचष्टाते, न चैवं सति विंग्रतिलक्षणी
जैमिनिनैव कर्तव्येति वाच्यम्, तत्कर्तव्यतां समर्पितवतैव
तत्कर्तव्यमिति नियमे ईदृशरेणैव सकलकर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्,
नन्वव्यवहितस्वरूपारम्भसमर्थनार्थमिदं सूत्रमित्यवधानात्
- ३४५ अवगम्यते, अन्यथैतत्सूत्रानन्तरप्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात्. अत एवोक्तम् “यदा हि धर्मजिज्ञासा
कर्तव्येत्युक्ता शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं
शास्त्रन्वर्ममतिपादनप्रयोजनमित्यवगम्यत” इति. अत एव

- तसूचस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वद्वर्तव्यमिति चेदु-
 ६८० च्यते, धर्मजिज्ञासामूचस्य मीमांसामात्रसाधारण्यन्तावशि-
 द्धम्, अधीतसाङ्गसग्निरस्त्वस्वाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञा-
 सोदयात् तदनुजिष्टस्य शास्त्रमपेक्षता अविवक्षितार्थ-
 त्वादिनामारम्भणीयत्वमागच्छा विवक्षितार्थत्वादिभिरारम्भ-
 णीयत्वसमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासु पुरुषानुपहार्यत्वञ्च
 ६८५ शास्त्रस्याथातश्चाब्दाभ्यामवगम्यते, एवञ्च शास्त्रप्रवृत्तिनि-
 मित्तजिज्ञासासाधारण्यात् साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसम-
 र्थनार्थस्य साधारणविषयत्वौचित्यात् अथातश्चाब्दवलात्पू-
 र्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च अस्य (शास्त्रस्य) सूचस्य विश-
 तिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धम्, तच्च यदि प्रतिज्ञासाधारणे
 ७०० सर्वज्ञैमिनिनैव कर्तव्यम्, न च तथा क्रियत इति विचि-
 क्षित्वा जायेत, तदा गृहशिक्षाभ्यां सामान्यचिकीर्षामूल-
 मेकमेव कार्यम्परस्परमक्षत्या प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्व-
 र्यत इति समाधानमुचितम् . ननु धर्मशब्दे विशमाने
 कथं सूचस्य वेदान्तसाधारण्यम्, धर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वात्,
 ७०५ न च धर्मशब्दलक्षणादोषः, उक्तयुक्तिभिः वाक्यतात्पर्यं
 निश्चिते तदनुसारेण लक्षणाया ज्यायस्त्वात्, तदुक्तम्पूर्वतन्त्रे,
 “अभ्युदये कालापरधादिज्या सोदनाख्याद्यथा पञ्चशरावे”
 “यस्य हविर्निहप्रम्पूरस्ताचन्द्रमा अभ्युदेति चेधा तण्डुला-
 न्विमजेद्ये मध्यमास्थुस्तानश्वये दावे पुरोडाशमष्टाकपाञ्च-
 ७१० कुर्याद्ये सविष्ठाप्तानिश्राय प्रदावे दधगंयहं येऽणिष्ठा-

• स्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरु"मिति, तत्र संग्रयः
किङ्कमान्तरमिदमुक्तप्रकान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्यो-
ऽपनयो देवतान्तरसंयोगस्योद्यत इति, तत्राग्रेर्देवतायास्त-
हुणस्य दाहत्वस्य च विधौ वाक्यभेदान्तदिशिष्टङ्कमान्तरं

४१५ विधीयते, एवमग्नदधिसंगोद्रेगेन स्यविष्ठानाश्चरुस्य
दध्नोऽधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदाहत्वस्य तहुणस्य
च विधौ वाक्यभेदान्तदिशिष्टङ्कमान्तरं विधीयते, एवं
शिपिविष्टविष्णुदेवताकश्रुताधिकरणकाशिष्ठचरुहविष्कङ्कमां-
न्तरं विधीयत इति पूर्वः पक्षः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्तदेव

४२० कर्म, न च वाक्यभेदः, अपरित्यक्त्यागान्वधानामेव सता-
न्दधिस्यविष्ठादीनान्देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानात्, देवता-
यास्तहुणस्य च विधानादपि न वाक्यभेदः, दाहत्वादि-
विशिष्टाग्न्यादेरेकस्यैव सम्यग्दानकारकस्य विधानात्, चेधा
तण्डुलानिति तु देवतान्तरसंयोगविधानार्थपूर्वदेवताभ्यो-

४२५ ऽपनयो विधीयते, तत्र च दधिगहनयोरपि देवतान्तर-
संयोजनार्थन्तण्डुलग्रन्थेन तण्डुलादि प्रकृतहविर्मात्रं लक्ष्यते,
तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविभियोगसम्बन्धस्यात्र विधि-
वैयर्थ्यात्, तदेव कर्मान्तरम्, एवन्देवतान्तरेण संयोज्य-
माण हविर्मात्रपूर्वदेवतापनयविधिपरं "चेधा तण्डुलान्वि-

४३० भजे"दिति वाक्यमिति निश्चिते दध्यादिसाधारण्यार्थन्त-
ण्डुलग्रन्थो हविर्मात्रोपलक्षणमित्युक्तम्, अथवा उपामन-
रूपधर्मप्रतिपादनात् काच कथन्ता, उपामनस्य शाब्द-

प्राधान्येऽपि ब्रह्मण आर्थप्राधान्यत्र हीयते, ब्रह्मण एव
शब्दप्राधान्येऽपि न शब्दावकाशः, धर्मशब्दो भगवत्प्रीतौ

४२५ मुख्यः, कर्मव्यापारो हि धर्मशब्दार्थः, स च प्रसाद एव .

अथवाच सूत्रे धर्मपदमलौकिकश्रेयस्साधनत्वद्रुणनिमित्तौ-
क्यं प्रवर्तते, अत एव . “द्रव्यक्रियागुणादीनान्धर्मत्वं स्थाप-
यिष्यतः” इत्युक्तम्, अतो यागादीनाम्ब्रह्मणश्च प्रीतिदार-
कश्रेयस्साधनताया अलौकिक्याविद्यमानत्वाद्धर्मशब्द इह

४४० यागादिब्रह्मसाधारणः . एतदेवाभिप्रेत्यानुष्ठेयमाचार्यैः,

“अलौकिकश्रेयस्साधनन्धर्मः, तदनुयायिप्रतिपाद्य”मित्या-
दि, अत्रत्यधर्मशब्देन कर्मब्रह्मरूपद्वयं साक्षात्परम्परया वा
श्रेय उपयोगमाचादिवचितमिति भावः . अथवा अलौ-
किकश्रेयस्साधनताया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ब्रह्मण

४४५ एव तत्साधनत्वात् प्रसादस्य च व्यापारमाचत्वात्तादृशश्रेयः

कर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य मुख्यार्थः,

“ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति
महात्मानद्रुणान्धर्मं सनातनम् ॥” इत्युक्तेः . तस्य च साध्य-
त्वमसादरूपव्यापारविशिष्टविशेषेण, तस्माद्धर्मजिज्ञासेत्यस्य

४५० ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः . एतदेवाभिप्रेत्यानुष्ठेयमाचार्यैः “अ-

थातो धर्मजिज्ञासा” “इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा”

इत्यादि . ननु तर्हि कथम्ब्रह्ममीमांसायाद्धर्ममीमांसायाः

अवकाशः, अथाप्यनुष्ठेयमाचार्यैः “कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसा-

द्वितीयलक्षणचतुर्थपादे सन्नत” इति, अत्रत्य ब्रह्ममीमांसा-

- ४५.५ शब्दः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रविवक्षितब्रह्म-
मीमांसापरः, अतस्तृतीयलक्षण इत्युक्तिमभावः, तृतीय-
लक्षणचतुर्थयादे “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरवयवत्” इत्यत्र
कर्मणामुपासनाङ्गत्वप्रतिपादनात् तत्र ब्रह्मतया कर्मनिरु-
पणं युज्यत इति . यद्येवन्तर्हि तच्चैतदिच्छायम्, अथाप्यतु-
४६. गृहीतम् “ब्रह्मविचारान्तर्भावोऽपि इत्यङ्गणमुपपद्यते, यथा
नियहान्तर्गतथोक्त्वसजात्योरङ्गिकभेदेन इत्युक्तिः, यथाच
नियहान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन इत्युक्तिः, इत्यङ्ग-
णञ्च ब्रह्मण्यप्रतिपाद्यत्वात्, तत्र च पूर्वभावितमुपजीव्यो
पजीवकभावादिविद्यमानहेतुनिबन्धनम्” इति, “अथातो
- ४६.५ धर्मेजिज्ञासा” इति सपरिकरब्रह्मजिज्ञासाम्प्रतिज्ञाय चैव-
र्गिक मुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतया च विचारा-
शान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचाराधिकार-
हेतुतया नियतवृत्त्यभावपूर्वभावद्वर्मेविचारं सर्वातुपहार्य-
मयमतः इत्यङ्गिर्वर्त्ये अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धे व्युत्पत्त्य-
४७. भावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थञ्च “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारमुक्तः प्रतिज्ञाय तद्विचारः
प्रवर्त्यते मुनिदय्या भगवत्स्थेत्याचार्याभिप्रायः . वेदार्थजि-
ज्ञासेति वा ब्रह्मजिज्ञासेति वा वक्तव्ये धर्मेजिज्ञासे-
त्युक्तिः श्रेयस्साधनत्वप्रतिपादनेन मीमांसाया रागप्राप्ति-
- ४७.५ सूत्रनमुखेन प्रवर्तकाभावादमारम्भ इति पूर्वपक्षनिराकर-
णाय रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् आरम्भ इति साङ्ख्यनसूचनार्था .

- एतेन शास्त्रैक्ये आदौ साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमित्ये-
तन्निराकृतम्, प्रतिज्ञायास्सामान्यविषयत्वेपपादनात्, यदि
सामान्यविषयत्वन्तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यम्,
४८० मैवम्, तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्थानेन तदर्धमधिकरणानार-
म्भात्, स्वकर्तव्यार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञा चार्थसिद्ध्या,
पक्षान्तरेऽपि चार्थसिद्धैव, न्यायपरत्वात्सूचक्य, तथाविधसूचा-
करणञ्च न्यायनिबन्धनात्मने शास्त्रे तादृशस्य निवेशायो-
गात्, “शब्दाबोधत्वशङ्कापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा
४८५ कृते”ति वाक्येनाचार्यैरयमर्थस्तूचितः, अत एव वेदान्ता-
चार्यैः “तस्य निमित्तपरीष्टिः” इति सूचक्याख्याने “इद-
मपि सूचक्य केवलप्रतिज्ञापरम्, अपि तु प्रमाणमात्रस्या-
परीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिषेधार्थम्” इत्यनुमृहीतम्, अर्वा-
चीनव्याख्याद्वयभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वमस्य
४९० सूचक्याङ्गीकृतमेव, परन्तु धर्मस्यैव कृत्स्नवेदार्थत्वं वेदान्त-
भागस्य तच्छेषत्वञ्च तैरुक्तम्, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थ-
इयम् भागदयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेव विशेषः, वेदार्थ-
मात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विशदः, किञ्चैवं यदि विशेष-
प्रतिज्ञा, तदा छनपेक्षितविधानापेक्षितपरित्यागयोः प्रसङ्गः,
४९५ सामान्यप्रतिज्ञा ह्यविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षि-
तार्थत्वादिमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञा तु पूर्वभाग-
विषये नापेक्षिता, ब्रह्मभाग इव कर्मभागासाधारणपूर्वपक्ष-
स्यानुदयात्, अत एव पूर्वतन्त्रे “पानव्यापच तद”दित्य-

धिकरणे “यस्मिन्मवाभीष्टात्प्रशामाकश्चरन्निर्वपे”दिति

- ५०० विहितेष्टिः किं लौकिके वैदिके वमने मर्वचोत वैदिक
एवेति विग्रये अविशेषात्सर्वत्रेति प्राप्ते मन्त्रगजरूपपर्यन्त-
मक्षणस्य विहितत्वाद्वमने तद्देशस्थात् तत्समाधानमपेक्षितम्,
लौकिकस्तु मक्षणं वमनार्थमेवेति न तत्रापेक्षेत्यपेक्षितत्वा-
वैदिक एवेष्टिविधिरित्युक्तम्. तथा “पञ्जीसंयाजान्तत्वं
५०५ सर्वेषामविशेषात्,” (इत्यत्र) “पञ्जीसंयाजान्तान्यहानि
सन्तिष्ठन्त” इति द्वादशशब्दे श्रूयते. किमिदमङ्गामविशेषेण,
उत उत्तमवर्जमिति विग्रये, अविशेषप्रवृत्तविधेस्तुङ्गोच्चा-
योगात्सर्वेषामपञ्जीसंयाजान्तत्वमिति पूर्वपक्षे, द्वादशया-
गानां सङ्कर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् पूर्वमहः कस्मिंश्चित्प-
५१० दार्धेऽवस्थाप्यापरस्परमन्त्रीयत्वात्कस्मिन्दार्धे अवस्थापन-
मित्यपेक्षायापञ्जीसंयाजान्तेऽवस्थापनमित्युच्यते, उत्तमस्य तु
न्यपेक्षा, इतरथागसाहित्यस्य कचिदवस्थापनाभावेऽपि
सिद्धेः, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जमपञ्जीसंया-
जान्ततेति व्यवस्थापितम्, अतोऽपेक्षितत्वात्साधारणप्रति-
५१५ जैवोचिता. ननु किञ्चित्प्रयोजनमिद्वर्धनदर्थिनमस्त्यर्थं
विशेषप्रतिपादनार्थमवर्तमानम् अर्थप्रयोजनाधिकार्युद्दे-
शौक्ये एकम्, तद्भेदाद्विभक्तं स्यात्, यथा न्यायशास्त्रग्रन्थ-
शास्त्रे प्रत्येकमर्थ्याद्देशाद्यभेदादभिधे, तद्भेदाच्च परस्परं भिन्ने,
इह च कर्मप्रज्ञालक्षणार्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
५२० तदर्थिरूपाधिकारिभेदाच्च तदुद्देशा अपि भिन्ना एवेति

- कथं शास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूद्यपरिहरति, एतेनेति, अर्थो-
द्देशो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनमथा कार्यमिति
प्रवर्तमान एक एव, प्रयोजनोद्देशोऽपि प्रयोजनमिहार्थ-
मिति प्रवर्तमान एक एव, अधिकार्युद्देशोऽपि पुरुषार्था-
५२५ धिनस्यतीति प्रवर्तमान एक एव, पुरुषार्थमिहार्थन्तर्द्धिन-
मिति वेदार्थप्रतिपादनकार्यमिति चक्षया मीमांसाशास्त्र-
प्रणयनादिति परिहाराभिप्रायः . ननूत्तरूपेणैकोऽप्यवान्त-
रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदात् शास्त्रभेद-
स्यादित्यथाह अवान्तरेति, न चैकमिति, सामा-
५२० न्यक्रोडौकारमात्रेणैकत्वे वेदार्थानुबन्धित्वास्तौकिकायांनु-
बन्धित्वादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्छन्दश्चिच्छाप्रभृतीना-
मेकविद्यास्थानत्वमेव स्यादित्यर्थः . उपकारेति, उक्तरीत्या
सामान्यतः क्रोडौकारसम्भवेऽपि न तयोद्देशेन शास्त्र-
प्रवृत्तिः, किन्तु वर्षश्चिच्छाद्युपकारविशेषोद्देशेन चिच्छादेः
५२५ प्रवृत्तिः, अतस्तोषाभेद एव, मीमांसाशास्त्रस्य वेदार्थविशदौ-
करणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमिति भावः . अदूरेति,
स च तत्त्वनिर्णय प्राधान्यात् . नन्विह वेदार्थविशदौकर-
णादेकविद्यास्थानत्वे सूतेरपीतिहासपुराणाभ्यां सहैक-
विद्यास्थानत्वप्रसङ्गः, तत्त्वाचारविशदौकरणरूपावान्तरभेद-
५३० विवक्षायां कर्मब्रह्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्या-
स्थानभेदप्रसङ्ग इत्यथाह न चेति, तत्त्वप्रवृत्तिप्रयोजकोप-
कारविशेषमात्रोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिस्तत्त-

तमभ्रमिप्रायविद्धिमहर्षिभिः मीमांसेत्येकविद्यास्थानत्वेन
कीर्तनान्मीमांसाया एकोद्देशेन प्रवृत्तिरवगम्यत इति भावः .

५४५ अन्यथेति, फलकरणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थेन सत्यत्व-
तात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेऽपि करणेतिकर्तव्यतारूप-
प्रमाणतर्कयुत्पादनार्थेन सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्वाधात्
इत्यर्थः . सगुणेति, तथापि सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे-
नार्थविरोधादित्यर्थः . देवताकाण्डचेति, तथाच कर्म-

५५० काण्डे देवतानिराकरणमभव इति भावः . अत एवेति,
देवताकाण्डेनैकशास्त्रादित्यर्थः . यदि प्राग्रस्यमात्रपरम्
तर्हि पूर्वपक्षप्रतिषेधो न स्यात्, प्राग्रस्यपरत्वस्यासम्भवि,
न्यायनियन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्राह किमसौक्तिकेति, अत्रा-
हङ्गवादेन परप्रतिषेधमिद्धिः, न्यायनियन्धनत्वेऽपि प्ररो-

५५५ चनालक्षणप्रयोजनसाभ्यात् प्राग्रस्यपरत्वोक्तिरिति भावः .
अश्रुतेति, फलप्रदत्ताभिमतानामिन्द्रादिदेवतानाश्रय-
ऽन्तरमर्गे तत्फलावाप्तिर्न स्यात्, अहताभागमद्य स्यादिति
बुद्ध्या कर्मण्यग्रहा स्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु अनादिनि-
धनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणान्तेनैव

५६० तत्फलदाननिश्चयाच्चाश्रदेति भावः . इदञ्चार्वाचीनोक्तसू-
त्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् . वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरण-
प्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तत्तटीकायां वेदान्ता-
चार्यैरेव, “देवतोद्देशेन देयद्रव्यन्देवता न प्रयोजयेत्, कुतः,
हत्यादिवन्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्ते-

- ५६५ स्तुचाह “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवङ्गोजनस्य तदर्धत्वा”-
दिति, वा शब्दशङ्कानिवर्तकः, हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं
स्वाराधने (प्रवर्त्तयेत्,) प्रयोजयेत्, कुतः भोजनस्य तदर्ध-
त्वात्, भोजनस्य-हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्धत्वात्तच्छेष-
त्वात्, सम्यदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्यतत्सम-
- ५७० पण्ये प्रयुक्ते . क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्रूतापि हि देवता ।
तत्तन्मन्त्रादिषामर्थ्यादार्थप्राधान्यशालिनी ॥ अतो यथा
विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणम-
युक्ते, तथा देवतापीति . (आर्चयत्याह) . ‘अर्थवत्ताच्च’ .
अर्थते प्राप्यत इत्यर्था विभूतिः, अर्थत इति वा, अतस्त-
- ५७५ दभावादनाराध्या अनौचित्यत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनी-
यम्, परा खलु देवता सर्वस्वेष्टे, तन्नियुक्ता चापरा यथा-
धिकारस्तत्तदिभूतीनाम् . तथापि निरपेक्षा देवता न कुत-
श्चिप्रोयेत, न कश्चिन्मोषाति, अतः कथमप्रयोजिकेत्यत्राह,
“ततश्च तेन सम्बन्धः”, ततो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या
- ५८० दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुस्या देवताया
एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धः (स्तुत्युपचा-
रादिभिरेव) सिद्ध इति पूर्वः पक्षः . राङ्गान्तस्तु “अपि वा
शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्”, अत्र अपि वेति सार्धा-
ङ्गीकारम्परपक्षस्यावर्तनम्, यद्यपि देवताया विग्रह हविरा-
- ५८५ दान युगपत्कर्मसञ्चिधि प्रीति फलप्रदानरूपविग्रहादिपञ्च-
कन्दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया सम्यदानस्य प्राधान्यं यजेथ

- देवताराधनवाचितया सागस्य तादर्थ्यं सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोस्स्वरूपादिकमनन्यार्थभामनामः, तथापि कर्त्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपद्वर्म स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थतया चो-
- ५८० दितत्वात्प्रधानं सत् साध्यतया बुद्ध्यारोहेण पुरुषस्त्ववर्तयति, इत्तन्न च देवतादि क्रियाग्रेष्वभूतम् . ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुग्रहोत्पत्त्यस्यैव च वाच्यं, “गुणत्वेन देवतागुतिः”, इति प्रदानमिति गुणीभूतां हि देवतामनुग्रहणम्, मन्त्रार्थवादोपस्थापितन्देवताप्रौढिरूप-
- ५८५ मपूर्वम् चोदितस्य चण्डिकस्य कालान्तरभाविकसदारतयोपादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशास्त्रिन्यपि देवता फलकामप्रवर्तकशब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयोजिकेति . अतिथेस्तर्हि कथमप्रयोजकत्वम्, इत्यमित्याह, “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्”, अतिथ्यस्य-
- ६०० तिथेः प्रधानत्वस्याप्तम्, अन्यथा हि तदर्थं कर्मणि प्रयोजकाभावान्तदभावस्यात् . तत्सपर्याय(प्रयुक्ति)विधिरेव तत्र प्रयोजक इति चेत्, तत्र प्रत्याह, “तस्य प्रतिविधानत्वात्”, अतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना, क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहृता तु देवता । सन्निधत्ते तदिष्टार्थं
- ६०५ न ततस्तत्प्रयुक्ता ॥ अतिथिस्तु स्वयम्प्रा(प्य)प्तः स्वाभीष्टञ्च प्रयोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यायचोदना ॥ अतः सप्तप्रपञ्चनित्वेकादृतिप्रपञ्चान्नोक्तिः” इति . ननु, किमर्थं मन्वारोहेण चित्तसङ्गोभः क्रियते, यावता परमात्मसम-

- धनादेव प्ररोचनासिद्धिरित्यचाह सहसा चेति, निर्धा-
- ६१० रितकर्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति भावः . अन्वा-
 द्वावादत्वे हेतुमाह एवं सतीति, न चैकरक्षासिद्धिः
 परस्परैवेति वाच्यम्, “सध्यादिष्वसम्भवादनधिकारसौ-
 मिनिः” इत्यादावैकरस्य प्रतीतिरूपरित्यानायोगादिति
 भावः . ननु “विप्रतिपत्तौ हविषा नियमेत कर्मणस्तदु-
 ६१५ पाख्यमात्” इत्यधिकरणे “ऐन्द्रमेकादशकपास्तसिर्वपे”-
 दिति विहिते विक्रितियागे द्रव्यत आग्नेयसाम्याद्देवता-
 तस्मात्प्राथम्यागसाम्याच्च कस्य धर्मा याज्ञा इति विचारे
 द्रव्यसाम्यस्य बलीयस्तान्मेन प्रकृतिनियम इति समर्पितम्,
 तच्च प्राबल्यदौर्बल्ये सत्त्वामलनिबन्धने एवेति विरोध इत्य-
- ६२० चाह द्रव्यदेवतयोरिति, देवतायाः स्वरूपन्देवतालक्षा-
 प्रत्यक्षम्, द्रव्यस्य तु हविर्द्रव्यमे एवाप्रत्यक्ष इति प्रतीति
 शैश्वर्यविलम्बाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये इति भावः . ननु
 धर्मिणः प्रत्यक्षगम्यत्वद्रव्यस्यानस्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यं शौच-
 व्यतीयते तद्रूपमितिदेशः कार्य इति हि वक्तुं युक्तम्, न च
- ६२५ द्रव्यसम्बन्धो देवतासम्बन्धाच्छौचव्यतीयते, येन प्राबल्यं
 स्यादिति चेत्, सत्यम्, द्रव्यवाचिपदानां लोके व्युत्पन्नतया
 द्रव्यविनियोजकवाक्यवर्णसमन्तरमेव स्यादिति द्रव्यसम्बन्धः
 प्रतीयते, देवतावाचिपदानाल्लोकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोज-
 कवाक्यवर्णसमन्तरान्ततः प्राग्वा श्रौतब्रह्मद्वारदर्शनात्को-
- ६३० वेन्द्र इति जिज्ञासायां “वज्रहस्तः सुरन्दर” इति वाक्य-

- श्रवणेन वा पुराणादिश्रवणेन वा अन्यथा वेद्नादिपद-
 व्युत्पत्तौ सत्यान्तत्सम्बन्धप्रतीतिरित्यस्यैव द्रव्यसम्बन्धप्रतीतौ
 ग्रीष्मभाव किञ्च देवताऽभावो न दौर्बन्धे हेतु, किन्तु
 तस्यास्य निबन्धनातिदेशाभाव एव हेतुरिति, कुत प्राबन्ध-
- ६२५ दौर्बन्धचिन्ता, कुतश्च देवतासामान्यात्कचिदतिदेश. यदि
 शब्दस्यैव देवतात्वात्तत्सम्बन्धादतिदेश, तर्हि द्रव्यदेवतयो-
 को विग्रह, अतः सम्प्रदानादपि करणस्य त्यागस्वरूपो-
 त्पादकतया प्रथमाकाङ्क्षितत्वाच्च प्राबन्धद्वयस्य शास्त्रम्
 धर्मत्वमिति, अलौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थं सध्वा-
- ६४० दिसिति, मधुविद्यादिषु वस्त्रादीनामनधिकारश्चैमिनि-
 राचार्थमन्यते, कुत, असम्भवात्, तच्च हि विद्यायां वस्त्रा-
 दय उपास्या, न च तत्र त एव कर्तारस्तुभवन्ति, कर्मकर्तृ-
 विरोधादित्यर्थ, अथ च वस्त्रादिजीवपद्वसितमुपासन-
 मित्याग्रेण पूर्वपक्षोक्त्यानादर्थविरोधः. धर्ममिति, धर्म-
- ६४५ मेव फलप्रदश्चैमिनिराचार्थमन्यते, कुत अत एव श्रुते-
 रूपपक्षेऽपि, अभिस्तपितस्वर्गस्य तत्साधनतया “स्वर्गकामो
 यजेत” इति श्रुत्या यागस्यैव बोधनात्, इत्या-
 दिवदाराधनरूपत्वाभावेऽपि कालान्तरभाविफलप्रदत्वोप-
 पत्तेश्चेत्यर्थं श्रेयत्वादिति, “तत्त्वमसि” इत्यादिसामा-
- ६५० नाधिकरणेन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तदेतन्न
 तत्त्वस्कारतया कर्मश्रेयसाद्ब्रह्मादिविव फलश्रुतिरर्थगद
 इति जैमिनिर्मेन्यत इत्यर्थः. परामर्शमिति, “वयो धर्म-

स्कन्धा” इत्यत्र चोदनाभावात् उपासनश्रुत्यर्थमतुवादमेव
जैमिनिर्मेने, “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदामयते”

६५५ इत्यपवदति चाश्वमान्तरमित्यर्थः . परमिति, परमेव ब्रह्मो-
पासीनानर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिः, “ब्रह्म गमयती”ति
तत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः . ब्राह्मणेति, अथ स्वरूपाविर्भावो
ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिस्वरूपेण, ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगा-
त्मनोऽपि स्वाभाविका इति “य आत्माऽपहतपाप्मा”

६६० इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवगम्यते, न तु ज्ञानस्वरूपेणा-
विर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थः . भावमिति, “स एकधा
भवति” इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिः विविधताश्रुतेर्देहा-
दीनाम्भावमेव जैमिनिर्मेने न कदाचिच्चित्तोऽग्ररीत्व-
मित्यर्थः . यद्यप्येते सर्वेऽर्था न पूर्वकाण्डे सूचिताः, अतो

६६५ मार्यविरोधः, तथाप्युक्तरीत्या भिन्नमतस्यत्वात्तत्कर्मण्येव स
नैकग्राह्यमिति भावः . श्रौतवादेन परिहरति अत्यल्प
तरेति, अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्य चेत्यर्थः,
तेन भगवतः फलप्रदत्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि तस्यास्पत्वा-
दितरं बह्वर्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाच्च दोष इति भावः .

६७० प्रतिशंस्कारोऽत्र विपरीतांशग्रन्थिणम् . तान्त्रिकपरिहार-
माह यदेति, वैभवोक्तवगमो शुद्धग्रन्थयोरैककल्यादि-
त्यभिप्रेत्य तयोरैककल्याणमुपपादयति तदुक्तान्तदुक्तमित्या-
रम्भाच्छ्रुतित्यन्तेन च न्येन . कुन्दोगानां वाजिनाद्योद्गीथ-
विद्याया ऐक्यभूर्वपचीकृत्य निरस्य संज्ञात ऐक्यमात्रब्रह्मो-

- ६०५ क्तम् “मंशातयेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि” इति, मंशैक्येऽपि भेद उक्तः, यथा “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” इत्यत्र नैधमिकमाभाग्रिहोचयोरित्यर्थः. “अत्ररधियान्ववरोधम्ना-मान्तद्वावाभ्यामौपमद्वत्तदुक्तम्”, “यत्तदद्वेश्ममपाद्यम्” इत्याद्युक्तान्युल्लादिविषयाणामचरधियां सर्वत्रावरोधः, म-
- ६०६ वंच ब्रह्मण एकत्वान्नैविना इतरय्यावृत्तब्रह्मानुमन्धनानुप-पत्तेय, अतः प्रधानब्रह्मानुमन्धाने तद्गुणानामप्यवरोधः, औपमदवत्, जामदग्यचत्तराचे पुरोडाग्युपमहुणंभुतस्य-मन्वस्योपमदनुवर्तित्वेनोपांगुगुणत्वमुक्तम् “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थात्वागुण्येन वेदमंयोग” इत्यचेति. “प्रदानवदेव तदुक्तम्”
- ६०७ दहरविद्यायामपहतपात्रत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुण-विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणहुण्यावृत्तिः, यथा “इन्द्राय राज्ञे” इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः, तदुक्तं ऋग्वेदे “नाना वा देवता श्यक्तात्” इति, “इन्द्राय राज्ञे पुरोडागमेकादशकपालास्त्रिविधेदिन्द्रायाधिराजाये-
- ६०८ ऋाय खराज्ञे” इति विशितायान्त्रिपुरोडाग्न्यामिष्टौ हविर्भेदाद्वेदेनावदानप्राप्तौ, “वचनात्सर्वेषां वचावदौघेरन्” इति सूत्रेण “सर्वेषामभिगमयषवधति” इति वचनात्स-चावदाने स्थापिते ततोऽवदानसाहित्यात्प्रदानसाहित्यम् “तेषां सहप्रदानमवदानैकनात्” इति सूत्रेण पूर्वपक्षोक्त्य,
- ६०९ “ऋणां वा देवता श्यक्तात्” इति अग्निहोत्रादिविशिष्ट-देवताभेदात्प्रदानवानैवेत्युक्तमित्यर्थः. साक्षादिति, “स

एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्परमात्म-
वाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽग्निशरीरकतयोपास्य-
त्वायेत्युक्तत्वावश्यमेव, अयमयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्नि-

७०० शब्दस्य साक्षाद्चेष्टासामानाधिकरण्याविरोधश्चैमिनिर्मन्यत
इत्यर्थः . सम्पत्तेरिति, “लोमानि बर्हिर्हृदयङ्गार्हपत्य”
इत्यादिनोपासकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां वेदि-
त्वादिकल्पमन्तद्विद्याङ्गभूतायाः प्राणाञ्जतेरग्निहोचत्वसम्पाद-
नार्थम्, दर्शयति च युतिः, “य एतदेवं विद्वानग्नि-

७०५ होचक्षुहोति” इति . अन्यार्थमिति, “तौह सुप्रत्युष-
माजगमतुः” इत्यादौ यद्वैश्वानरिक्त्वजीवसङ्गावप्रतिषोध्यतम्
“यो वै बालाक एतेषाम्युषाणाङ्गतां यस्य चैतत्कर्म स वै
वेदितव्यः” इति वेद्यतयोक्तब्रह्मप्रतिषोध्यनार्थमिति, “कैष
एतद्वासानो पुरुषोऽग्नयिष्ट” इति मन्त्रात्, “अथास्मिन्प्राण

७१० एवैकधा भवति” इति “सताशोम्य” इत्यादिवाक्यसमा-
नार्थात्मतिवचनाच्च अवगम्यते . एके-वाजसनेयिनोऽपि एत-
त्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्यं स्पष्टमधीयते “कैष एत” इत्या-
दि “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्श्चेते” इत्यन्तम् .
तद्भूतस्य निति, तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याग्रमभ्यासस्य नातद्भावः

७१५ अतद्भावः-अतयाभावः अनाग्रमित्येनावस्थानम् न सम्भ-
वति, कुतः, तद्रूपेत्यादि, तेषां सैष्ठिकवैश्वानरसपरिभ्राजकानां
रूपाणि धर्माः तस्मिन्वृत्तिभ्यो नियमात् “ब्रह्मसार्वाचार्यं
कुलवासीऽद्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमवसादयन्” इति “अरण्य-

- मियात्तनो न पुनरेयात्” इति “सम्यग्ज्ञाप्रौष पुनरावर्त-
 ७२० येत्” इति च ग्राम्नाणि हि नियच्छन्ति जैमिनेरप्येवमत-
 मिति . उत्पत्तिर्जन्मसम्भवः, औत्पत्तिकः-नित्य इति
 यावत्, नित्यशब्दार्थसम्भवः-न साद्धेतिकः, येन प्रमाणञ्च
 स्यात्, नित्यत्वात्तस्य-धर्मस्य उपदेशो ज्ञानं-ज्ञापकः, तच्च
 ज्ञानञ्च व्यतिरेकः-न विपर्ययः, संग्रहस्याप्युपसङ्गणनेतत्,
 ७२५ तथानुपपत्त्येऽर्थे प्रवर्तमानत्वाच्चासुवादकोऽपि, तस्मादन-
 पेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मे प्रमाणभूतव्येव
 वादरायणस्याचार्यस्य मतेनेति सूचार्थः . स्वाचार्यमिति,
 तथाच स्वाचार्यभूतब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमि-
 नीये शास्त्रे न तद्विरुद्धाभिधानमित्यर्थः . गन्वाचार्यत्वाच्च
 ७३० ब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारः, तच्च मानाभावात्, किन्तु ऐतिशाय-
 नादिवत्तद्विरुद्धकचित्सम्प्रतिमाभावात्, अतोऽन्यच्च तद्विरुद्धा-
 भिधाने नानुपपत्तिरित्यत्राह जैमिनेरिति . नन्वेवेति,
 न व्यास एव वादरायणः, वादरायणशब्दस्य ऐतिशायना-
 दिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन वादरिशब्दाद्भुत्वसत्त्वादिति भावः .
 ७३५ द्वीप इति, अनेन वादराणां समूहो वादरम् तद्वयनं यस्य
 च वादरायण इति व्युत्पत्तिः सूचिता, संज्ञात्वाच्च “पूर्व-
 पदान्” इत्यादिना णत्वमिति भावः . व्यासेति, तथाच
 कतरो वादरायणसूत्रकार इत्यनिर्धारणमिति भावः .
 तथापीत्यादि, शोके ज्ञानपदस्य कर्मणि व्युत्पत्त्या वेदन-
 ७४० शब्दस्य च णिजन्तनिष्पन्नतया व्यासस्य रहस्यतमार्थस्या-

यत्कल्पयतीति रक्षयतमार्थोपदेशरूपब्रह्मसूत्रकर्तृत्वन्तर्लैव युक्त-
मित्यर्थः . “श्रवतीर्णी महायोगीसत्यवत्याम्भराशरात्” ।
इत्यारभ्य “षकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रलमञ्जरा”, ॥
इत्यादिस्त्वान्दवचनादिकण्डोक्तिरादिशब्दार्थः . ननु जैमि-

७४५ नौयसूत्राणान्देवतागिराकरवपरतया तद्वाख्यादभिप्रायाख्या-
तत्वाद्देवताघङ्गावादौ तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञाना-
देव वेदान्ते तथा तथा जैमिनिमतोपन्यास इत्यत्राह
‘न हीति, आचार्यवादरायणशब्दाभ्यामभिप्रायापरिज्ञाना-
योगे हेतुवक्ष्यते . अत इति, व्याख्येयैक्यात्प्रयमनस्यामा-

७५० न्येन वेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव विचारग्राह्यत्विकीर्षोदयस्य युक्त-
तात् परस्परविरोधाभावाच्चेत्यर्थः . प्रतिबन्दीमुखेन साध-
यितुं शङ्कते नन्विति . किं वेति, ऐकग्राह्य इत्यैक-
प्रबन्धस्यापुपलक्षणम् . क्रमेत्यादि, सङ्गतिविशेषविशिष्टल-
मैकप्रबन्धे हेतुः, उत्तरांशग्राह्यैक्ये हेतुः . शास्त्रान्त-

७५५ रेति, व्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तरसाध्यविलक्षणकर्मभा-
गतात्पर्यनिर्णयरूपोपकारजननाहंत्वात्कर्ममीमांसाया इति
भावः . इदञ्च वेदार्थानुबन्धयत्कालेन सर्वशामैकग्राह्यं वार-
यितुमुक्तम्, श्रवान्नरायाविरोधस्याप्येकग्राह्यापेक्षितत्वाद्-
कर्मविरुद्धावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषणम् . किम्प्रमाणम्—

७६० कस्य प्रमाणम्, किं विंशतिलवृक्षैकग्राह्यस्य, किं वा दाद-
ग्राह्याद्यादिमात्रैकग्राह्यस्य, इति निरूपयेत्यर्थः . वेदार्थ-
निर्णयरूपैकोपकाराहंताया विंशतिलवृक्षणीमाधारण्यत्तदैक्य

- एव तत्प्रमाणमवेदिति भावः . न च कर्मब्रह्मनिर्णयरूपो-
पकारयोर्भेदाद्भेद इति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्ना-
०६५ पातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णिनीषोदयादेदार्थनिर्णय-
त्वस्येवेष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुग्रहार्थग्राह्यस्यापि तदिष्टता-
वच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वात्, चावत एकेष्टताव-
च्छेदकावच्छिन्नोपकारजननार्हता तावत एकग्राह्यत्वात्, अत
एव मौमांसेत्येकतया विद्यास्यानगणने परिगणनम्, तस्यो-
०७० क्तप्रयोजकानुरोधित्वदर्शनात्, अन्यथा प्रतिषदकस्यैवध्याय-
अतिपादस्यधिकरणस्य भेदप्रसङ्गात्, यदाह कश्चिन्पा-
रिज्वमतिः, किङ्कर्तव्यमौमांसयोरेकयन्त्रत्वपूर्वोत्तरग्राह्य-
मिति व्यवहारमात्रात्, किं बोधजीवोपजीवित्वे सति
विषयाद्यैक्यात्, यदा एकेनैवाध्ययनविधिना तदुत्तरागेण वा
०७५ कर्मब्रह्मपरकृत्स्नवेदविचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचारे विधे
रागस्य वाऽभावात्, किं वा जयादित्य वामनवृत्त्योरिव कर्तृ-
भेदेऽपि व्याख्येयैक्यात्, यदा प्रवन्धान्तर इवैकप्रवन्धत्वव्यव-
हारात् . नाद्यः, ऐकग्राह्यहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहार-
स्यावाभावात्, पूर्वोत्तरग्राह्यव्यवहारस्य च भिन्नयोश्चास्तयोः
०८० पूर्वापरौभावमात्रेणोपपत्तेः, द्वितीये ब्रह्ममौमांसायाः कर्म-
मौमांसोपजीवित्वद्विषयत्वफलार्थिनः पुंसो ब्रह्मभागविचारे
प्रवृत्त्यर्थस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य वा ब्रह्मज्ञानकर्मफलं नित्या-
मित्ये इति विवेकस्य वा कर्मफलानित्यत्वनिश्चयविशिष्टस्य
ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रत्ययस्य वा कर्मविचाराधीनत्वात्,

- ७८५ किं वा ब्रह्मविचारविचारे प्रवृत्तस्य तदर्थनिश्चयार्थश्रुतिसिद्धि-
दिवसावसादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यदा ब्रह्म निश्चित्य
तस्मिन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनाद्ब्रह्मकर्मानुष्ठाने कर्म-
विचारापेक्षणात् . भाष्यः, वेदप्रामाण्यस्य ब्रह्मतर्कस्थितर्क-
शास्त्रसिद्धस्य वा ब्रह्ममीमांसाधामेवास्मन्मते “न विलक्षण-
७८६ ता”दित्यत्र त्वन्मते च “अत एव च नित्यत्व”मित्यत्र वक्ष्य-
माणस्य वा पूर्वतन्मे वक्ष्यमाणस्य वैवर्णिकाधिकारस्येवोप-
जीवनात्, नित्यानित्यविवेकस्य च त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्य-
हेतुत्वात्, कर्मविचारं विनायकमस्तीत्या तस्मिद्धेय, विशि-
ष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण
७८७ नित्यफलकार्यमस्य च प्रवृत्तिवत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीति-
मात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्व-
निश्चयज्ञानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतु-
त्वात् . ॥ द्वितीयः, श्रुतिसिद्धादिवसावसादेरुपक्रमोप-
संहार वसावसादेरिव ब्रह्मतर्कसिद्धस्य लोकसिद्धस्य उप-
८०० जीवनात् . न द्वितीयः, ब्रह्मविचारानन्तरस्मिन्निदिध्यासनाप्रा-
क्तकर्मविचारोपपत्तेः . नापि मीमांसयोर्विषयाद्यैक्यम्, सिद्ध-
भाष्यविषयत्वात्, नित्यानित्यमोक्षाभ्युदयफलत्वात्, विराग-
सरागाधिकारिकत्वाच्च, वेदार्थत्वात्लौकिकपुरुषार्थत्वतदर्थि-
तैर्विषयाद्यैक्ये च अर्थकामशास्त्रयोरपि शास्त्रार्थत्वपुरु-
८०५ षार्थत्वतदर्थितैर्मोक्षशास्त्रादिना विषयाद्यैक्यं स्यात् . न
द्वितीयः, षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्येकेनेव विधिना तदुत्थ-

रागेण वा व्याकरणाद्यङ्गविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेद-
विचारे विधेरागस्य वा अभावेन व्याकरणादिविचाररूप-
महाभाष्यादेर्वेदविचाररूपमीमांसयैकशास्त्रापातात्, इहैव

८१० कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरतया विचारितत्वेन एकदेशविचा-
राभावाच्च . चतुर्थं व्याख्येयैक्यम् न तावदेदेत्वादिनैक्यमात्रं,
व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदे सत्यपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्य-
मिद्विप्रसङ्गात्, नापि पूर्वापरौभूतैकप्रबन्धत्वम्, व्याख्यान-
सौक्यप्रबन्धत्वे हि न तावद्व्याख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकप-

८१५ दार्थनिर्णायकयोर्निर्गुण व्याकरणयोरिवैकप्रबन्धव्याख्यानयोः
प्रस्थानयोरिव च प्रबन्धभेदेऽपि तदुपपत्तेः, नाथेकप्रबन्ध-
पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, अविद्वेः, तथा हि, तत्त-
च्छाखासंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरतया न पूर्वापरभाग-
व्याख्यानता, एकशाखासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्याना-

८२० नन्तरं शाखान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात्, अतः
कर्मब्रह्मपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूप-
तया पूर्वापरभागव्याख्यानता वाच्या, समुदाययोश्च पूर्वा-
परभावो न कूत्रः, नापि कल्पः तत्तच्छाखौघसंहिता-
रण्यकयोरध्ययनसिद्धिर्लभत्वाधिता कल्पनाऽसम्भवात्, नापि

८२५ तत्तच्छाखासंहितारण्यकयोः पूर्वापरौभावभावेण तत्समु-
दाययोस्तत्सिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमु-
दायस्य द्वितीयपादसमुदायस्य च पौर्वापर्यप्रसङ्गात्, यदि
च विप्रकीर्णकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरौभावेन विविच्य

- मीमांसयोः प्रवृत्तिः, तर्हि वेदार्थविचारलोपाधिना अप्र-
- ८२० वृत्तेः प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारलोपाधिनैव
प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्माच्च मीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्या-
नत्वम् . अमुवाचत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकयो-
रस्यतिपुराणयोरिव भिन्नप्रवन्धतास्तु . न पञ्चमः, उत्तर-
षट्काद्याध्यायेषु पूर्वषट्काद्याध्यायमपेक्ष्य सप्रमादिव्यवहारवत्
- ८२५ देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायम-
पेक्ष्य चोद्देशसप्तदशादिव्यवहारस्य द्वितीयभागद्वितीय-
भागप्रथमादिव्यवहारस्य वा अभावात्, देवताविषयादि-
निरास तत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यम्,
तन्निरासः कर्मस्यश्रद्धावारणार्थ इति चेत्, सत्येव ब्रह्मणि
- ८३० तज्ज्ञान इव सत्यामपि देवतायामाश्रयसम्भवात्, पौरुषे-
यत्वाद्देहाप्रामाण्यम्ना शङ्कीति तन्निरास इति चेत्,
सत्यामपि देवतायाम्नादस्तत्त्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् . किञ्च
“मध्वादिष्वसम्भवात्” “शेषत्वात्पुरुषार्थत्वाद्” इत्यादिषु
जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः, न चातन्मत-
- ८३५ तन्मतमिति वक्तुं युक्तम् ; किञ्च यदि शास्त्रैक्यमन्तदा
आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणी प्रतिज्ञा स्यात्, न च
ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा, कर्मविचारस्तु ब्रह्म-
मीमांसासहस्यसादे सङ्गत इति द्रष्टव्यम्, तथा सति ब्रह्म-
जिज्ञासायाः कर्मविचारानन्तर्यात्म्यसम्भवात्, कर्मब्रह्म-
- ८४० मीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी प्रतिज्ञार्थसिद्धेत्यपि न,

- प्रारिक्षितशास्त्रविषयादिस्मृत्याय साधारणस्यैवादौ साचा-
त्यतिशयेनान् . ननु धर्मजिज्ञासेत्येव साधारणी प्रतिज्ञा,
अलौकिकश्रेयस्साधनन्धर्मः, स च सिद्धसाध्यश्च, साध्यो
यागादिः, सिद्धो ब्रह्म, “कृष्णन्धर्मं सनातनम्” । इति
८५५ भारतीकैरिति चेन्न, तथात्वे देवब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमां-
सेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यैवानन्तरं
लक्षणीयत्वेन “चोदना लक्षणेऽर्थो धर्मः” इति विशेष-
लक्षणायोमाच्च, तत्र चोदनाग्रन्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुन-
र्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोनिस्त्वचवैयर्थ्यम्, “कृष्णन्धर्ममि”ति
८६० तु धारणाद्वर्त्म इति वचनाद्यौगिकः, अन्यथा, “पातना-
त्पापनामासौ पुनातेः मुष्यनामवान्” । “परमं यो मह-
त्तपः” । इति वचनात् पापत्वाद्यपि ज्ञात्, देवताकाष्ठार्थं
देवतायाश्च न कश्चिद्वर्मग्रन्थो दृष्ट इति . तदेतत्सर्वमाचार्य-
सूक्त्यववणहेतु दौर्भाग्यनिवन्धनम् . तथा हि, “ऐक्या-
८६५ स्याच्च भागदयात्मकवेदाख्यैकप्रवन्धव्याख्यामरूपत्वात्” इत्या-
दिना व्याख्येयैक्यमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयाऽतुल्येतिमाचार्यैः .
“अस्मैकशास्त्रद्वयस्यैवाप्यनियम इति श्रद्धाम्परिहरन्”
इत्यादिना उपजीव्योपजीवकभावादि क्रमनियामकत्वेनैवानु-
ग्रहीतम्, एवं सति विकल्पमग्नम आहोपुद्गपिका-
८७० मात्रम् . यदुक्तद्वर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो
नित्यत्पुपपत्तौ कर्मफलानित्यनित्ययो नापेक्षित इति,
तच्च, “साध्याध्ययनेन कर्मब्रह्मज्ञानयोर्द्वयोरप्यापानप्रतीतौ

अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्मणामनित्यफलत्वनिश्चयाद्यदि
नित्यफलत्वेन चिद्भवति तदा तन्मयानुष्ठेयमिति ज्ञानवतो

८०५ मद्वाज्ञानस्य नित्यफलत्वसम्भावनाया तद्विचारे प्रवृत्तिः"

इति आचार्यैरनुष्ठेयमतम्, अत्रास्य कुचोद्यस्यावकाशा-
भावात् . यदि कर्मस्यपि नित्यफलत्वसम्भावना, तदा यदि
नित्यफलसिद्धिस्तदा तन्मयानुष्ठेयमिति बुद्धिमतः
कर्मणो नित्यत्वसम्भवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैव केवल-

८०६ कर्मणो निवर्त्तकत्वात् . यद्यप्यज्ञेयविकल्पेषु द्वितीय
विकल्पदूषणम् तच्चैकशास्त्र्येतेतुतया विकल्प्य तेन क्रमा-
सम्भ्रमदूषणोक्तेरुपहास्यम् . अस्यनेनेकशास्त्र्यं तथापि क्रमो
न सम्भवतीत्यभिप्रायेण तथोक्तमिति चेन्न, तेमैक्यं यदि
सिध्यति तदा स्वाध्यायाधीति क्रमाद्व्याख्याननियमसिद्धेः .

८०७ यत्र विषयाद्यैर्दूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणान्नैकशास्त्र्ये
सिद्धे प्रत्योक्तप्रकारेण विषयाद्यैक्यस्य निष्पत्त्युत्पत्तिरित्युक्तम् .
किञ्च पूर्वोत्तरभागाविकाया एकैकशास्त्र्याया एकैकधन्य-
त्वात्तत्र च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्व्याख्यानस्यापि तदेव
विषयादिकमिति कथञ्च विषयाद्यैक्यम् . न च कर्म-

८०८ मद्वादिरूपविषयादिभेदादेकशास्त्र्यायामपि कर्ममद्वाभागयो-
भिन्नपन्थता, तथा सत्येकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणाभिन्न-
फलानामप्यतिपादनात्तथापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्या-
नाम्नानामन्यत्वप्रसङ्गात् . यदुक्तं आकरणाद्यङ्गविचारोऽपेक-
विध्युरागप्रयुक्त इति, तत्र . स्वाध्यायापातप्रतीतेरेव

८८४. आकरणविचारसाध्यतया आध्यायायामप्रतीति प्रयुक्तविचार-
रगागम्य आकरणविषयत्वमिद्वेः . यदुक्तमेकदेशविचारा-
भावादिति, तत्र . इद्वेव कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरमया विचा-
रितमेऽपि महत्त्वाधिकरणनिवर्तनस्य निवर्तकविचारस्य
ब्रह्मविचारेणमिद्वेः . किञ्चिद्विचारमात्रेणैव कर्मविचा-
८०० रमे वेद प्रामाण्यविचार एव ब्रह्मविचारव्याप्तः . यदुक्तं
वेदार्थविचारलोपाधिना चप्रवृत्तेः प्रयोजनभेदमभिमन्याय
कर्मब्रह्मविचारलोपाधिर्नैव प्रवृत्तेर्नैकगास्त्विति, तत्र, अव-
यवप्रयोजनभेदाभिमन्नेरवयवि प्रयोजनाभिमन्यविरोधि-
त्वात् . अन्यथा यद्वाध्यायपादपेटिकाधिकरणभेदैर्ग्राह्य-
८०५ भेदप्रसङ्गात् . यच्च देवतानिराकरणस्य कर्मण्यश्रद्धावार-
णार्थमे दूषणोद्भावनं नदश्रुत वेदान्तानामित्याचार्यानुग्र-
हीतपटाश्रयणनिबन्धनम्, तदनुग्रहस्यायम्भावः, देवताना-
मस्य विनाशान् तन्मात्रौमकर्मणा कलाभावप्रसङ्गात् अन-
न्तरसर्गोऽहताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्रस्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वप्नैव
८१० स्वप्ने कलप्रदत्वविरोधाच्च कर्मण्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धा श्नात्,
श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिणः परमात्मन एव कलप्रदत्वा-
ध्यवसायात्कर्मणि नाश्रद्धा श्नात् इति . तस्मादश्रुतवेदा-
न्तानाहर्मण्यश्रद्धावारणार्थमश्रद्धावादेन देवतानिराकरणं
युज्यत एवेति . यस्मात्तन्मतनन्तमिति वक्तुमयुक्तमिति,
८१५ तदप्याचार्यैरेव परिहृतम्, तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासः
तदुक्ततया तत्र तत्त्वबुद्धिमन्दमतीनाम्नाभ्युदिति, अतन्मत-

तच्च भारतादेव ज्ञायत इत्याचार्यैरेवोक्तम्, सच्चिदस्य च
जैमिनेन भगवद्वासाचार्यमतिविरुद्धमतिषम्भवः, तस्मादैक-
शास्त्र्यमनङ्गीकुर्वताप्यस्वास्त्वादेनैव जैमिनिना देवता-
८१० निराकरणमित्यङ्गीकार्यम्, ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थ-
प्रतिज्ञेत्याचार्यसूक्तात्पर्यम्भागेवोपपादितम्, धर्मजिज्ञासा-
सूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञात्वं चोपपादितमिति .

इति श्रीवाधूतकुलतिष्ठकश्रीनिवासाचार्यपादशेषवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाव्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्र-
सादशब्दमहाशार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायाश्चण्डमाहताख्यायां शास्त्रभेदभङ्गो नाम द्वितीय
स्कन्धः .

तदभावात्—आभिप्राधिकोदोषस्तच्छब्देन गृह्यते . तत्परि-
ग्रह इति, परिग्रहः—कल्पना . येचेति, अनेन यमिचारः

४० स्वप्रवृत्तिविरोधयोक्तः . बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनेऽपि
अननुवृत्त्यर्थमपि भोजनपानवदविद्याऽननुवृत्त्यर्थमेव साधना-
न्तरविधानं सम्भवतीत्याशयः . न प्रथम इति, भाष्यपदेन
साध्यत्वं विवक्षितम् . कादचित्केत्यत्र पूर्वार्धमिहोपजीयम् .
यदा भाष्यत्वं साक्षात्परम्परौदासीन्येन कृतिसाध्यत्वम्

४५ भवत्यत्र . करणाधीनतयेति, केषाञ्चिज्ज्ञानानां पुद्ग-
लप्रयत्नाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाष्यत्वमिद्वैरित्यर्थः . मिद्वे हि
क(का)रणाधीनत्वे तत्प्रयोजकप्रयत्नाधीनता स्यात्, तदेव नेत्य-
चाह तस्येति . भावार्थतयेति, बुद्धेशाधत्वर्यतया पाणि-
नीय स्मरणादित्यर्थः . वृत्तिरेव भावार्थः . आत्मस्वरूपभूतस्तु

५० ज्ञानमभावार्थत्वादविधेयमेवेत्यचाह आत्मेति, अस्माभिरपि
स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानक्षेप्यत इत्यर्थः . लोका इति, वक्ष्य-
भोजने प्रयतेतेत्यादाविष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शना-
दित्यर्थः . भावा(र्था)न्तराणामिति, पुद्गलशब्देनात्मविवक्षा-
याम्प्रतिपादेर्विधेयता न स्यात्, शरीरपरत्वे तु त्यागादे-

५५ विधेयता न स्यात् . अनुप्रवेश इति, केनेत्यङ्गानुप्रवेश
इत्यर्थः . कुतश्चिदिति, प्रमाणादित्यर्थः . ननु श्रवणा-
दीनाम् ज्ञानत्वम् परोक्षपरोक्षज्ञाने क्लृप्तकारणजन्यत्वात्,
किन्तु ज्ञानाभावः पदार्थान्तरम्, अन्तःकरणसमवेतं ज्ञानं
सुखाद्यवगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिन्नम्, पदार्थत्वात्,

- ६० सुखादिवत्, न चाप्रयोजकत्वम्, प्रत्यक्षसिद्धाया वृत्तेः क्लृप्त-
कारणाजन्यत्वेन ज्ञानत्वायोगात् . न च तस्मिन्मनः करण-
मिति वाच्यम्, मनसः प्रमाश्रयत्वेन तदकरणत्वात्, अतः
इन्द्रियादिवत् ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शङ्कते ननु न
तानीति . तदर्थत्व इति, अथभावः श्रवणादीनां ज्ञान-
६५ त्वावदनुभवसिद्धम्, ध्याने तु विद्युपास्योत्थतिकरेणोपक्रमो-
पसंहारदर्शनेनापि ज्ञानत्वमवगम्यते . न चान्यत्र क्लृप्तकारण-
विरहादज्ञानत्वम्, ज्ञानत्वे प्रामाणिके सिद्धे सत्यन्यत्र क्लृप्त-
कारणाभावेऽपि सामर्थ्यन्तरस्यैव कस्यत्वात् . अन्यथा प्रत्यक्षे
क्लृप्तकारणविरहादनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसङ्गात्, स्वभावतस्तु मनस
७० एव (क)कारणत्वाच्चान्यत्र क्लृप्तकारणविरहः . न च मनसः
प्रमाश्रयत्वमेवेति वाच्यम्, आत्मन एव ज्ञानाश्रयतया मनसः
(क)कारणत्वसाधनात् . किञ्च निदिध्यासनत्वावत् अविच्छि-
न्नकृतिसन्तानः, ध्यानागन्तरम् एतावन्नाङ्गान्मगवन्तमस्यार्ध-
मिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने “ध्रुवा कृति” रित्यादिश्रौत-
७५ प्रयोगाच्च, कृतेषु ज्ञानत्वन्तवापौष्टम्, अतस्संस्कारादेस्तत्वाच्चा
न्यत्र क्लृप्तकारणविरहः . अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्ट्युपा-
सनस्थायाश्चार्थारोपमन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वं सिद्धम् . मननमपि
युक्तिभिरेवमेवेतदिति व्यवसायः, तच्च ज्ञानमेव, “मनु श्रव-
बोधने” इति धातोर्निष्पन्नत्वात् . श्रवणमपि शाब्दज्ञान-
८० विशेष एव, तत्रैव स्वारस्यात् . श्रवणमननयोर्निर्दक्ष हेतु-
भूत व्यापारत्वेऽपि व्याप्तिष्वक्षरसाधवोपक्रमादिप्रतिसन्धा-

- नातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शनात्, तेषाञ्च ज्ञानरूपत्वात्
 ज्ञानविधिसंवाध्यवर्जनौयः . यदप्युच्यते, ज्ञानस्य वक्ष्यः
 कृत्यव्यभिचारात्कृतिमाध्यत्वाभावात् विधेयत्वमिति, तत्र,
 ८५ वाक्यादिनोदनाधीनक्रियायाः कृत्यव्यभिचारेण चागादे-
 रपि कृत्यसाध्यत्वप्रसङ्गात् . किञ्च प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृति-
 साध्यत्वादर्थनाश्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृत्यसाध्यत्वा-
 भावप्रसङ्गः . यदुक्तञ्जीवकर्तृकक्रियायादृत्यव्यभिचार इति,
 तत्र . न तावज्जीवकृत्यसाध्यत्वकृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकम्,
 ८० ईश्वरकृत्यसाध्ये श्रूयते, नापि जीवकृत्यसाध्यतावच्छेद-
 कम् आत्माश्रयात् . न च जीवकर्तृकक्रियात्वाभावावच्छे-
 दकतयाभिमतम्, किन्तु चागादिक्रियाविशेष उपपद्यते,
 तत्र चाख्येयव्यभिचार, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकक्रियाप्रसिद्ध-
 मेवेति वाच्यम्, तत्र भूते अवधारणात्मक ब्रह्मसाक्षात्कार-
 ८५ स्यापि निदिध्यासनादिदारककृत्यमन्तरेणाभिहिते, न च
 कृत्यव्यवधानाभावात् कृत्यसाध्यत्वमिति वाच्यम्, घटादेः
 कृत्यसाध्यत्वाभावप्रसङ्गात् न च निदिध्यासितस्य इति
 निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्य-
 भावाच्च दर्शनविधिर्यथेति वाच्यम्, तर्हि तत्र एवावि-
 १०० धानमिति स्यात्, न तु कृत्यसाध्यत्वात् . वस्तुतस्तु दर्शन-
 समानाकारध्यानस्य विधेयत्वात्तस्य च कृत्यव्यभिचाराज्ज्ञा-
 नस्य विधेयमित्यनुपपन्नम्, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविद्वद्,
 पटज्ञानादिवदिति . दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनाच्च ब्रह्मदर्शनस्य

विधेयतेत्यत्राह तथाचेति, यदि कचिद्दर्शने विध्य-
 १०५ भावाद्दर्शनान्तरेऽपि न विधिः, तर्हि “विष्णुरपांशुयष्ट्यः,
 प्रजापतिरुपांशुयष्ट्यः, अग्नौषोमावुपांशुयष्ट्यौ,” इत्या-
 दावनुवादरूपत्वञ्च स्थापनाज्ज्योतिष्टोमादावपि विधिर्न
 स्यात्, यदि तत्र प्राप्ति तदभावाभ्यां विशेषतदा प्रकृतेऽपि
 स एव विशेषोद्गीकार्य इत्यर्थः. दर्शन इति, ब्रह्मदर्शने

११० विधिषाधनस्यसादित्वर्थः. तदेति, अथमात्राश्रयान्तर-
 व्यतिरेकेण मननाद्यभिद्वेयंदि विधेयता तदा दर्शनेऽपि
 तुल्यमिति भावः. फलेति, फलोपकारितया अङ्गतया
 चेत्यर्थः, फलोपकारित्वञ्च फलकरणत्वं, करणत्वं अत्राश्रय,
 अङ्गत्वमितरयोः. विरोध इति, अथच मनननिदिध्या-

११५ सगयोरनुसन्धेयः. एवं सम्प्रतिपक्षपापध्वसदृष्टान्तेन
 दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेऽपि नित्यत्वमुपपादितम्. वस्तुतस्तु
 पापध्वंस एव मोक्षः, तत्र च साध्यत्वेऽपि नित्यत्वं सम्प्रति-
 पक्षमेवेत्याह न चेति. पुनः प्रतिबन्धेति, यद्यपि प्रति-
 बन्धकश्रकार्यविनाशकम्. किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि,

१२० तथाप्यत्र चतुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूत-
 कर्मणानिर्वृत्तिदर्शनादिद्वयाणि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छब्दा
 स्यात्, तच्चिराकरणार्थमिदमुक्तम्, ॥ चैव चतुरादिजन्य-
 ज्ञानस्य - द्वितीयवृत्त्य एव निवृत्तिमस्यादिति दाश्वम्,
 यादृशप्रतिबन्धकान्तादृशस्यैव निवर्तकत्वात् चतुरादिसम्प्र-

१२५ योगाद्यभावविनिवृत्त्य कर्म प्रतिबन्धकम्, चतुस्तुल्ययोगादि

अ तचोत्तेजकम्, न चैतद्वितीयवर्णेऽस्ति, न च चतुरादे-
रुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, साक्षात्कारत्वानुमिति-
त्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः. न तच्चापीति, विध्यपेक्षेति शेषः. ननु ध्यातव्य-

१२० गोचरश्रवणमननयोर्भोधार्यतया विधानं स्यात्, राग-
प्राप्तस्यापि राजसूयाङ्गतया विदेवनादेर्विधानवदिति
ग्रह्यान्परिहरक्षुपसंहरति अत इति, मोक्षसाधनत्वेन
ध्याने विहिते लोकेत एव ध्यागोपकारकत्वेन सिद्धयो-
रश्रवणमननयोर्भोधानार्यतयैव प्रवृत्तेस्तत एव ध्यानसिद्ध्या

१२५ मोक्षसिद्धेर्न तत्र मोक्षार्थमपि विध्यपेक्षा, राजसूयस्यति
तु विदेवनादीनां लोकेतोऽङ्गत्वेनाप्राप्तेर्निश्चयानुष्ठानसिद्धये
तदङ्गतया विधानं युक्तमेव, अतः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनु-
वाद एवेति. तत्तदिति, अविच्छिन्नतदग्रंरूपत्वमौति-
रूपत्वादयो गुणाः. नन्वेवङ्गुणानामप्राप्ततया विधानेऽपि

१३० स्वरूपस्य विधानञ्च स्यादित्यत्राह फलेति, फलसाधन-
तया प्राप्यभावात् स्वरूपस्यैव विदेवनवदिधेयतेत्यर्थः.
एतेन यदुक्तद्वैष्टित्, उपायत्वदग्नाप्रभृतिभगवज्ज्ञानस्यौति-
रूपमिति वदताम्भवतामते हतश्रवणमननप्रतिभगवतो-
ऽप्यन्तानुकूलत्वादनुकूलविषयचिन्तने च रागत एव प्रवृत्तेः

१४५ तच्चिन्तनरूपनिदिधायनस्यैव विधिर्न स्यात्, तत्र रागप्राप्ते
चिन्तने अविच्छिन्नत्वादिगुणविधानक्षेत्रागप्राप्ते अवपे गुह-
सुखपूर्वकत्वादिविधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्ति. तन्निर-

साम् . तथा हि, किमवाञ्जातज्ञापकत्वमभवति . अता-
प्रवृत्तप्रवर्तकत्वम्, नाद्यः, निदिध्यासनस्य सामान्तरेण

१५० मोक्षसाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानमभवत् . न
द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यमभवात् .
ननु मोक्षार्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि सुखरूपे तस्मिन्
भगवद्धाने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्त्वाभावात् मोक्षोऽपि
चेत्सतीति चेन्न, न हि भगवद्धानमाचक्षीतिरूपमिदा-

१५५ नीनददर्शनात्, किन्तु अहरहरबुद्धीयमानानभिर्भूत-
फलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनैमित्तिकादिभिः परिगृहे
मनसि ग्राह्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधेयानिश्चयस्य
ध्यानस्य वज्रकालसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमिष्यते . न च
निरतिशयमित्यपुरुषार्थेष्वां विना श्रमदमादि संभवति,

१६० नापि ध्यानरूपसुखसावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवद्देशा-
त्पाश्चिरतया चिद्वर्गप्रावृत्तेन प्रतिबन्धाच्च वज्रापाससाधा-
योगकर्मादिप्रवृत्तिर्विषयनिवृत्तिश्च सम्भवति . दशोक्तनौ-
रेव, भवद्भिरपि “सहकार्यन्तरविधिः” इति सूत्र
“तस्याद्वाङ्मयः पाण्डित्यमिर्विद्य” इत्यादिवाक्यैरौपदेशि-

१६५ कार्पाधिगमस्य पुनःपुनः ब्रह्मसंगीतमस्य च विधेरङ्गी-
कृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मन्तव्य इत्याभ्यां विधिरस्य,
औपदेशिकार्पाधिममादौ अवणादिपदप्रयोगादिति .

तदिदमाचार्यैरेवाशङ्क्य निरस्तम् . ननु न्यायोपेत-
वाक्यमाचानवगम्यकेवलौपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्य

- १३० इत्यत्र विधेयमिति चेन्न, मननपूर्वभावितया श्रवणस्य
न्यायानुष्ठेयतावाक्यजन्यज्ञानरूपतावगमाच्चब्दस्वारसाश्च .
न च मन्तव्य इत्यालम्बनसंगीतनिरूपमननविधिरिति
वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मन्तव्य-
शब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिप्राप्तुर्मात्, तस्य चापवादा-
१३५ भावात्, उभयोरप्राप्तार्थविधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्, ननु
दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिवदुपदेशगम्यार्थश्रवणश्रमाद्य-
मननविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किञ्च स्यात्, नैवम्,
चतुर्विधेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि ह्ययोस्तत्कल्पनस्य कस्य-
त्वात्, न चास्मिन्वाक्ये विधानाभावादौपदेशिकार्थाधि-
१४० गमालम्बनसंगीतनयोरसिद्धिरादनीया, “तस्माद्वाङ्मणः
पाण्डित्यन्निर्विघ्नवाक्येन तिष्ठायेत्, वाक्यञ्च पाण्डित्यञ्च
निविधाय सुनिः” इत्यनन्ययामिद्ववाक्यान्तरसिद्धत्वात्,
किञ्च सर्वत्र नियमाधीनार्थावधारणस्य न्यायानुसन्धाना-
त्मकमननस्य च निदिध्यासनमहपाठादिहापि तत्सह-
१४५ चरितयोस्तयात्वमेव युक्तम्, “आगमेनानुमानेन ध्याना-
भ्यासवगेन च। विधाप्रकल्पयप्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥”
इति सूत्रे “श्रुतामता तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ।
संगमश्च पराणुल्लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥” इति त्वदुदाहृत-
श्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात्, साध्यसाधनभावाभावा-
१५० दिति, निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इति यदयोरेकविवक्षत्वेन
तदर्थयोस्तुष्ट्याधनभावाभावादित्यर्थः, निदिध्यासितव्यो

- द्रष्टव्य इत्यनयोरेकार्थ्यभावे द्रष्टव्य इत्यस्य दर्शनसमाना-
कारलोपचारहेत्वभावेन न तादर्थ्येन लोकसिद्धसाधने
धाने प्रवृत्तिसम्भव इति भावः. किं युगपदनुष्ठितयो-
१८५ स्समुच्चयः, उत क्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यन्वययति यौगपद्यस्येति.
क्रमेऽपि किमङ्गाङ्गिगोस्तुमुच्चयः उत प्रधानयोः, आद्य
आद्य क्रमेऽपीति. उपकार्योपकारकयोरिति, यतो-
रिति शेषः. द्वितीय आद्य न च क्रमिकयोरिति,
यथादर्शपूर्णमासाभ्यामिति दिवचनात्समुच्चयः, तथेह नास्ती-
२०० त्यर्थः. नन्वेकफलोद्देशेन सास्त्रभयोस्तुमुच्चयेन विधिः,
किन्तु दर्शनमेव फलार्थं विधीयते, तदङ्गभूतस्मृतौ तु
तत्फलस्थानुवादमात्रमित्याशङ्काह न चाङ्गेति, स्वतः-
स्वरसतः, स चार्थः साक्षात्साधनत्वम्. न चात्रेति, तत्र
हि जीवोपासनस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्य यथा-
२०५ ङ्गत्वमेव, एवमङ्गोपासनस्यापीत्यर्थः. न तथेति, न
भूयःश्रवणाभावो नापि निषेध इत्यर्थः. एवं स्थित इति,
ननु दर्शनशब्दलक्षणाभवात् भिन्नार्थत्वमेव वाच्यमिति
चेन्न, वाक्यस्वारस्थानुमारेण पदलक्षणाद्यन्याय्यत्वात्, अत
एव गङ्गायाद्वोप इत्यत्र लक्षणा. स्मृतिशब्देनेति, स्मृति-
२१० समानाकारत्वं हि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेव
सिद्धम्, तथा च दर्शनविषयसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्ध्यान-
विधानपक्षकम्. दर्शनसमानाकारोपचारे तु वैशद्यस्य
ध्यानविधिमात्रेणैवाभात् द्रष्टव्य इत्यस्यापि 'मार्थं

- कलमित्यर्थः. दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्ष-
 २१५ परत्वेऽपि लक्षणेव, अत उभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापि
 सुखार्थापरित्यागो न्याय्य इत्यपि द्रष्टव्यम्. एवम्
 “स्मृतिलक्षणे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः,” “तस्मिन् दृष्टेपरा-
 वरे,” इत्यत्र निर्णीतमर्थमिदिध्यामित्यो द्रष्टव्य इत्य-
 चातिदिशति अत इति. भिन्नवाक्य एवैतश्चापदर्श-
 २१६ नात्कथमेकवाक्ये प्रवृत्तिरित्यत्र तेनेति, विशेषण-
 र्पक्षत्वेनेत्यर्थः, न हि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं
 वा प्रयोजकम्, किन्तु सामान्यविशेषभावः, स चेदाप्य-
 स्तीति भावः. न चेति, विशिष्टविधेरेकेन साभादिति
 भावः. अग्रय इति, तथापि विशिष्टस्य देवतात्वमेकैवैव
 २१७ प्रत्ययेन लभ्यते, अत उभयत्रापि प्रत्ययान्तरमनुवाद-
 स्माधुनार्थे वेति भावः. एवमिति, एवं रूपे स्फुटि
 परपक्षे दोष उच्यत इत्यर्थः. नैरर्थक्यमिति, वाक्य-
 अत्रादिव वाक्यार्थज्ञानमिद्वेति भावः. प्रत्ययार्थतया
 सार्थक(त्व)मित्याशङ्काद् शब्देति. न चेति, प्रतिपक्षक
 २१८ इतीत्यननारमितीति शेषः, न चेत्येतदेनेन सम्बध्यते,
 विपरीतवाचना-भेदभ्रमजन्यसंस्कारः. असम्भावना-अद्वैत-
 क्षोपपक्षत इति बुद्धिः. विपरीतसम्भावना-भेद उपपन्न
 इति बुद्धिः. कथमिति, उन्मीलनादीनामप्यध्यक्षत्वेन
 ,संस्कारजन्यत्वादित्यर्थः. अनादौति, यदि विरोधि-
 २१९ गोचरत्वादद्वैतज्ञानस्य भेदवाचनानिवर्तकत्वान्ना एकेनापि

निवृत्तिस्थान्, यदि तावतामेकेन निवृत्तिर्न सम्भवति,
तदा तावत्कास्रधानेनैव तच्चिद्वृत्तिस्थादिति भावः.
अनुत्पन्न इति, धातव्यादिज्ञानन्धानाद्यहेतुरिति भावः.
कथमिति, प्रत्युतविपरीतवामभावार्धकत्वमिति भावः.

१४० तदसिद्धाविति, अभेद एव ताल्लिक इति ज्ञाने सत्येव
तद्विपरीतभेदभ्रमनिरासामिच्छाषो भवेत् मान्ययेति
भावः. अभेदस्येति, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपतया तस्य च
निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते, न तु
कदाचित्किञ्चिद्भ्रमविशिष्टतया, अतोऽनिरिक्ताकारप्रकाश-

१४५ रूपवैशद्यस्य सम्भवतीत्यर्थः. विश्लेषेति, तथा च ब्रह्मण-
स्त्वविशेषत्वं स्यादित्यर्थः. भेदेति, भेदवासनानिरास-
साध्यत्वेत्यर्थः. ज्ञानमात्रस्येति, मात्रशब्देन अज्ञानस्य
ज्ञानविशेषस्य च निरासात् कचित्कतेऽज्ञानत्वात् कचित्
ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यतेत्यर्थः. एवमाचार्य-

१५० सेति, श्रावणासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः. भवत्पञ्च इति, दोष-
स्यापि त्वमाद्यधतुस्यमिष्यात्वाङ्गीकारादित्यर्थः. अवि-
द्याविश्लेषेति, विशदज्ञानात्काचिदविद्यानिवृत्ताकाचिन्नेति
भावः. विशदेति, गुरुमुखश्रवणेनार्थो मे विशद इति
प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः. सिद्धान्तविरोधं विवृणोति,

१५५ विशदाध्यचितेति. अविद्याविश्लेषात्मवचनादिपक्षे दूषण-
माह न चेति, तमेवाज्ञानापादनेन सुबभूवुःश्रुति, ते
तु स्वाज्ञानचातुमन्थन्त इत्युपासम्भः. अज्ञानानुमतौ

दोषमाह तथा सतीति, अद्वैतस्याज्ञाने त्वया तद-
साधनान्नावयोर्विवादस्स्यात्, न हि किञ्चिदज्ञानेऽपि

१६० कस्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्याव्यवहारमश्वतः, पूर्वदिनेऽज्ञान-
निवृत्तौ उत्तरदिनेऽज्ञानान्तरमन्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गात्,
एकतमो निवृत्तौ तमोऽन्तरमन्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गाच्चेति
भावः, येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषां ज्ञानमपि न
जातमित्यत्र परेषामवचनाद्यमश्वत उक्तः, इदानीन्दोषा-

१६५ न्तरमाह किञ्चेति, निराश्रयेति, निर्विषयविवादा-
योगादित्यर्थः, तस्येति, ध्यानादिद्वाराभाविविग्रहज्ञा-
नानुपकारकत्वमित्यर्थः, इदानीन्तनस्येति, निवृत्तस्य
पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः, अविशेषात्—स्वरूप-
विषयत्वाविशेषादित्यर्थः, अविग्रहमपि स्वरूपाज्ञाननिवर्त-

१७० कः कृष्टमिति भावः, सविशेषत्वमिति, विग्रहज्ञानस्य
तत्त्वज्ञानत्वादिति भावः, कथमिति, निर्विशेषज्ञान-
मविध्यतीति कथमवगतमित्यर्थः, श्रुतेरिति, अद्वैत-
श्रुतेर्निर्विशेषबोधनमामर्थपर्याप्तोचनेनेत्यर्थः, इदानीन्तन-
स्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः, व्यवसायः—

१७५ अप्रामाण्यग्रहाशून्य ज्ञानम्, वेदप्रामाण्यनिश्चयेऽपि तत्ता-
त्पर्यमन्वेष्टात् व्यवसायाभाव इत्याशङ्क्य तथापि श्रवण-
वेष्टाद्यामेव श्रुतितात्पर्यावधारणेन मननादिवैयर्थ्यमित्याह
प्रमाणत्वेति, न्यायतत्तात्पर्यनिर्णयेऽपि बाधकतर्का-
भाषोत्थापितमन्वेष्टनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति

१८०. गदते, मननवदिति. विषयेति, प्रमाणैकेन चेति शेषः, एकस्यापि प्रमाणस्य विषयभेदे परोक्षपरोक्षजन-
कत्वद्वयम्, मनस आत्मप्रत्यक्षवज्रादिभृतिजनकत्वदर्शनात्,
विषयैकोऽपि प्रमाणभेदाद्दृष्टं सपैकैव वज्रौ प्रत्यक्षातु-
मानाभ्याम्, विषयप्रमाणैको तु न दृष्टमित्यर्थं ननु

१८१. सहकारिवैचित्त्यादात्मभृतिजनकत्वद्वयम्, अत इहापि
मननादिसहकारिवैचित्त्यादपरोक्षं सत्त्वतीत्याद्यं सिद्धा-
वपीति, किञ्च किञ्चान्तिनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानमुत तदनु-
वृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, आद्यं आद्य उत्पत्तेरिति द्वितीयं आद्यं
आन्तीति, ननु आन्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थमिति

१८२. चेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सम्भवस्योपपादधिक्यमाशङ्कतात्

इति श्रीबाधूक्तकुलतिलकाश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाचात्म्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादजन्यमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतद्वेषणीयाख्यायां सप्तमाहताख्यायाम् अविधेयज्ञानवादभङ्ग-
चतुर्थस्कन्धः.

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमासते

बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ।

एदिविनिहिते दैवाद्यत्पादपङ्कजगोयुगे
भवति विविधश्रेय.पारम्पर्यनिरवयवा ।
दुरितनिषहेदुर्नन्दिष्ठभवच्च समाध्वसै-
मंगलिकरवैवेदान्तार्थन्तमन्यकथोन्मिश्रतः ॥

५ नैव चमाणि दुरितानि महद्यदीषा-
क्रोडोहतङ्गमपि तत्क्षणविद्रुतानि ।
भृयस्तुमौचितुमशेषविधः पुमर्थ-
स्तुश्रीनिवासाद्वरसि हतस्परैर्नः ॥

बाधितानुवृत्त्येति, इत्यभावे दृतीयया, तत्त्वज्ञानेन

- १० बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपैवानुवृत्तिः,
न तु साम्यदनुवृत्तिरित्यर्थः, भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्य-
बन्धोऽपि स्यादित्यथा तदनुवृत्तावपीति, भेदप्रति-
भासानुवृत्तावपि श्रविद्याया निवृत्तत्वात्तस्या दग्धपटवन्नकार्य-
वरत्नमित्यर्थः, ननु कथम्बाधानुवृत्त्योर्विरोध. भेदमिष्यात्-
१५ पुष्टिरूपसाध्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेत्याविरोधात्, दृश्यते
दि एक एव चन्द्रः न दाविनि चन्द्रभेदमिष्यात्तज्ज्ञाने

सत्यपि तिमिरादिवशात्तत्प्रतिभाभानुवृत्तिरिति किञ्चमूल-
लोक्तिविरोधमप्यजानानस्य शङ्कामनुवदति प्रमाणावला-
दिति, अबाधित—अनिवृत्तः, माभूदविद्यानिवृत्तिः, ॥

९० च तथा सति बाधितानुवृत्त्यपि हि, मिथ्यात्वबुद्धिरेव
बाध इत्यभिधानादित्यबाध न हीति, मिथ्यात्वबुद्धेरबाध-
रूपता अविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्यम्, अन्यथा किञ्च-
मूललोक्तिविरोधात्, तत्प्रकरणपाठकानां पिटम्भानामपि
बाधितानुवृत्तिप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्तानामेव हि चेत्थेति, अतो-

९५ अविद्यानिवृत्तिपर्यवसित एव बाध इत्यर्थः, सेति, तत्त्व-
ज्ञानब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुमिथ्यात्वज्ञानम्, हैतेति, आदि-
पदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य सत्यत्वबुद्ध्याते ब्रह्मस्वरूपात्-
प्रवेशाद्विरोधोप इत्यबाध न चेति ब्रह्मण्य इति,
आदिपदेन विनाशित्वबुद्ध्याते, न चोपादानेति, बाध-

९० नापि भावकार्यतया अविद्योपादानेति भावः, इतेषां
संस्कारः कार्योऽपि ध्वस इव निरुपादान इति निरस्तम्,
किञ्च परमते ध्वसोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव, यदा
अव कार्यवदेनानुवर्तमानप्रदौरादिक विवक्षितम्, ननु
ध्वसमात्रस्य प्रतिधोगिजन्मत्वाच्च व्याघात इत्यबाध न च

९५ सहकार्यन्तरमिति, आगन्तुकहेतुन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वस
हेतुत्वस्य एकत्वसाधिककाष्ठवृत्तित्वस्य च व्याघातः, अहेतु-
त्वेति, कार्यस्य हेतुकताङ्गीकारे चार्वाकमतप्रवेशः, विना-
शस्याहेतुकताङ्गीकारे चणिकमतप्रवेशेन बौगलमतप्रवेश

- इत्यर्थः . अविद्यायायेति, ततश्च अवणाद्यायाश्च वैयर्थ्य-
- ४० मिति भावः . ननु कचिदहेतुकनिवृत्तिमात्राच्च सर्वत्र तथा प्रसङ्गः, त्वयापि कचिदहेतुकनिवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्, यथा दहनेन दाहनाग्ने सति दहननाग्नेः स्वत एव दृश्यते, तथैव अन्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्य च स्वत एव नाग्न इत्याह न चेति, संस्कारादिवदित्यनन्तरम-
- ४५ हेतुकनिवृत्तिरिति शेषः . तच्चापौति, दहननाग्नौ दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाह्यभक्षीभावावस्था, अन्यशब्दनाग्नश्च तदातनो गगने यत्किञ्चिद्दृश्यसंयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्ध एव, संस्कारनाशावस्थानरकानुभवादिः . अतिरिक्ताभावपक्षेऽप्येत एव आगन्तुकहेतवः, उपान्यशब्द-
- ५० कृन्नाग्नौ वाऽन्यशब्दनाग्नकः . ईश्वरसङ्कल्पोऽप्यागन्तुककारणमित्याह ईश्वरेति, अतमृवती निवृत्तेरसम्भवाद्वाक्यजन्यमिथ्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च न भेदप्रतिभासानुवृत्तिमसम्भव इति स्मितम् . यथेवमिथ्यात्वज्ञाने सति भेदप्रतिभाससम्भवः कथन्तर्हि तस्मिन् सत्यपि चन्द्र-
- ५५ भेदप्रतिभास इत्याशङ्क्य वैयर्थ्यमाह द्विचन्द्रादाविति, द्विचन्द्रादौ तु दोषस्याबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परामुवृत्तिर्घटत इत्यन्वयः . चन्द्रैकत्वश्चन्द्राभेदः . तदुभयेति, यथा ताराप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावः तथा दोषप्रकाशांशस्यापि चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादि-
- ६० त्वर्थः . बाधकज्ञाने निषेधत्वेन विषयस्यैव बाध्यत्वादिति

- भावः . कस्यचिद्दोषमिथ्यात्वज्ञानेऽपि चन्द्रभेदप्रतिभासो
दृश्यत इत्यत्राह दोषो मिथ्येति . यौक्तिकेति, तत्कुमति
कल्पितदुर्न्यायमूलदोषमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्यात्वसाधकनिरा-
सादेव भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाध इत्यर्थः .
६५. वस्तुतत्त्वत्वेऽपि दोषस्य यौक्तिकज्ञानादनपाय एवेति
तन्मूलभ्रमो घटत एव . विरोधितत्त्वविषयत्वेन निवर्तकत्वे
अविद्यावदिदानीमेव वासनाया अपि निवृत्तिप्रसङ्गात्,
बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिथ्यात्वाविशेषेण बाधवप्रामाण्यं तद-
भावाभ्यामपि विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रति-
७०. भाषापेक्षयाविशेषेण वलाभावाच्च पक्षादप्यनिवृत्तिप्रसङ्गादेक-
हेतयैव निवार्यत्वं बाध्यमित्याह कारणभूतेति .

इति श्रीवाधूललुलितिलकश्रीनिवासाचार्यपादशेषाममधिगत-
परावरतत्त्वयाचाशयेन तदेकदेवतेन तत्सुरणपरिचरण परायणेन
तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीत्याख्यायां चण्डमाहताख्यायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः
पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

अतदूषणीयाख्याने चण्डभास्वते

विविदिपासाधनत्वभङ्गः पठस्कन्धः ।

अद्वैतिशास्त्रकलिसेनमुदीर्णदर्प-

मौपञ्ज(ऊ)लङ्करमनाहतमर्मणा यैः ।

मवर्मितेन निगमान्तगुरोः प्रबन्धै-

स्ते ब्रह्मतत्त्वमिदम् प्रतिबोधयन्तु ॥

५

सकलजगद्वितेऽक्षय्यो निवासार्थवर्षा-

हृदि निहितहितायं चैत्रयोमातुरेष ।

कुमति(पिष्टि)विहतवाचो न क्षुपादेष्ट्यदक्षा

धिरतरमतिकृतातर्ह्यवस्थाऽन्ववत्स्यत् ॥

दृष्टेति, इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान्. शाखाद्यदुपास्ति-

१० साधनतथेत्यन्वयः. विविदिपन्तीति द्यौति, सन्नन्तप्रकृति-

धात्वर्थेन नात्वय, उपमर्जयत्वात्. आय्यमाङ्गतयेति,

आद्यमप्रयोज्यतथेत्यर्थः, अनेन मित्यत्र विवक्षितम्. शु(द्ध)क-

धर्मकारणान्तराभावादिवत् कचित्स्वस्यैवानिवृत्ते कार्याभाव

इत्याह सम्भवतीति. चिवापशुफलत्वादाविति, चिवायाः

१५ पशुफलत्वादौ तस्या इति, तथा च श्रुतिवत्त्वात्साधनत्वे सिद्धे

कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्यादा कार्याभाव इत्युच्येत

इति भाव आचापीति. तथा च श्रुत्युत्तरपर्यालोचनैव
कार्या, नोक्तार्थविरोध इत्यर्थं अन्यथा—श्रुत्यासमाध्यासा-
भावे, चार्वाकमताप्रवेशेन यच्च कुच चिद्वस्तु कस्यापि कारणत्व-

१० मन्त्रीकुर्वता कर्मणा वेदच साधनत्वन्न निराकर्तुं शक्यमित्यभि-
प्रायेणाह कुर्वदेति विस्मरणशौक्ष्ण्यं व्यभिचारनिमित्ता-
ग्रहणसुकार्यस्मारणेन परिहरति व्यभिचारश्चेति. एतेन—
वक्ष्यमाणेन. किङ्कर्मापेक्षयेति, अन्यथा घटमानयेति
वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च आगाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति

११ भाव इच्छाया इति, यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावेपि
प्रमाणवत्त्वादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भाव .
अविशेषे कच विविदिषासाधनत्वप्रतिषेध इत्यत्राह कयाय
इति अविहितेति, अविहितश्च तदप्रतिषिद्धत्वेत्यर्थं
ग्रन्थादेस्तावन्मात्रविषयत्वे निधामकमाह विहितस्य चेति

१२ ननु कलाभिसन्धिविरहेऽपि तद्योग्यस्य कथनद्वाराशक्यत्वम्,
न हि दाहार्थं क्षुद्रएव वज्रिर्दहतीति निचमोऽकीत्यत्राह
अनेकेति, श्रुत्येकसमधिगम्येऽयं तत्तत्कामाधिकारवत्त्वाद्यया
श्रुति तथाङ्गीकार इति भाव अतएवेति. कलाभिसन्धि-
तदभावाभावेवेत्यर्थं. तदेव विवृणोति तच्चापीति हस्त-

१५ समालोच इति, हस्तस्येव समालोचनमित्यर्थं एकहस्तवदेव
धौतरहस्तोऽपि अयमक्षयप्रवृत्तत्वाविद्यत पुष्पिङ्ग सोऽन्वेष्टव्य
इति, आदिशब्देन “तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादेशश्च, यस्तदर्थ-
स्येव वाक्यायान्वयेऽपीच्छानुवादश्रुतेऽस्तीत्यर्थम्, तथाचोपसर्जने-

नापि प्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयवत्करणान्वयो युज्यते हीति भावः.

४०. तेऽपि, “विजिज्ञासितव्यः, विजिज्ञासितव्यम्, निदिध्यासितव्यः”, इत्यादिष्वित्यर्थः, अत्र वाक्येऽपि विशेष्यमध्याहार्यम्. गृह्यते विधिवलेति. अनुवादरूपत्वे हेतुः ध्यायीतेत्यादीति. शाब्दस्य स्वार्थप्राधान्यमनादृत्येति, अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम्. स्वीक्रियत इति, प्रकृत्यर्थेनैव विध्यन्वय-
 ४५. हेतुतयाद्रिप्त इत्यर्थः. उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्ट इत्याह लोकेऽपि. गृह्यते अत्रासेरिति. अनन्यपरत्वमिति, “क्रियावानेष ब्रह्मविदांवरिष्ठः”, इत्यादि वेदममाधनत्वप्रतिपादकयुतिवत्तादिति भावः. अयोगस्येति, इच्छान्वयायोगस्येत्यर्थः. तथेति, तथात्वे-यज्ञादिषाध्यत्व-
 ५०. इत्यर्थः. वेदनेच्छायामिति, विविदिषायास्त्वतः प्रयोजनत्वाभावेन वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भावः. तद्विषयत्वादिति, तस्याः—विविदिषायाः. ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असम्भव इत्याकाङ्क्षायाम् तद्विषयेच्छायास्त्वप्यप्रयोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्देश्यत्वादित्याह विविदिषाहीति.
 ५५. अपवर्गः—अविद्यानिवृत्तिः, आदिग्रन्थेनामवच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभव उच्यते. तदर्थेति, वेदनार्थश्रवणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थः. प्रागुक्तेति, तौत्रविविदिषाहेतुभूतयज्ञाद्यधिकारिणः तौत्रवेदनेच्छाभावे वेदनौमुख्यमात्रावेदनसाधनश्रवणादिव ततोऽपि व्यवहितायां श्रवणादिहेतुतौत्रविविदिषाया-
 ६०. मिच्छा न स्यात्, तौत्रविविदिषाङ्गीकारे तु यज्ञाद्यसाध्यत्व-

चक्रकयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः. तथापीति, प्रातिकूल्यशब्दः
प्रतिकूलपरः, भोजनप्रतिकूलमित्यर्थः, प्रातिकूल्यहेतुपरो
वा, भोजनस्य- प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थः. तत्प्रातिकूल्येति,
वेदनेच्छायां सत्यामपि रजस्तमोऽभिभूतत्वान्तत्वाधनश्रवणादौ

६५ दुःखसाध्यगुरुशुश्रूषादिषाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्त-
मोनिवर्हणार्थं हर्मित्यर्थः. तर्हीति, विविदिषायाः पूर्वं सिद्ध-
त्वाद्वजस्तमोनिवर्हणार्थमेव कर्मानुष्ठानमिति विविदिषार्थतया
यागादिकं श्रुतिप्रतिपाद्यस्य स्यादित्यर्थः. गुरुशुश्रूषादिदुःख-
साध्येऽपि श्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो-

७० निवर्हणमन्तरेण न भवतीति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाञ्जन-
नीयार्था रजस्तमोनिवर्हणस्यावान्तरव्यापारत्वात् यज्ञादे-
र्विविदिषार्थतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमविहङ्गमिति शङ्कते
अवान्तरेति. यद्यप्येवं सति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः स्थिर एव,
तथापि दूषणान्तरमाह तर्हि वेदनेति. एवं व्यापारस्या-

७५ व्यवधायकत्वेन विविदिषाकारणत्वाङ्गीकारे रजस्तमोनिवर्हण-
प्रातिकूल्यनिवृत्तिं विविदिषां श्रवणादिकञ्च दारमङ्गीकृत्य
वेदनसाधनत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमेव, बाधकाभावात्, एवञ्च
श्रुत्यन्तरानुसाराद्वेदनसाधनपरत्वमेवास्य वाक्यस्याङ्गीक्रियता-
मिति भावः. तद्वत्तावपीति, तस्मिन्निषेति भावः. भक्ति-

८० विधुरस्यापि भक्तेर्साधनसाधनत्व ज्ञातवतोभनीच्छा सम्भवत्येव,
तथापि प्रथमं कोटिमभ्युपेत्याह तन्न प्रीतिरूपेतिः मेघ-
जादिभिरिति, आदिशब्देन मलिनमन्त्रादिष्वः. काम-

शास्त्रादिव्यति, आदिगच्छेन “रोचनालक्षणमूलकस्त-
लिप्ततनूर्बधूः । अतौ प्राप्नोति सौभाग्यन्दयितप्रियतामपि ॥”

- ८५ इत्याद्युक्तायुर्वेदसङ्ग्रहः. सञ्ज्ञातमात्रादिति, प्रेम्ण इति
विशेषाध्याहारः. ज्ञानवदिति, विशेषतो ज्ञानेच्छायां
सत्यामपि विशेषतो ज्ञानाभावादित्यर्थः. व्याप्रियत इत्य-
मन्तरं न तु विशेषतो ज्ञात इत्याध्याहारः. अन्यथेति,
विशेषतो ज्ञातेवेदित्यर्थः, सिद्धरक्षाविरहादितिभावः.
- ८० विविदिषायामप्येवमिति, यथा जिज्ञासाकारणतया पूर्वं
ज्ञानसत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरविषयिणी जिज्ञासा, तथा वेदने-
च्छाया विविदिषेच्छाकारणतया पूर्वं सत्त्वेऽपि विविदि-
षान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थः. कारणीभूताया अपि वेदने-
च्छाया इत्यमाणतयाऽभिमतेश्चासजातीयत्वादपमोदुष्टान्त
- ८५ इत्याह न विशेषेच्छाया इति, विशेषविषयाया इच्छाया
इत्यर्थः. ननु विशेषविषयेच्छासिद्धावपि स्वरूपतएव तद्वि-
जातीया तद्विषयेऽवैवेय्यतामित्यत्राह न च विषयेति,
यद्यप्येकस्मिन्नेव विषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटस्वरूपजाति-
विशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उत्कटेच्छाप्यत्रा-
- १०० स्तीति तात्पर्यम्. यदा जिज्ञासाविषयीभूत विशेष ज्ञानस्य
कारणीभूत सामान्यज्ञानादिवाच इत्यमाण विविदिषाया
विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदाच्च वैलच-
णम्भूतम्, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशङ्कतदपि
प्रकृते न सम्भवतीत्याह न च विषयेति, विषयविशेषाव-

१०५. चेदातिरिक्तो यो जातिविशेषः औत्कथ्यादिरूपस्य प्रकृते न सम्भवतीत्यर्थः. तादृशोत्कटवेदनेच्छाया अग्निद्वानुत्कट-
विविदिषाविषयकेच्छाया असम्भवादित्यर्थः. ननु इक्ष्माण
भक्तावपि कथमकृते जातिविशेषसम्भव इत्याकाङ्क्षाया-
श्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं धारयति भक्तौ
११०. त्विति, भोग्यस्य आकारः-भोग्याकारः मिथत्वमिति
यावत्, आविर्भावो-निष्पत्तिः, मिथत्वतारतम्यस्य प्रीतितार-
तम्याधीनत्वाप्रीतितारतम्येतात्पर्यम्, तथाच प्रीतिरूप-
भक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये कामनायां हेतुरित्यर्थः. ननु
यादृशी भक्तिस्त्वयेथमाणत्वेनाभिमता तद्रूपवेदनविषयत्वमे-
११५. वेद्यमाणायां विविदिषायां विशेषोऽस्त्वित्यामकृते दूहा-
यीति, विविदिषायामित्यर्थः. काम्यत्वमिति, विविदि-
षाया इति शेषः. तथाविधेति, अतिशयित प्रीतिरूप-
त्वात्मकोऽय इक्ष्माणविविदिषायाः प्रकारतया विषयः
तद्विशेषितं यदेदं तत्कामनामन्तरेण तद्विषयविविदिषा-
१२०. कामनापि न सम्भवतीत्यर्थः. नन्विच्छार्थकमांनुष्ठानस्या-
त्माश्रयप्रसूते क्वचिदपीच्छा न समावेत्, इच्छाहेतुभूत-
कमांनुष्ठानायोगात्, न चेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्रा-
धीनत्वम्, वैलक्षण्ये ज्ञातेपि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिर्दर्श-
नात्, अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणी-
१२५. यम्, तच्चैवं सत्यनुपपत्तमित्यत आह अतस्सिद्धमिति.
अस्माकमते इच्छार्थकमांनुष्ठानचाक्ष्येव, भोगादृष्टोद्बोधित

पूर्ववाचनामधित्वादिपथवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पद्युपपत्तेः . न
 यज्ञात् सृष्टयग्राह्यमन्त्रविविधज्ञादिनावेदनेच्छामिद्विरिति
 वाच्यम्, यदुपेययायाधमाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसृष्टहेतु-

१३०. यत्त्वामभवान्, यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य अर्थ-
 दियमते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतदाक्यविहित यज्ञा-
 दनुष्ठानम्, तदिदमुक्तम् यज्ञादिकमेति, विविदिषा-
 माधनत्वेन न विहितमिति च. अथ विविदिषन्तीत्यस्य
 मयिधौ मनमैवानुद्गृह्यमिति विग्रहवेदनं विहितम्,
 १३५. “एतमेवविदिष्या मुनिर्भवति” इति स्मृतम्, अतो
 विधिभूतिविषयस्यैव वेदनस्याच विध्यन्तराकाङ्क्षा, न तु
 तदुभयरचितायाविविदिषायाः” इति तत्त्वटीकोक्तमप्यनु-
 मन्त्र्यम् .

इति श्रीवाधूलकुलतिष्ठकश्रीनिवासाचार्यपादभेषासमधिगत-
 परावरतत्त्वयाध्यायेन तदेकदेवतेन तत्क्षरणपरिचरणपराधनेन
 तन्ममादक्ष्यमहाचायां परनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतद्वयणीयाख्यायां षण्दमाहताख्यायां विविदिषासाधनत्वभङ्ग-
 व्यष्टरस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचायाय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीत्याख्याने चण्डमाहते ।

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गे नाम सप्तमस्त्वन्यः ।

सर्वांश्चोऽयनश्चोदेहिनां यस्य सूक्तिभिः ।

अध्यचति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसुरये ॥

अतिदृशमखिलस्य तत्परां

निगमगुहाहितमश्रयोमगम्यम् ।

५

मम इति भव हर्षशोकमुक्तौ

दधतु रमानिधिदेशिकेभ्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमतं ब्रह्मापरोक्षे विमक्षाणामेव
कारणता, उतशब्दस्य, आद्ये दोषमाह विभूत्यंश इति,
अक्षययोग्येविभूत्येकदेशेऽपि (मनः) चक्षुः प्रभृतीन्वक्षाणि
१० प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मणीति भावः. द्वितीये दोषमाह
श्रुतिरिति, जात्यन्धानादृत इति शेषः, लोके उपदेष्टारः
जात्यन्धानादृते यथारूपमुपदिशन्ति तथा श्रुतिरपि नः कृते
यमुपदिशतीत्यर्थः. इवेत्यनेनोपदेशदयस्यापि परोक्षत्वेन
सादृश्यं विवक्षितम्. अनेन वादार्थमङ्गहः. निजाध्यमेत्यादि,

१५ स्वतस्मिद्ध सर्वसाक्षात्कारो भगवान् परोक्षदुरयंममदुः-

सदर्थञ्च जानन् तत्पारितोषिकतया स्वस्य द्विषीकेशतया
स्वविषयस्मानसप्रकाशन्ददालित्यर्थः . अस्त्वपरोक्षप्रकाशः, स
इन्द्रियकरणक एव स्यात् न वाक्यकरणक इत्यचाह न चेति,
इन्द्रियजन्यः इन्द्रियकरणक इत्यर्थः . वाक्यस्येति, इन्द्रियस्य

१० वाक्यनिरपेक्षत्वादिति भावः . अन्यतरेणेति, इन्द्रियवाक्ययोः

वृथक्कारणत्वेन कृतघोरन्यतरेण कार्योपपत्तावन्यतरस्मिन्नन्यतर
सहकारित्वकल्पनायाम्मानाभावादित्यर्थः, रत्नतत्त्वाधिगमेऽपि
शब्दज्ञान संस्कार सचिवेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमिति भावः .
किन्नामेति, यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य यदिन्द्रियप्रतिषेध-

१५ कारित्वमुच्यते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्दप्रति सहकारित्वस्यामे-
नाभिधानासैतच्छब्दावकाशः, अथापि तटस्थस्येयमाशङ्केति
न दोषः . यदा चक्षुरादीनामत्येकं व्यभिचाराच्छब्दज्ञाने च
वैजात्यस्याकृतत्वात् नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्वं सम्भवति,
करणत्वन्तु सम्भवति, प्रत्यक्षे चादुषस्पर्शनादि वैजात्यस्य कृत-

२० त्वात्, ननु शब्दस्य सहकारित्वेऽपि शब्द जन्यतावच्छेदक-
मिन्द्रियजन्य ज्ञानविशेषे कल्पनीयमिति चेत्, न, तथापि
शब्दजन्यतावच्छेदकस्य एकस्यैव कल्पनाच्चक्षुरादीनाम्बननुगमात्
जन्यतावच्छेदकमनेककल्पनीयमिति वादिन एवाशङ्केति .
मनस इति, तथाच तस्यास्य पूर्वोक्त गौरवमिति भावः .

२५ विपरिवर्तापादनेऽपि शब्दकरणकत्वनिर्धारणद्वयमिति शृङ्ख-
ति तयापीति . अन्यस्येति, तत्र चक्षुरादेरव्यापारान्
मनसश्च कापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र करणत्वं

- वाच्यमिति भावः प्रत्यक्षप्रत्ययादिति, प्रत्यक्षमानुभविकमिति भावः यद्यपि नेद रजतमितिवन्न प्रत्यक्षबाधः,
- ४० तथापि यौक्तिकबाधोऽस्त्येव, मनसुवहितसामान्याशब्दसं-
 खितसामान्यास्य विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूपकार्यद्वयसा-
 वग्निकत्वात्, अतो दशमोऽसौत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरिति
 बुद्धेर्भ्रमन्मवर्जनोपमेवेति ब्रह्मापरिहरति न च सन्नव
 इति भेदाग्रहादिति, भ्रमस्याप्युपलब्धम् कदाचिदिति,
- ४५ तत्र-तादृशस्यले, करणान्तरसंविधानस्यले धीभेदानुपलब्धे
 न मनसः करणान्तरसहकारितमेव न पृथक्करणत्वमित्यर्थः
 यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुचापि नास्त्येव तथापि
 परेषु स्वमतेन श्रद्धिते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति धेयम्
 कीर्ति, शब्दस्य प्रत्यक्ष जनकत्वम् विरुद्धमित्यर्थः अस्तीति,
- ५० स्वीकृतविशेषितज्ञोक्तमित्यर्थः नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न
 दोषः, तथाप्यज्ञानज्ञातत्वे वस्तुसत्तैव न सादित्यत आह
 न चास्त्येति, निवर्त्येति, तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं
 तज्ज्ञानस्य साक्षात्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्य-
 पदम्, प्रपञ्चरूपस्य निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्त्वमसादिवाच्य-
- ५५ सापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः मिथ्यात्वं ज्ञान-
 निवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चस्योपपादयति स्वतः इत्यादिना ज्ञान-
 माचनिवर्त्यत्वे युक्तिमयाह मिथ्याभूतस्येति मिथ्याभूतस्य
 ज्ञानमाचनिवर्त्यत्वं युक्तमेत्यन्वयः मनसोऽपीति, सहकारि-
 विशेष्यमनासाद्योऽहमिति ज्ञानस्य मनसा अस्मत्त्वादित्यर्थः

- ६० तत्सद्वृत्त मनस एव करणत्वकृतो न स्यादित्यत्र मनस-
 स्थेति, यद्यपि शब्दस्यापि तादृश भावात्कारकरणत्वमभिदुम्,
 तथापि तादृश ज्ञानकरणत्वे न विवादः, अतस्तज्जन्यज्ञानस्य
 भावात्त्वमावद्वृत्तनीयम्, मनसस्तु तादृशज्ञानकरणत्वान्तज्जन्य-
 ज्ञानस्य भावात्त्वञ्च कल्प्यम्, अतो साधवाच्छब्दस्यैव भावात्-
 १५ कारकरणत्वकल्पनं युक्तमिति भावः. तथात्व इति, मनस-
 भादृश भावात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे अवणादिषापेक्षापरो-
 चज्ञानेऽप्यन्यत्र कृतस्य मनस एव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वा-
 भावाच्छ्रवणादिनिरोपेक्षपरोक्षज्ञाने शब्दस्य करणत्वज्ञाद्यम्,
 तथाच अवणादिवैयर्थ्यमिति भावः. अतएवेति, मनोपा-
 ७० द्वाभावे युतिः प्रमाणमित्यथांशुत्तमं भवति. भावनेति,
 भावनासद्वृत्तमनोजन्यत्वेन पराभिमतत्वेत्यर्थः. पथिकेति,
 प्रीयितचित्तितायाः प्रियतमायाः भावात्कारवदित्यर्थः. पूर्व-
 परोक्षज्ञानस्य निवर्तकत्वादर्शनादपरोक्षपरिगोषः, प्रमाणाना-
 राणामवृत्तेर्भावपरिगोषयोक्तः, इदानीमपरोक्षस्यावृत्तस्य न
 ७५ निवर्तकत्वा (दर्शनात्) सम्भवात् अपरोक्षत्वं शब्दजन्यस्य परि-
 गेपयति किञ्चेति. न्यूनत्वाच्चेति, परोक्षभ्रमस्यापरोक्ष-
 ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्ततो न्यूनत्वस्यादित्यर्थः. न्यूनत्वात्परोक्ष-
 सत्तमम् समतादवृत्तस्य न सममित्यर्थः. न केवलपरिगोषात्
 भावात्तद्वृत्तकरणत्वयोगिद्विः. किन्तु युक्त्यापीत्याह साक्षा-
 ८० त्कारस्य चेति. निचायेति, साध्यात्तदंगत्वं. तस्मा
 इति, करिष्यमाणोपदेग एव तत्र दर्शयतिनोक्त इति

भावः. वेदान्तेति, रूपवर्गः प्रत्यक्षपर इति भावः. न
मांसेति, मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमतमिति भावः.
विगीतमिति. मन्वयमसिद्धो हेतुः, वाक्यार्थज्ञाने

८५ वाक्यस्यातीतादिरूपत्वेनाजनकत्वान्नज्ञानस्यैव जनकत्वात्,
प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षाद्यान्तस्त्रिक्रियायान्तत्वात्तिकायाश्च व्यभि-
चार इति चेन्न, अनुमित्याद्यन्तत्वेन विशेषणात्, यदा,
तत्त्वमसिवाक्यमत्युच्चारणं भिन्नमेव, तथा च यद्य तत्त्व-
मसिवाक्यस्य न लिङ्गत्वं नापि पक्षलक्षादि स्मृतिः तच्छ्र-

८० वणजन्यं वाक्यार्थज्ञानं यत्, तदाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतु-
रिति. तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यकिञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोष-
माह सिद्धसाधनादिति. तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यधाव-
ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोषमाह पूर्वोक्तेति. न चेति,
अपरोक्षत्वमग्रिहोचादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तौत्यपि प्रयोक्तुं

८५ अक्यमित्यर्थः. फलकामनाया इति, अनेनेदम्भक्तमे
भूयादिति कामनाया इत्यर्थः. फलेति, फलवन्त्यः
फलजननयोग्यता. अत एवेति, पूर्वमनुष्ठानमित्यादि-
होचादिक्रियाविवक्षिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरिति
भेदः. इह त्विति, निवर्त्तमिथ्यात्वान्यथागुपयतिरि-

१०० त्यर्थः. प्रतिबन्धो—व्याप्तिः. ननु महाविद्यानां स्वपरपव-
साधारणात् स्वेनैव मध्यतिपक्षितत्वात् कथन्ततमप्यार्थमिद्वि-
रित्यपह स्वपरेति. यद्यपि स्वपरपवसाधारण्यमहा-
विद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुकूलतर्कतद्भावाभ्यां साध्य-

सिद्धितदभावावित्यर्थः. योगीति, साध्यविषयत्वमाह-

- १०५ विशेष्यकत्वम्, ज्ञानाप्रत्यासत्तिकत्वे सतीति वा विशेष-
णीयम्. ननु कथमिष्टम्, “निर्विशेषोन्नतसामान्य”-
मिति न्यायेन चचुरादिविशेषोन्नतभावे प्रत्यक्षजनक-
सामान्यान्तर्भावस्यापि बाधादित्याशङ्क्यसामान्यतः प्रत्य-
क्षान्तभावे सति चचुराद्यशान्तरभेदाश्रयणवच्छब्दरूपावा-
११० न्तरभेदाश्रयणमपि सम्भवतीत्याश्रयेनाह ऐकराश्रय इति.
तदेवत्वमिति, ऐकराश्रयमित्यर्थः. तद्दर्शनस्य—साक्षात्कार-
जनकत्वदर्शनस्येत्यर्थः. यत्तावदिति, नरप्रवृत्तलक्षाभार्य-
मङ्कुरशब्दप्रयोगः. यत इति, अपरोक्षार्थविषयत्वप्रयुक्त-
त्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्षस्येति भावः, न च सर्वसंविदा-
११५ कदापिदापरोक्ष्यात् तद्विषयापरोक्ष्यं स्यादिति वाच्यम्,
वज्रानुमितेरप्यापरोक्ष्यापातात्. न चेति, वस्तुतो ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वेऽपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनायादृशत्वाच्च
तदापरोक्ष्यमिति भावः. तदैक्येऽपीति, उपहितसंवि-
दाङ्गमाप्सित् अन्यकालीनतात्कायासिद्ध्याधिकरणत्वाच्च
१२० पारोक्ष्यमिति भावः. ननु सवित्स्वप्रकाशेति वाक्यजन्य-
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वाच्चजनकत्वेनापरोक्षहेतुत्वं
सिद्धमेव, न च प्रायश्चाग्ने जनकत्वमेव भाष्यम्, अन्यथा
सिद्धमाधनात्, वाक्यस्य विषयाश्च एव हेतुः न स्वजन्य-
ज्ञानाग्नेऽपि, अतः प्रत्यक्षजनकत्वसाध्येवेति वाच्यम्, तदग्ने-
१२५ ऽपि वाक्यातिरिक्तकारणदर्शनेन तस्यैव कारणत्वादिति

- शङ्कते वाक्येति . तर्हीति, तथा च सिद्धसाधन इत्य-
विशेषणवैयर्थ्यञ्चेति भावः ननु विषयप्रकाशा-
भिन्नप्रत्यक्षाग्रजनकत साध्यम्, अनुमानादिषु वज्रिमा-
निति जानामीत्यथ वज्रिमानित्यग्रे विषयाग्र, जाना-
१२० भीत्यग्रस्वप्रकाशाग्र, सवित्त्वप्रकाशेत्यथ तु तज्जन्यज्ञान-
स्यापि सवित्त्वेन विषयान्तर्भावात्तत्प्रकाशेनैव स्वयंवहा-
रोपपत्तौ जानामीत्यग्रान्तरकल्पकाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप-
स्वात्मप्रकाशाग्रे विषयप्रकाशाग्रस्याभिन्न एवेत्यदोष इति
शङ्कते सत्यमिति नेति, सविदित्यतीतानागतस्वर-
१२५ साधारणसंस्काराद्यगोचरविषयप्रकाशाग्रमात्रेण जानामीति
तदातन व्यक्तिभाषणोचर तदाश्रयपुरुषविशेषसम्बन्धितादि-
विशिष्टव्यवहारस्य जानामीत्यग्रान्तरमन्तरेणसम्भवात्,
ततश्च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः यद्यपि विषयाग्रेऽपि
स्वस्यान्तर्भावोऽस्त्येव, तथापि विषयप्रकाशाग्रस्यविदित्तर-
१४० वत् एतत्सविदग्रेऽपि परोक्ष एवेति भावः, स्वप्रकाशतया
प्रत्यक्षत्वावगमभावेन विषयप्रकाशाग्रस्यैव तत्सविदग्रे प्रत्यक्ष-
त्वमित्याशङ्कितुर्भावः यदा, ननु विषयप्रकाशाग्रे यत्प्र-
त्यक्षजनकत साध्य, विषयप्रकाशाग्रस्य न पूर्ववदेतांशौ
विवक्षित, किन्तु विषयावगाच्छा, इदञ्च साध्यघानु-
१४५ मानादिव्यति, इह तप्ति. स्वस्यापि विषयतया स्वप्रका-
शाग्रस्यैव विषयावगाहितया विषयप्रकाशाग्रत्वादिति
शङ्कते सत्यमिति . नेति. किं सर्वविषयावगाच्छा

- यत्प्रत्यक्षजन्तजनकत्वं साध्यम्, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वं वा, नाद्यः वाक्यस्य स्वप्रकाशाग्रस्य च
- १५० सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन सर्वविषयावगाह्यं प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः, न द्वितीयः, अतौन्द्रियत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वापकस्य वेद्याग्रान्तर्भूतज्ञानजनकत्वे सोपाधिकत्वादिति भावः, प्रमेव कुतो न स्यादित्यत्राह परोक्षेति, प्राग-
- १५५ विदितस्मात्प्रदग्मत्वस्य यदि कश्चिद्विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताधीः, तदा भ्रान्तिरेव स्यात् उद्देशे(श्ये)ति, अतः प्राचीनप्रत्यक्षाभेदभ्रमस्तु चेति भावः, एतेन कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपपन्नमिति पूर्ववाच्यं निरस्तम्, करणान्तरसन्निधानात् प्राक्जनसा प्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम-
- १६० सभावात्, आपरोक्ष्यादेरिति, परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः ज्ञानभेदेनाविरोधात् तन्निवन्धनः प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाशस्याघातविरह इति भावः, विषयधर्मत्वेऽपीति, विषयधर्मत्वेऽपि तदनिवन्धने एव पारोक्ष्यापारोक्ष्ये ज्ञानेऽपिवाच्ये, इन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानेषु वैलक्षण्यसु-
- १६५ भवात्, तथा च एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्ष-परोक्षरूपज्ञानद्वयमविच्छिन्नमिति भावः, कालभेदेनेति, परोक्षे विषये सत्यपि अवगणपरोक्षज्ञानस्य अवगणानन्तर-परोक्षज्ञानस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वङ्गीकारादिति भावः, विपरीतवासनायां कथं परोक्षमपि ज्ञानमित्यत्राह

- १०० विपरीतेति, मननादिभिः विपरीतवाचनायामनिष्ट-
त्तायामपि वाक्यात्म्यमतः परोक्षज्ञानस्य व्योक्तत्वादित्यर्थः. (आख्यानान्तरम्, यदि प्रत्यक्षेति, शुक्तिप्रकाशो-
ऽपि परोक्ष एव स्यादिति भावः). ननु न वयमपरोक्षे
परोक्षप्रकाशे शुक्तिव्यतिरिक्तं परोक्षरजतप्रकाशमापाद-
१०५ यामः, किन्तु विरुद्धयोरविरोधाङ्गीकारे शुक्तिव्यति- भास-
मानेऽपि रजतभ्रमरस्यादिति ब्रूमः इति शङ्कामनूय
परिहरति अथ पुनरिति शुक्तिव्यतिरिक्तं, प्रति-
बन्धकाभावस्याकारणत्वमतेन, कारणत्वमतेनाह विशेषेति.
ब्रूहत्विति, विषयगतमपरोक्षत्वपरोक्षज्ञाने न प्रतिबन्धकं
१०० नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः मानाभावादिति भावः.
तथाविधेति, परोक्षविषयप्रयोग इवापरोक्षविषयप्रयोगे-
ऽपि तच्छब्देनैवदवक्ष्यतादिति शब्दरूपा सामर्थ्ये दर्शितेत्यर्थः.
अत एवेति, अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्याङ्गी-
कारात् स्वाप्सभावात् प्रमिषितमूलशक्तं इत्यर्थः.
१०५ विपर्यय इति, विपर्यये पर्यवसाने तु पराभीष्टं
स्वाभीष्टं बाधयति, यथा दृश्यते च धूमस्तप्तादग्निमा-
निति. स्वानिष्टमप्रमत्तकमित्यत्र हेतुमाह प्रसङ्गश्चेति,
प्रमत्तकविपर्यये पर्यवसानात् प्रमत्तकस्तेऽने तदभावस्या-
निष्टत्वात् अनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः. परानिष्टमेव प्रमत्त-
१०० नीयमित्यत्र हेतुमाह स्वाभीष्टमेति, आपाद्यविपर्ययस्य
क्षेपबाधनत्वादापाद्यस्य चेष्टने तदभावमिदं न स्वेष्टमिदं-

- रित्यर्थः. उभयमिति, प्रसञ्जकं खेष्टमसञ्जकं परेष्ट-
 मित्यर्थः. प्रसञ्जकस्य खेष्टत्वमुपपादयति स्वत इति.
 मिथ्यैतदिति, परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य पर-
 १८५ मार्यत्वेन दृष्टत्वात् परमार्थत्वेन इत्यमाणाभावप्रतियोगि-
 त्वेनानिष्टत्वमुपपद्यत इति भावः. यथात्तनेति, अव-
 णाद्यनन्तरभावप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमि-
 त्यनेन तर्कानिष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः. किञ्चाभावस्य
 सत्त्वादेव हि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं वाच्यम्,
 १९० अभावस्य सत्त्वञ्च मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयोरिवाविरोधा-
 पादकत्वादाच्यम्, तच्च न सम्भवति सत्यमिथ्यार्थयोर्विद्व-
 त्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः, तस्मात्परोक्ष-
 तदभावयोरविरोधासिद्धेः परोक्षाभावासंभवाच्च प्रसञ्जक-
 स्यानिष्टत्वमित्याह शुक्तावित्यादिना तवाविरोधापादकञ्च
 २०५ भवतीत्यन्तेन. स्मृतमहमौत्यनन्तरं तच्च सम्भवतीति शेषः.
 सत्यमिति, सत्यं शुक्तिवमित्यन्वयः. बाध्यत्वेनाभिधीयत
 इत्यत्र विरोधादित्यनुपपन्नमीयम्. अविरोधापादकञ्च
 भवतीति, परोक्षतदभावयोरिति शेषः. परोक्षज्ञानस्या-
 परोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेऽपि शाब्दज्ञानमशिवेन्द्रियेणपरोक्ष-
 २१० ज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिस्त्वादित्यत्राह दुष्टेन्द्रियेति, दोष-
 माहात्म्यादाप्तोपदेगे सत्यपि कश्चित् तत्तापरोक्षमुत्पद्यते,
 किन्तु भ्रम एवेत्यर्थः. एवं विद्वद्विषयस्युत्पत्तिपाते शुक्ति-
 तत्त्वज्ञाने सत्यपि रजतधूम्रमृत्वादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तच्च

- दोषः सक्तः, इदानीन्त्यपरोचेऽपि परोचप्रकाशोऽस्ति
 ११५ चेच्छुक्लित्वेनापरोचेऽपि रजतत्वेन परोचं स्यादित्यापाद-
 नायंमभिप्रेत्य दोषमाह तथेति, अयोग्यताज्ञानमति-
 बन्धकश्चेति भावः, यदा अप्रामाण्यशङ्कादपि विवक्षिता,
 उद्देत्येवेति, तच्चानुभव एव मानमिति भावः, विशेषत
 इति, प्रत्यक्षयोग्यार्थं विशेषतो दृष्टान्तदयोग्यार्थं सामा-
 ११० न्यतो दृष्टमिति विभागाभिप्रायेणोक्तम्, तथाविधेति,
 अग्न्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः, तदानीन्त्यपरोच-
 प्रकाशो व्याहृतः, अग्न्यादिर्न तथा, यदा तु तथैव, नित्या-
 परोचनादिति शङ्कते योग्यतेति, अग्निरपि तदानी-
 मारण्यकानां योगिनामौत्तरस्य हिरण्यगर्भादेव प्रत्यक्ष
 ११५ इत्याह यस्य कस्यचिदिति, तन्मत्परोचे तस्य परोचं
 व्याहृतमिति शङ्कते तथापीति, तर्हीति, तत्र परोच-
 ज्ञानस्य व्याघाताभावात् व्याघात्कारममर्थमिति स्थग्यः,
 यत्पुनरिति, यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते,
 प्रत्यक्ष इति च प्रत्यक्षयोग्यत्वं वा व्याहृतत्वेनाभिमत-
 ११० परोचज्ञानानन्तरमपरोच इति वा विवक्षितम्, तथा च
 दशमस्तस्य प्रत्यक्षयोग्यतात् अनन्तरमप्यवदर्शनादा परोक्ष-
 व्याघातात् अपरोक्षसम्भव इत्यत इत्यर्थः, ननु तदा प्रत्यक्षे
 परोचप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दशमस्तस्यवन्नदा
 तत्रापरोचज्ञानमर्थमिति च एव दृष्टान्त इत्यपि
 ११५ यदा चेति, ततयेति, शङ्काणागवैदर्शनिकेऽपि अनु-

मानाधिकारस्यानपायात् आनुमानिकापरोक्षज्ञानस(व)त्वा-
न्तेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्थादिति भावः, आदिग्रन्थेन
श्रवणादिवैयर्थ्यं विवक्षितम्. किञ्चेति, न च साक्षिण-
सदीयत्वाभावात् तन्मत्यपरोक्षत्वमेति वाच्यम्, शास्त्रार्थश्च

१४०. जानामीत्यादिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थव्यवहारजनकस्य सा-
क्षिणोऽपि तदीयत्वादिति भावः, न च दृश्याऽपरोक्षत्वं
विवक्षितम्, ब्रह्मणस्त्वतोपरोक्षत्वेनातयात्वादिति भावः,
दृष्टान्तासिद्धिरिति, ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्वञ्च
हेतुः, तादृगर्थविषयत्वमात्रत्वात्मस्वरूपमादायास्त्येवेति

१४५. चेत्, किमयं हेतुस्त्वतोऽपरोक्षार्थांश्च अपरोक्षजनकत्व-
साधकः, उत तदर्थमात्रे, न द्वितीयः, त्वदृष्टश्च तिष्ठश्च
इत्यत्र घटांश्चोपरोक्षतापत्तेः, नाद्यः, दशमस्त्वममीत्यादि-
वाक्योदाहरणयोगात्. अत एवेति, वाक्यस्यापरोक्ष-
ज्ञानजनकत्वासिद्धेः अपरोक्षार्थगोचरत्वद्वारणतावच्छेदकः.

१५०. नित्यपि निरस्तमित्यर्थः. सत्यमेव हीति, संसारस्य
सत्यत्वभगवत्सङ्गनिवर्त्यत्वञ्च साधयिष्याम इत्यर्थः, सत्य-
त्वसाधनाभिध्यातव्यासिद्धिसिद्ध्या, सत्यत्वे वा नित्यत्वे
वा प्रमाणवत्तादीन्यरसङ्गनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वादभ्यथा-
सिद्धिसिद्ध्या. “तरति शोकमात्राविदि”त्यादि, ननूपा-

१५५. मनस्यापि ज्ञानत्वात्कार्यं ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरास इति
चेन्न, ध्यानादिभिन्नस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारान्तन्निवर्त्य-
त्वस्यैव तदिष्टत्वान्तस्यैवेदनिरस्तताभिधानेन दोषाभावात्,

- किञ्च उपपन्नादिना निवृत्तौ मुमुक्षादिसहकारिणोऽपे-
 चित्तास्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तस्मात् त्व उपपन्नादि
 १६० सर्वे ज्ञानार्थमपेक्ष्यते, ज्ञानेन तु बन्धनिवृत्तौ न किञ्चिदपे-
 क्ष्यत इति. युक्तिः—युक्तता. व्यावहारिकमिति, तथा च
 हेत्वसिद्धेः न मित्यात्मसाधनमिति भावः. किञ्चिदर्थोऽस्ति
 उत न, द्वितीय आह प्रध्वंसो ह्येति, विद्यमानतामात्रं
 मयत्वमातिरिक्तम् अनिरूपणादिति भावः. आद्य आह
 १६५ सत्यपीति, तेन—ज्ञानेनेत्यर्थः. अन्यथेति, न चेष्टा-
 पत्तिः, सुपुत्रिकाले मुद्रादिना शुक्तिनिवृत्तौ यदि
 रजतस्यापि निवृत्तिः, तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्,
 अनिवृत्तौ निरधिष्ठानाद्याप्रसङ्गान्. दूयणान्तरमाह
 संविदिति, भ्रान्तिज्ञानेत्यादिदोषस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 १७० क्तादिति भावः. सम्भवे वेति, तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थे हि
 भ्रान्तिषामप्युच्छेदकल्पनम्, तस्यां मत्यामपि तत्त्वज्ञानो-
 त्यत्तौ किन्तदुच्छेदकल्पनेनेत्यर्थः. द्वितीयप्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तेः
 प्राक् तस्यामथनुवर्तते, न वा, द्वितीये दोषमाह
 तत्त्वज्ञानपीति, साक्षात्कारमामयभावे भ्रममामप्युच्छेद-
 १७५ ऽपि तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः. आद्ये दोषमाह
 तस्याच्चेति, तत्त्वसाक्षात्कारमामयीमत्वे भ्रममामयी-
 मत्वेऽपि प्राथमिकतत्त्वापरोक्षम् द्वितीयादेरप्युत्पत्ति-
 मन्मथादित्यर्थः. नित्येति, नित्यत्वात्कस्त्वामप्यविकल-
 मित्यर्थः. किम्यतिबन्धकनिवर्त्तकमित्यज्ञानमेव, उत

- १८० स्वरस्रवाहि, आद्ये दोषमाह अन्योऽन्येति. द्वितीये दोषमाह नित्येति, नित्ये प्रतिबन्धकस्याभावात् तन्निवर्तकत्वस्रस्वारभिकप्रत्यक्षस्य कस्यमित्यर्थः. ननु भान्तेः पुनरप्यननुत्पादार्थं तत्त्वामप्युच्छेदकत्वस्याभिकप्रत्यक्षस्य कल्पनीयमिति चेन्न, सामर्थ्या मिथ्यात्वे तस्या अपि
- १८५ स्वरूपतः सत्त्वाभावेन प्रत्युत्पन्नत्वात् तस्या अपि निवृत्तिसाद्भान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम्, तच्चाप्येवमित्यनवस्था, सत्यत्वेनापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं तत्त्ववेष्टमिति भावः. स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकत्वममित्यत्र प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह प्रतिबन्धेति.
- १८० द्वितीयेऽपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्यप्रथमशिरसि दोषमाह प्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षभान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम्, तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतोक्तेः, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण स्यात् तदान्योऽन्याश्रय इत्यर्थः. द्वितीय आह प्रतिबन्ध इति, आत्मरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थः.
- १८५ कश्चित्तु न द्वितीय इत्यतः प्रागेवान्योऽन्याश्रयणादिति पाठः, स तु सुगमः, सङ्गहोऽपि तदनुसारेण शोणः, तदनुवर्तनस्येति, प्रागभावपरि(कल्पनं) पासनं हि सत्यां सामर्थ्या कार्यविलम्बायोगात् प्रतियोगिकारणविघटनेनैव वाच्यम्, तत्र निरस्तमित्यर्थः. भ्रमानुवृत्तिरेव सत्यताश्रय-
- १०० वमायगैयित्यन्तश्च परोक्षज्ञानाच्चेति शङ्कते परोक्षेति. उक्तत्वादिति, प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शङ्केतत्वे विप्रसङ्गक-

वाक्याद्रजतधोरुदेतीत्युक्तत्वादित्यर्थः . अपरोक्षेऽपीति,
भ्रान्तिरपीत्यन्वयः . एतदिति, अपरोक्षज्ञानद्वारा एत-
दर्थस्य श्रवणाद्युपायस्योपदेशायोगात् . प्रत्यक्षपरिग्रहेषम-

६०५ भुपगस्य वाक्यपरिग्रहेषन्दूषयति अस्तु वेति . प्रत्यगिति,
आदिशब्देन मनस्वागहेतुस्रोहमसौत्यस्मिन्नर्थे स्नातन्त्र-
मतुमानपरित्यागहेतुरापरोक्षविदेषित्वञ्च गृह्यते, प्रत्यक्ष-
पराङ्मुखत्वादिसलक्षणेन साध्यविरुद्धेन ध्यानेत्यर्थः . तुल्येति,
वाक्यस्याप्यपरोक्षविद्वेषग्रीकत्वादित्यर्थः . दर्शनेति, दृश-

६१० मस्त्वमसौत्यञ्च दृश्यत इति भावः . तदिति, तत्राप्यपरोक्ष-
जनकत्वदर्शनस्याभिद्वेरेति भावः . तदिति, दर्शन-
सन्देहेऽपीत्यर्थः . इन्द्रियेति, मनसि प्रत्यक्षपराङ्मुखत्व-
सन्देहाच्च विरुद्धध्याप्तिनिवृत्त्यः, प्रत्यग्विषयस्य शब्दस्याप-
रोक्षजनकत्वसन्देहदृष्टान्तुल्यन्यायस्य तद्विषयस्यानुमान-

६१५ ह्यापि तथेत्यभिप्रायेणादिशब्दप्रयोगः . इन्द्रियादिष्वे-
वेति, वस्तुतः अपरोक्षधीषामर्थस्य इन्द्रिये क्लृप्तत्वात्तद्यैव
प्रत्यग्विषयत्वकल्पनं युक्तमिति भावः . दृशमोऽहमिति ज्ञाने
अपरोक्षत्वानुभवः कथमित्यत्राह सामग्रीति, शब्दोप-
नीतन्दृशमवस्थानस्यैव गृह्यत इति भावः . तेषामिति,

६२० भेदवासनानिरासे यथावाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वद्विष्यते,
एवमिन्द्रियस्यैव कल्प्यतामित्यर्थः . तदपीति, परिभत्रो
हि नार्थनिवृत्तिर्नापि प्रतीतिनिवृत्तिरित्युक्तम्, * अतो-
ऽप्रामाण्यबुद्धिः परिभवः पर्यवस्यति, प्रकृते ज्ञात्ताभेदानु-

- मानेन ऐक्यमतीतेरप्रामाण्यबुद्धिरस्येवेत्यर्थः . भ्रमान्तर-
 २२५ प्रतिबन्धः परिभव इति चेन्न, सञ्जातेऽप्यपरोक्षेऽपीत्यादिना
 अपरोक्षवाधेऽपि भ्रमानुवृत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् . कथ-
 न्विति, दैतविषयत्वादविरोधादस्मादस्मिन्नैव कुत इति
 भावः . मिथितपदेन निश्चयहेतुने सिद्धेऽपि सुविशेषणं
 विशेषविषयत्वायै स्यादित्यत्राह विज्ञानमिति विशेष-
 २३० णेन विशेषविषयत्वसिद्धेति . तज्जन्येति, श्रवणं श्रोतव्य
 इति विहितं विवक्षितम्, ततो जातं श्रावणम्, प्राथमिक-
 परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः . अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो-
 ऽप्रयोजक इत्यत्राह परिहारस्य चेति, मिथ्यार्थनिवृत्त्या
 २३५ अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरामादिति भावः . योगज-
 धर्माद्यजन्यजन्यत्वावच्छिन्नभावात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्व-
 मुपाधिषेत्याह विषयेति . न वाच्येति, प्रत्यक्षत्वे तु
 न वाक्यजन्यताहेतुः प्रयोजकः, किंस्वर्यजन्यत्वमेव हेतु-
 स्यात्, ततश्चायं भोपाधिक इत्यर्थः . किं यावत्तत्त्वम-
 २४० स्यादिवाक्यशक्तयः पक्षः, उत श्रवणाद्यनन्तरभाविष्यत्ति-
 माचम, आद्ये मनसात् प्राथमिकव्यक्तावंगतो बाधमभि-
 प्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह सोऽपीति . दृष्टान्त-
 स्येति स्वप्रकाशत्वस्य दृश्यमत्वस्य चास्वप्रकाशत्वात्स्वतः प्रत्य-
 क्षत्वाभावाच्चेति भावः . विगीतमिति, मनु माथे
 २४५ 'स्वशब्दस्य भिन्न(जन्य)परत्वे तत्त्वमसिवाकार्यविषयप्रत्य-
 क्षस्याप्रसिद्धेः, तज्जनकस्याप्रमिद्धा तद्भेदेष्टाधनमनुपपन्नम्,

जनकपरत्वे कस्यापि वाक्यस्य स्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वा-
भावात् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्, स्वार्थ-
शब्देन स्वजन्यज्ञानविषयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रिये प्रतियोगि-

२५० प्रसिद्धापपादने बाधः, स्वस्यैव स्वजन्यश्रावणज्ञानविषयतया
स्वार्थत्वात् विषयतया स्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च स्वार्थ-
शब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्व
भवतीत्युक्तौ बाधो दुष्टान्तासिद्धिश्च, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य
तत्कारत्वादिविषयत्वात्, अन्वस्य स्वशब्दो भिन्नपर एव, न

२५५ च तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रत्यक्षाप्रसिद्धिः, घटादिगोचरप्रत्यक्ष-
स्यैव प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यावृत्तिजन्यस्य तत्त्वमसि-
वाक्यार्थगोचरतादिति चेन्न, बाधादेव तत्त्वमसिवाक्य-
गोचरसामान्यलक्षणा(णा)प्रत्यावृत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसि-
वाक्यगोचरतया वाक्यस्य तच्च जनकत्वात्, न च सामान्य-

२६० प्रत्यावृत्तिजन्यज्ञाने सम्मिश्रितविषयप्रतियोगिकलौकिक-
प्रत्यावृत्तेर्जनकत्वाभावाच्च तस्य प्रत्यावृत्तिद्वारकचक्रनकत्व-
मिति वाच्यम्, सम्मिश्रितविषयाग्रे लौकिकप्रत्यावृत्ते-
र्विद्यमानतया तस्या जनकत्वस्यावर्जनौयत्वात्, न ह्यप्रति-
बद्धा सामग्री कार्यञ्च जनयतीति केनापि वक्तुं शक्यम्,

२६५ कस्य चित्प्रतिबन्धकत्वकल्पने च न किञ्चित्प्रमाणमस्ति,
अस्तु तर्हि जनकपरमेव, न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साक्षा-
प्रसिद्धिः, शब्दो वर्तत इति वाक्ये स्वार्थविषयप्रत्यक्ष-
जनकत्वस्य प्रसिद्धतादिति चेन्न, तत्रैव श्रमिषारान्, अस्तु

- तर्हि स्वजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्याप्यः, इन्द्रिये
 ३७० च प्रतियोगिप्रसिद्धिः, न च बाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण
 स्वजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव
 तज्जन्यत्वात् स्वकरणकत्वं वा स्वजन्यत्वमिह विवक्षितमिति
 चेन्न, शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारात्, अस्तु तर्हि
 स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, न च तत्कारत्वादिप्रत्यक्ष-
 ३७५ जनकत्वाद्बाधः, स्वगोचरप्रत्यक्षप्रत्यक्षविषयत्वस्य स्वभिन्न-
 विशेषणत्वात्, यद्यप्येवमेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि
 शब्दस्पर्शादिप्रत्यक्षजनके शरीरे प्रसिद्धिरिति चेन्न, सर्व-
 स्थापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धे-
 रिति. उच्यते, बाधे रूपदन्धिसपरमस्तु, बाध्यप्रसिद्धिश्च
 ३८० सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषयप्रत्यक्षजनकेन्द्रिये, न चोक्तबाधः,
 स्वार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य बाधत्वादिन्द्रि-
 यस्य प्रत्यासत्तिभूतसामान्यान्वयसर्वविषयत्वच्छेदेन प्रत्यक्ष-
 जनकत्वात्, विषयस्य च स्वविषयकत्वावच्छेदेनैव विषयतया
 जनकत्वात्, न च शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारः,
 ३८५ स्वगोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दो वर्तत इत्यत्र
 स्वगोचरवृत्तिकत्वात्, अस्तु वा रूपदन्धनकपरम्, न
 चोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेव हेतुविशेषणम्, अस्तु वा विष-
 यतानवच्छिन्नस्ववृत्तिकारणतानिरूपितजन्यतायज्ञानविष-
 यप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्याप्यः, प्राग्वदेव हेतुविशेषणञ्च न
 ३९० पूर्वोक्तव्यभिचारः. अस्तु वा स्वकरणकत्वं स्वजन्यत्वम्, न

च पूर्वोक्त्यभिचारः, ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वरूपक-
प्रत्यक्षविषयज्ञानजनकमेदस्य साध्यत्वात् . अस्तु वा स्वगो-
चरप्रत्यक्षाविषयस्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, शरीरादौ
च प्रतियोगिप्रसिद्धिदत्ता, न च सर्वस्य शरीरादिविषय-

६८५ योगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साध्याप्रसिद्धिः, योगजधर्माद्य-
जन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात्, अत्र च साध्ये वाक्य-
त्वादित्येव हेतुरिति प्रत्यक्षकरणस्य भवतीति वा विष-
यतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षजनकं च भवतीति वा प्रत्य-
क्षजनकतामवच्छेदकविषयतातिरिक्त्यावत्स्वरूपनिर्धर्मकमिति

४०० वा साध्यम्, अत्र चरमसाध्ये विषयतातिरिक्तपदमाध-
य्यभिचारवारणाय, इवञ्च स्वतोऽपरोक्षविषयत्वादेरनव-
च्छेदकत्वसिद्ध्या दृष्टसिद्धिः, एतेषु पितृपि साध्येषु
वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति . विगीतेति, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्या तद्गोचराधीः पक्षः, स्वप्रकाशतया स्वाग्निं प्रत्यक्ष-

४०५ त्वात् साधवारणाय साध्ये स्वविषय इत्युक्तम् . वाक्येति,
यदप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषणं, वाक्यप्रत्यक्षवारणाय
विशेष्यं, वाक्येतरपदं वाक्येतरमात्रपरम्, तेन वाक्य-
जन्यत्वे इति वाक्याविषयत्वं पर्यवस्यति . अनतिप्रसङ्ग-
केति, अग्निसोषादिवाक्येष्वपरोक्षधीजनकत्वस्य तद्व्यापेन

४१० साधनसम्प्रदायः, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनाप-
रोक्षधीजनकत्वसाधनेऽतिप्रसङ्गः, न तथाऽग्नदुक्त्याशाविति
वस्तवत्वमिति भावः . समत्वेऽपीति, साधनानुमानस्य

- हि प्रतिरोधो दोषः, प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धक-
 फलत्वाच्च प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः . वस्तुतोऽस्यैव विवक्षो-
- ४१५ वाधकमित्याह न चेति . अविशेषादिति, ज्योति-
 ष्टोमादिवाक्यावृत्तावान्तरोपाधेरभावादित्यर्थः . प्रत्य-
 च्छार्थविषयत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्ये विशेषः, ज्योतिष्टोमादि-
 वाक्ये तु तदभावाच्चातिप्रसङ्ग इत्येषाह न चेति . न तु
 कथं ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तत्त्वमङ्गः, अपरोक्षार्थविषयत्व-
- ४१० रूपप्रयोजकस्य तथाभावादित्येषाह तच्चापीति, अप-
 रोक्षार्थविषयत्वं हि अपरोक्षज्ञानविषयार्थविषयकत्वम्,
 तथा च अपरोक्षज्ञाने आपाद्यमाने अपरोक्षार्थविषयत्वमपि
 सहैवापादितमभवतीति नावान्तर विशेष इत्यर्थः . पूर्वधा-
 न्वदनुमानानामिह तु प्रागुक्तायापत्तिरेव विपक्षे बाधि-
- ४१५ नेत्युक्तमुत्थाप्य निराकरोति नन्वित्यादिना . वाक्यार्थ-
 ज्ञानादिति, वाक्यार्था ब्रह्म, तज्ज्ञानादित्यर्थः, न तु
 वाक्यजन्यं ज्ञानं विवक्षितम् . उत्तरञ्च ब्रह्मणि चेत्यादिना
 करणपरिशेषात्प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वमुपपादयति प्रत्य-
 क्षेति . अथेति, तत्त्वमस्यादिवाक्यापरोक्षज्ञानजनकत्व-
- ४१० रूपोद्देश्यमिद्वर्त्यभौतिययोगिप्रत्यक्षवृत्तितया सिद्धसाधन-
 वारणार्थञ्च साध्ये तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येति . अथेति,
 तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्तीत्यर्थः, मि-
 द्भान्ते तत्त्वमभिवाक्यजन्यशब्दानुभवसंस्कारमद्वैतमनो
 जन्ये सोऽहमिति प्रत्यक्षे सत्त्वेन सिद्धसाधनवारणार्थमपूर्व-

४३५ वदुद्देशमिच्छार्यं च तत्त्वमधिवाक्यप्रत्येति विशेषणम्. तथा-
पीति, ब्रह्मेतरविषयत्वे साध्याभावस्य निमित्तत्वाद्धेतो-
स्सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धानैकान्यमित्यर्थः, न चानुपदोक्ते मानसे
सोऽहमस्मीति प्रत्यक्षे व्यतिरेकनिश्चयाच्च सन्दिग्धानैकान्य-
मिति वाच्यम्, परमते मनसोऽप्रमाणत्वात्तन्मतेनैवास्मिन्नस्मात् .

४४० यदा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्व वा विवक्षितम् .
तत्त्वमस्यादिवाक्येति, वाक्यातिरिक्तजन्यत्वापि ब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य सत्त्वात् ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तत्त्वाभावाद्धेतुभावादेव
न व्यभिचार इत्यर्थः . अद्यापीति, युतेरान्यपर्ययोक्तत्वे-
ऽपीत्यर्थः . श्रूयतेहीति, दर्शयति भगवान्त्वन्तत्त्वकार इत्यर्थः

४४५ वाक्यरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वाच्चानुपपन्नज्ञानमुक्त्या दृष्टेस्तथा-
मुख्यत्वात् कुम्भग्रन्थप्रमाणत्वात्क्यानुरोधेन परोक्षज्ञान
एव दर्शनवद्देवविशेषविशिष्टावगाहनरूपगुणयोगादुक्तिः,
इह तु करणान्तरासम्भावात् धर्मवीर्यस्य च इष्टकारणत्वे
गौरवाच्चनिरासकारित्वेनोपपत्तेस्तुल्यकारण्यत्वेन स्मृतिमा-

४४० भावात्, पश्यतेच दर्शनवाचिनस्तद्दर्शनातिशयेन प्रत्यक्षत्व-
मुख्येन लक्षणेचित्वाच्च सम्प्रत्यक्षगीत्यनेन प्रत्यक्षत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः . मोक्षसाधनेति, “स्मृतिसंग्रहे सर्वप्रयोगां विप्र-
मोक्ष” इति युत्यनुसारात्तथोक्तमिति भावः, “तन्मिन्दु-
ष्टेपरावर” इत्यपि श्रूयते इति चेन्न, प्रत्यक्षपरमेऽपि लक्षणाया

४४५ वाच्यत्वेन स्मृतिसंग्रहस्यवहितसाधनत्वकारणानुरोधेन दृष्टे-
दर्शनममानाकारपरनीचित्यात् . ननु सम्प्रत्यक्षे चोक्तिप्रत्यक्षस्य

मन्धनिवर्तकत्वाभावात् कथं तेनान्यथासिद्धिरित्यत्र यद्यपीति, तन्मतेमिथ्या(र्षं) भूतबन्धस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्य-
नाद्योगिप्रत्यक्षमादायान्यथा सिद्धिभ्यादेदेत्यर्थः, मन्धलो-

४६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वाच्च योगिप्रत्यक्षेणान्यथा-
सिद्धिरिति चेत्तर्हि लौकिकमधिकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शाब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः अलौकिकमधिकर्षाज-
न्यप्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात्, तत्त्विति, अन्यत्र प्रत्य-
क्षान्तर्भावं प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शाब्देऽपि सत्तात्

४६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्यात्, न चान्यत्र ब्रह्मात्मकविषयशब्दान्य-
त्त्वन्तप्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यान्वापरोक्षधीजन-
कत्वस्याद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः, यदाह मवीगः, आत्मा तावत्सतो-
ऽपरोक्षः “यस्मात्सादपरोक्ष” इति श्रुतेः, तत्र साक्षादिति
ज्ञानक्रियाध्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकक्षापरोक्षात्मन्य-

४७० ध्यस्तमिति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्त्वज्ञानानु-
भवस्यैव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि घत्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेत्, प्रमाद्वचैतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा असत्त्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशायां
सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षस्यादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-

४७५ तन्यस्यान्यमपि भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदृशायां रस-
गुहत्वादिकक्षापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, चतुर्जन्यवृत्तेरसा-
द्यवच्छिन्नचैतन्यान्मभिव्यञ्जकत्वात्तज्जन्यायाएव वृत्तेस्तदपरो-
क्षतावच्छिन्नकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- यक्रम, तस्यामाहृतसाध्यव्यासात्, तर्हि धर्मादिकमप्यपरोक्षं
 ४८० आदिति चेत् न, तस्यानुद्धृततया अप्रत्यक्षत्वात्, स्वरूपविशेषस्य
 परमत इव तच्चाप्यपेक्षितत्वात्, यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि
 न धर्मद्विरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्यान्यते तस्यापरोक्षता-
 नभिसंज्ञकत्वात्, तस्माद्यज्जडमुद्धृतं यदा यदभिसंचेतन्या-
 भिसम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाय्यात् भवत्यपरोक्षम्, चा-
 ४८१ नापरोक्षत्वन्तु चैतन्यस्य स्वरूपेणैव वृत्तेश्चपरोक्षार्थं विषयत्वम्,
 न चापरोक्षार्थविषयसत्तेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वचैतन्यवृत्तिसाधा-
 रणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्वात् (कारत्वा-
 भाव) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, सिद्धादिज-
 न्यवृत्त्यभिसंज्ञकचैतन्यस्यार्थभिसत्वात्, न च योगिप्रत्यक्षस्या-
 ४८२ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्यानुद्धृतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षु-
 रादिमग्नयोगसम्भवेन विषयचैतन्याभिसंज्ञकत्वात्, अवि-
 द्यमानेऽनुद्धृते न तज्ज्ञानमप्यत्यक्षम्, किन्तु योगाराधितप-
 रमेश्वरोपदेशजन्यमपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने
 ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नन्वे-
 ४८३ वमपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वस्यादिति चेत्, सत्यम्,
 ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात्, अतएव पर्व-
 तांगे अनुमितिस्मात्कारोमीत्यनुभूयते, नन्वेवमहद्वाराद्य-
 तिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा आदिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थ-
 विषयत्वमाप(पा)द्यते, तर्ह्यभिद्विः, अथानुमितिविषयस्य तस्य
 ५०० साक्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वान्तदस्येव चैतन्यं, साक्षात्कारो-

यन्निवर्तकत्वाभावात् कथं तेनान्यथासिद्धिरित्यत्र यद्यपीति, तन्मतेमिथ्या(र्थ) भूतवन्मस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्य-
त्वाद्योगिप्रत्यक्षमादायान्यथा सिद्धिस्त्वादेवेत्यर्थः, मन्वसौ-

४६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वाच्च योगिप्रत्यक्षेणान्यथा-
सिद्धिरिति चेत्तर्हि सौक्तिकभक्तिकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शाब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः असौक्तिकभक्तिकर्षाज-
न्यप्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात्. तन्निति, अन्यच्च प्रत्य-
क्षान्तर्भाव प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शब्देऽपिमत्तात्

४६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्यात्, न चान्यच्च ब्रह्मात्मकविषयशब्दान्य-
तन्नाप्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षधीजम-
कल्पनाद्याप्यसिद्धिरित्यर्थः, यदाह नवीनः, आत्मा तावत्सुतो-
ऽपरोक्षः “यत्साक्षादपरोक्षा”दिति श्रुतेः, तत्र भाषादिति
ज्ञानक्रियाव्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकक्षापरोक्षात्मन्य-

४७० अस्त्विति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्त्वज्ञानानु-
भवस्यैव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि सत्त्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेन्न, प्रमादचेतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा असत्त्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशायां
सर्वथापि घटादिरपरोक्षत्वादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-

४७५ तन्यस्यान्यमिति भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदृशायां रम-
गुहत्वादिकक्षापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, चतुर्जन्यवृत्तेरमा-
.यवच्छिन्नचैतन्यामभिव्यञ्जकत्वात्तज्जन्यायाएव वृत्तेस्तदपरो-
क्षताव्यञ्जकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- यक्रम, तस्यानादृतयाद्वयसात्, तर्हि धर्मादिकमपरोक्षं
- ४८० छादिति चेत् न, तस्यानुद्भूततया अत्यलत्वात्, स्वरूपविशेषस्य
परमत इव तचाप्यपेक्षितत्वात्, यथा संपुक्रममवाये सत्यपि
न धर्मादिरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्मरते तस्यापरोक्षता-
मभिव्यञ्जकत्वात्, तस्याद्यज्जडमुद्भूतं यदा यदभिव्यञ्जितन्या-
मिषम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाय्यात् भवत्यपरोक्षम्, छा-
४८१ नापरोक्षत्वात् चैतन्यस्य स्वरूपेणैव कृतेष्वपरोक्षार्थं विषयत्वम्,
न चापरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वचैतन्यवृत्तिषाधा-
रणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्वात् (कारत्वा-
भावः) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, सिद्धादिज-
न्यवृत्त्यभिव्यञ्जितन्यस्यार्थमिषत्वात्, न च योगिप्रत्यक्षसा-
४८२ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्यापुद्भूतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षु-
रादिसम्प्रयोगसम्भवेन विषयचैतन्याभिव्यक्तत्वात्, अवि-
द्यमानेऽपुद्भूते न तज्ज्ञानप्रत्यक्षम्, किन्तु योगराधितप-
रमेवरोपदेशजन्यपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने
ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नन्वे-
४८३ वमपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वस्यादिति चेत्, सत्यम्,
ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात्, अतएव पूर्व-
तांशे अनुमितिषु साक्षात्करोमीत्यनुभूयते, नन्वेवमहद्वाराद्य-
तिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा आदिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थ-
विषयत्वमाप(या)द्यते, तर्ह्यभिद्धिः, अद्यानुमितिविषयस्य तस्य
५०० साक्षात्करोमीत्यनुभवविषयत्वान्तदस्यैव चैतन्यं, साक्षात्करो-

- मौल्यनुभवात्, न चैवमनुमितेरपि साक्षात्कारतयानुभवप्र-
 सङ्गः, अपरोक्षार्थविषयज्ञानत्वस्याप्यनुभूयमानत्वात्, घटादि-
 विषयेन्द्रियजन्यज्ञानेऽप्यतोऽतिरिक्तसाक्षात्कारताऽननु भवात्,
 न चैवमनुमित्याप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः, देहातिरिक्तात्मानु-
 ४०५ मितिगोचरमात्रिविषयाज्ञानाभावात्, पूर्णब्रह्मविषया-
 ज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात्, शुद्धे सत्य-
 ज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि निधमेन पञ्चमाद्यादिवैशिष्ट्यविष-
 यानुमितिर्न सम्भवत्येव, तत्त्वमस्यादिवाक्यसन्निधावेव "तस्य
 तावदेवचिरं, यावन्न विमोक्ष्य"इति श्रवणेन "वेदान्तवि-
 ४१० ज्ञानमुनिश्चितार्थ"इति वचनेन च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव सुक्ति-
 साधनत्वावगमात्, न चैवमात्मानुमितेरपि प्रत्यक्षप्रमातेन
 व्यवहारप्रसङ्गः, प्रत्यक्षव्यवहारस्केन्द्रियजन्यमात्रगोचरत्वात्, न
 च चक्षुरादाविषयपरोक्षप्रमाणव्यवहारापत्तिः, आत्मानुमानं
 ह्यन्यतस्मिद्धापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया देवादपरोक्षम्,
 ५१५ न त्वर्थस्यापरोक्षतायां निमित्तम्, चक्षुरादिकत्वार्थपरोक्ष-
 तायास्त्ययोजकमित्यनेनैव विशेषेण तन्मात्रगोचरोऽपरोक्ष-
 व्यवहारः, तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षम्,
 अपरोक्षार्थविषयत्वात्प्राप्तुष्यज्ञानवत्, तत्त्वमपिवाक्यार्थविषय-
 ज्ञानमपरोक्षम्, अविद्यानिवर्तकत्वात्, सम्प्रतिपक्षवत्, न
 ५२० चेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, तदभिमतजन्यप्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे
 दृश्यस्त्वमसीति ज्ञाने च साध्याव्यापकत्वात्, न च जन्यज्ञा-
 नस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, जन्यज्ञानपरोक्षत्वे

लिङ्गजन्यत्ववत्तथाप्यप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षार्थविषयत्वस्यैव
वृत्तावपरोक्षता(क्षार्थ)रूपत्वेन तस्य परोक्षत्वाभावव्याप्तेः,

५९५ अतएव न शब्दाजन्यत्वमुपाधिः, अन्यथा तत्त्वमधिवाक्याद-
परोक्षज्ञानाभावे अविद्यानिवृत्त्यभावादनिमोक्षप्रसङ्गाच्चेति,
अवोच्यते, अस्मितावधोक्ते ज्ञानार्थयोरपरोक्षत्वव्यवहारः, तत्र
यद्यर्थगतमपरोक्षत्वं तद्विषयत्वनिवन्धन एव ज्ञाने तद्व्यवहार-
इत्युच्येत, तदा देवदत्तेन साक्षात्क्रियमाणघटविषयकशब्द-

५९६ ज्ञाने यद्यदत्तस्य जाते तदुभयवेदिनशब्दज्ञाने अपरोक्ष-
व्यवहारप्रसङ्गः, स्वाश्रयं प्रत्यपरोक्षार्थविषयत्वनिवन्धनोज्ञाने
प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्, स्वाश्रयमतीत्यत्र विवक्षितम्
स्वाश्रयप्रतिसम्बन्धित्वं स्वाश्रयाभिन्नत्वमन्यदा, नाद्यः,
लौकिकानामप्रमावर्षयोर्भेदप्रतीतावपि ज्ञाने अपरोक्ष-

५९७ व्यवहारात्, न द्वितीयः, अनिवंशनात् स्वाश्रयसमन्वय-
परोक्षाभिन्नत्वनादिति चेत् न, मदीयत्वेन भाषमानस्य
वृत्त्यवच्छिन्नापरोक्षचेतनस्य विषयात् भेदस्यैव प्रतीतेः,
तस्मात्स्वाश्रयसमन्वयपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमेव तदिति वाच्यम्,
तथापि ज्ञानगतमापरोक्ष्यम्, अर्थं तु तद्विवन्धनं वाच्यम्,

५९८ किञ्च ज्ञानापरोक्ष्यपक्षे तद्विषयत्वमात्रमेवार्थापरोक्ष्यम्,
अर्थापरोक्ष्यपक्षे लक्ष्मप्रकारेणार्थापरोक्ष्यविवाच्यमिति गौर-
वम्, यदुक्तमपरोक्षत्वं ज्ञानगतश्चाद्याटिकृपं वक्तुमशक्य-
मित्यर्थमुच्यते ज्ञाने तदाच्यमिति तत्र, अर्थेपि निर्जकुम्भ-
शक्यत्वात्, नहि ब्रह्मणि संवित्त्वानिरिक्तमपरोक्षत्वं किञ्चि-

५९९ रक्तुं शक्यम्, यद्यप्यस्यैव तत्तादात्म्यादन्यत्र प्रतीयेत, संवित्त्वान्

मापरोक्षत्वम् घटो न भविदिति भेदप्रतीतावपि घटोऽपरोक्ष
इति व्यवहारात्, यदि च व्यवहारवत्तादिगिथ्याभिरुक्तमपि
किञ्चिदर्थेऽङ्गीक्रियते, तर्हि ज्ञान एव तदिष्यताम् . ननु यदि
प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वादियथे प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, तदा मामान्य-

५५० प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानविषयत्वात्परमाणुरपरोक्ष इति व्यवहा-
रापत्तिः, शब्देन काशीस्यपदार्थञ्ज्ञानतः काशीस्यपदार्थ-
ज्ञानामीत्यनुभवतः काशीस्य पदार्थोऽपरोक्षइत्यनुभवप्रसङ्गः,
अन्वक्ष्य शब्दं गौकुल्यानुभवमनुभवतश्चौकुल्यामपरोक्षमित्य-
नुभवापातः, तथा दण्डायमासीदित्यनुभवे देवदत्ते दण्डो-

५५५ ममेदानी मप)परोक्ष इति व्यवहारप्रसङ्ग इति चेत्, न
तावत्परमाणावापरोक्ष्य व्यवहारापत्तिः, लौकिकैस्तज्ज्ञा-
नस्य सन्निहितव्यव्यतिरिक्तपरमाणादिविषयत्वापरिज्ञानात्,
तत्परिज्ञातृणान्तु विदुषाश्वत्येव व्यवहारः, नापि काशीस्य
पदार्थः (अ)परोक्ष इति वा गौमुद्यमपरोक्षमिति

५६० वाऽनुभवप्रसङ्गः, ज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशतया तदनुव्यव-
सायाभावेन ज्ञानस्य तथाप्रत्यासत्तिव्यात्, प्रत्यासत्तिपक्षेपि
तदग्रे प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य तदग्रे प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्याज्ञानात्,
अतएव दण्डाग्रेपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, किञ्च तथापि प्रत्यक्ष-
ज्ञानविषयत्वस्य भत्वाद्दण्डश्चक्षुषा जानामि प्रत्यक्षेण जाना-

५६५ मीत्यनुभवस्यात्, यदि चेष्टापत्तिस्तदाऽस्माकमपि तुल्यम्,
देवदत्तः पश्यत् दण्डम्, नेति, यत्रहारीषि तदग्रे प्रत्यासत्तिज-
न्यत्वस्य व्यवहारस्याज्ञानाद्देवदत्तवत् स्वतन्त्रप्रत्यक्षविषय-
त्वाभावाद्वा देवदत्तं विहाय दण्डस्याप्रत्यक्षत्वात्, किञ्च

- चाक्षुषत्वं यदि चक्षुर्व्यञ्जानविषयत्वं स्यात् तदा दण्डेऽपि
 ५०० तत्सत्त्वाद्दण्डोभेदानौशाक्षुष इति व्यवहारापत्तेर्चाक्षुषत्व-
 मप्यपरोक्षत्ववत् ज्ञानानिवन्धनमेवार्थगतं स्वीकार्यं स्यात्,
 किञ्च वज्जिमनुमिनोभीतिवत्पर्वतमनुमिनोभीत्यवधार-
 दनुमेयत्वमप्यनुमिति विषयत्वादन्वत्स्यात्, तस्माज्ज्ञानगत-
 मेवापरोक्ष्यम्, “यत्तादा”दिति श्रुतिस्तु स्वप्नकाशतादि-
 ५०५ परत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति घटादाविव ज्ञानाकाराधीन-
 साक्षात्त्वस्य निषेधश्चास्मात्, किञ्च यदि सत्तानुभव इवा-
 परोक्षत्वानुभूतोपि तदधिष्ठानात्म्य(क)गोचरस्यात्, तदा सत्त्व-
 वदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात्, अतः कक्षिप्रति-
 कदाचिदपरोक्षद्विप्रति कदाचिन्नेति न स्यात्, यदप्युक्तम-
 ५०८ परोक्षार्थविषयत्वं वृत्तेरपरोक्षत्वमिति, तत्रापरोक्षत्वमित्य-
 स्यापरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः, तत्रापि प्रत्यक्षव्यवहारस्य
 इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति स्ववचनविरोधः, न च नेदं
 सौक्तिकव्यवहारनिवन्धनम्, किन्तु परीक्षकव्यवहारनिवन्ध-
 नमिति वाच्यम्, एतस्य सैद्यादिकाद्यपरोक्षव्यवहारनिवन्धन-
 ५०९ ताभावात्, न च तत्त्वमप्यपरीक्षकव्यवहारनिवन्धनम्, तदभि-
 मतपारिभाषिकप्रत्यक्षत्वसाधनेपि स्वमयमप्रतिपक्षापरोक्ष्य-
 निष्ठस्य असादृशमित्यापरोक्षव्यवहारनिवन्धनस्य शाब्दज्ञाने
 असाधनेनार्थान्तरत्वात्, न च सर्वत्रापीदमेव व्यवहारनिवन्ध-
 नस्य तु तदभिमतमिदंस्वशाब्दज्ञानेऽप्यस्तीति साध्यत इति
 ५१० वाच्यम्, स्वीकृतिविरोधादेदं श्रितत्वात्, किञ्च किमत्रपरो-
 क्षार्थविषयत्वं साध्यते, तत्रापरोक्षतादात्म्येनाप्यपरोक्षविषय-

- त्वम्, आद्येऽपि ब्रह्मणो परोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वं साध्यते, उता-
 सिद्धे, नाद्यः, सिद्धसाधनात्, न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य
 ब्रह्मविषयत्वे कश्चिदिप्रतिपद्यते, नन्वस्यु द्वितीयः पक्षः, तत्र
 ५८५ ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वादपरोक्षत्व साधने पर्यवस्यतीति चेन्न,
 स्वप्नकाग्रवादिनमपि तस्यापि सिद्धत्वात्, अन्यमपि साध-
 नेऽपि सिद्धसाधनमेव, नैयायिकादिभिरप्यपरोक्ष-
 त्वाङ्गीकारात्, अनु तैस्त्वकौद्यापरोक्षज्ञानविषयत्वेनाप-
 रोक्षत्वाङ्गीकारेऽपि स्वरूपत आपरोक्षत्वाङ्गीकृतमिति चेत्,
 ६०० तत्किञ्चिदादावापरोक्ष्यन्ताद्भ्रमनैरङ्गीकृतम्, अतस्त्वाध्यविक-
 लोद्भूतान्, घटाद्यधिष्ठानचैतन्याग्रमादाय साध्योपपादने
 चैतन्ये अपरोक्षत्वसिद्धिमिद्विभ्यां सिद्धसाधनमाद्यवैकल्ये, न
 द्वितीयः, बाधात्, किञ्चानावृतसाध्यं चैतन्याभिन्नत्वं यदा-
 परोक्ष्यम्, तदा कथञ्च इति मन्त्रस्थले चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽपि
 ६०४ तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति त्वयाभिधा-
 नात्, तत्र चन्द्रानावृतसाध्यभेदाभावेनापरोक्ष्याभावात्त-
 द्विषयकज्ञानस्यापरोक्ष्यमनुभूयमानमन्येत, अनभ्यासदमा-
 यान्नलज्ञानस्य उत्तरकाले संग्रहदर्शनेन त्वयाऽनवधारणत्वा-
 ङ्गीकारात्, तस्मादावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वस्यैवादिति .

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवामसधिगत-
 परावरतत्त्वयाचार्येण तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपराधत्वेन
 तत्प्रसादलभ्यमहासाक्षात्परनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीयाव्याघ्रचण्डमाहताख्यायां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गमसप्तमस्कन्धः ॥